My Life Story

Eliyahu Yekutiel Shwartz

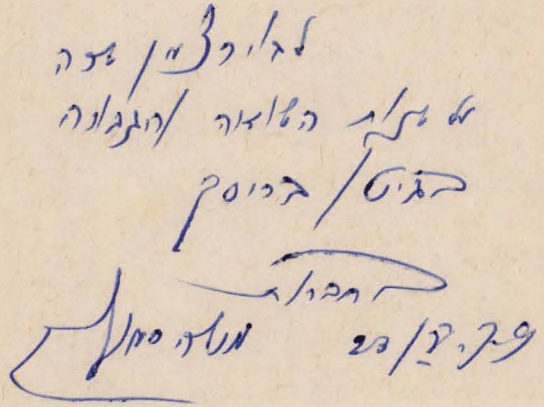
1915 - 2000

משה סמולר

נאבקתי על חיי

בגיטו, במסתורים, בגרמניה

עריכה: לוי דרור

בהוצאת "מורשת" — בית עדות ע"ש מרדכי אנילביץ
וספרית פועלים

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

MOSCHE SMOLAR

MY STRUGGLE FOR SURVIVAL

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2025

©

כל הזכויות שמורות לספרית פועלים בע"מ
נדפס בישראל 1978, דפוס שמגר, ת"א

הקדשה

נר זכרון לחברי ותלמידי
שנפלו במערכה עם האויב הנאצי
ביערות, בגיטאות ובצבא
ומקום קבורתם לא נודע.

חלק ראשון:

עם אמא – ביגונים ובפורענות

ילדות בעיירה נידחת

קילקיב, ספק כפר ספק עיירה במחוז סלבוטה, עמדה בגבולות רוסיה עד מלחמת־העולם הראשונה ולאחריה — במחוז־ספר פולני. בריחוק של 14 קילומטר ממנה — העיר קוריץ ובסמוך לה — שתי אחיותיה אנופול וברזדיב, הגדולות כלשהו ממנה. התגוררו בעיירה אי־אלה עשרות משפחות יהודיות. כנסיה התנשאה אל־על במרכזה ובמידותיה כמו הפילה אימה על היהודים. שני בתי־הכנסת היו בתי־ועד יחידים לאנשי הקהילה המקומית. מלמד אחד ועוזרו הרביצו תורה ב"חדר" לכל ילדי העיירה מגיל שלוש ואילך. לפרקים היה מגיע מורה מקוריץ ומקים כעין בי"ס מודרני, שלמדו בו חשבון, לימודי־קודש ועברית, אך לא לאורך־ימים. מתי־מעט מילדי היהודים ביקרו בבית־

הספר הרוסי שהכיל חמש כיתות־לימודים. אלה כל נכסי התרבות של קילי־קייב, שאפילו ספריה לא היתה בה. מי שנפשו השתוקקה לקצת השכלה, אילו היו לו אמצעים, ודאי היה נוטש את המקום אך כאלה כמעט שלא נמצאו. בלילות החורף הארוכים היו ילדים קורעים את עלטת הלילה, בדרכם מה"חדר" לבתיהם, בפנסי־נרות שבידיהם. לעת גשמים היה ה"עוזר" מרכיב על כתפיו אחד הזאטוטים ומבוסס אתו בבוץ הדביק. הפחד שנפל עלינו בערבי החורף החשוכים גבר והלך, ככל שגיבורי התנ"ך קנו שביתה בנש־מותינו וכמו חיים ראינום בעיני־דמיוננו. הצער הגדול על מכירת יוסף, או על גורלם הטראגי של גיבורים אחרים, מצא פורקן בשנתנו, כאשר האח המבוגר־יותר, השותף למיטתך, נותן מעט־מחסה לנפש המפרפרת. "אי ההבנות" שבחומש, העלילות הדרמאטיות הקשוחות, התסבוכות האנושיות, שהיו מיותרות לפי השגתי הילדותית, מילאו את עולמי עד לבלי־הכיל. חלומות יוסף הטרידוני בשנתי.

את הזמן הפנוי היינו מבלים על־שפת הנחל. בימות החורף החלקנו על הקרח. חינוכנו הגופני היה חופשי מכל פיקוח. ואכן, היינו מפותחים בגוף ועשויים ללא־חת. מכוח הנסיבות נתחשל אופיים של צעירי המקום והיה זה כעין פיצוי לקיפוחם הרוחני. ילדים בריאים, זריזים, רעננים ומלאי חדוות־חיים, אך מיותמים מהשכלה.

בואי לאור־עולם לא היה אות מבשר טובות, לא לי עצמי ולא לביתי. זמן קצר אחרי היוולדי (1910) מת עלי אבי והאסון שינה מיסודם את חיי המש־פחה. מעודי לא סופרה לי סיבת מותו. אמי לא הזכירה את שם המחלה ואפילו לא ידעתי בן כמה הייתי כשנתייתמתי. מה ששיננו באוזני ונחרת בנשמתי הוא יום־הזכרון. מאז עמדתי על דעתי אני מוצא את עצמי עומד עם אחַי בבית־הכנסת ואומר קדיש. אבי נפטר ביום־הכיפורים וממוצאי־החג ובמשך כל היום למחרת עשינו בתפילה, ביחיד ובציבור, לעילוי נשמתו. היה זה קשר אמיץ ועמוק עם נשמה שלא הכרתי, עם איש שמימי לא ראיתיו, לא בחיים ולא בתמונה, ועד היום בוכה לבי, שכל שנות חיי לא שמעתי על־אודותיו מאומה. היתה זאת תעלומה, כביכול מוסכמת על כולנו, עטופה הילה של סודיות ופחד. אמא נשארה אלמנה כל שנות חייה והקדישה את מיטב שנותיה לפרנסת הבית ולגידול הילדים. אלמנותה כמו אילצה אותנו שלא לגרד בפצע

העמוק. הגניחות קורעות־הלב בלילות הארוכים, יותר משהעידו על כובד העול ביטאו צער רב מנשוא — צער אם על חמשת ילדיה, שהבכור בהם היה בן־עשר.

אחרי מות אבא הכניסנו סבא כשותפים לעסק שלו עד להתבגרותנו. משותפות זאת לא התעשרנו והמחסור היה אורח שכיח בביתנו. על אמא רבץ עול נוסף — העבודה בעסק. ולא היה בו בעיסוק הזה משום ליקוק דבש.

אמי היתה בת למשפחה מסועפת במחוז פולסיה. אחיה ואחיותיה היגרו לאמריקה ועימהם גם ההורים והיא נשארה גלמודה עם חמשת הילדים ומנו־תקת מכל קרוביה. נמוכת־קומה היתה, אך הטבע חנן אותה בכוחות נפשיים גדולים. כרוב בנות הדור לא טעמה טעם בית־ספר ורק החיים המרים לימדוה בינה. אינטליגנציה טבעית שירתה אותה בנאמנות בכל מאבקי הקיום. לילות כימים עשתה בחתירה לא־נלאית אל עתיד בטוח יותר. בשעות הלילה המאו־חרות היתה יוצאת לדרך בעגלה עמוסה סחורות בואכה רובנה העיר. בחום הלוהט של הקיץ ובכפור העז של החורף היתה אמא מיטלטלת בדרכים ומוציאה לחמה הדל בכבוד. חלפו שנים והגוף התחיל לגלות סימני רפיון וכל חזותה כאילו נצטמקה. העמדה לכרוע בטרם־עת? טובת־לב היתה ושקטה, אך נחרצת במעשיה. כשרונותיה הטבעיים היו מתת־שמים, הניתנת לאנשים מקופחי־גורל. שתקנית היתה ורחקה מרכילות, שמרה על שכנות טובה ועל יחסים הוגנים עם הבריות. לא שפכה את מרי־לבה ברבים, אפילו לא באוזני המקורבים אליה ביותר. הסבל והצער היו נחלתה שלה בלבד ואלה מצאו פורקן־מה בלילות הארוכים והאפלים של סתיו וחורף, בהתבודדות בפינת־החדר, לאחר שהשכיבה את ילדיה. לא אחת מחתה דימעה ביד זריזה או בלעה אנחה כבדה, לבל יראוה ילדיה בחולשתה. לא, אלוהים לא פינק אותה והשמש לא זרחה לקראתה.

שנות מלחמה ומהפכה

כך מצאה אותנו מלחמת העולם הראשונה שפרצה בקיץ 1914. שבע שנות מלחמה ומהפכה הביאו סבל, רעב וסכנות בלי גבול. אמא היתה כיונה נרדפת־על־צוואר, נתונה במאמץ לא־נידלה להציל את גוזליה. בזכרוני עולות

תמונות בודדות מאותן שנים. באוקראינה וברוסיה הלבנה השתלטו בזו אחר זו כנופיות צבאיות וצבאיות־לכאורה, שדגליהן היו שוד וחמס וקרבנותיהם הראשונים — היהודים. הכנופיות היו חודרות לעיירות, שודדות, עושקות, אונסות ורוצחות ולאחר־מכן נסות מפני כנופיות חדשות שהגיעו. הרעב ופחד־המוות ליוונו יומם ולילה וכל "דגל" הגיר דם יהודים. אני זוכר בואה של פלוגת "הצבא הלבן" והאיש הראשון שנורה היה יהודי עני מקצה־העיירה. היהודים היו שרויים באימה ומסתתרים מעין־השמש. אמי הריצה אותנו לבית אשה יהודיה באזור הגויים, שחצרה לא נבדלה מחצרות שכניה. חשכת־הליל כאילו הגנה עלינו ואמא לא עצמה עין. לעת בוקר חזרנו הביתה בשבילי האחו האחוריים.

מאורעות הימים הולידו את ההגנה היהודית. בערי אוקראינה וביילורוסיה, שדם יהודים נשפך בהן כמים, צץ הרעיון. הנוער היהודי אחז בנשק. לא לפי צוו מגבוה וגם בלי אירגון־גג. כל יישוב היה מופקר לגורלו. רבות סופר על התנדבותם של צעירים ועל חירוף־הנפש שלא ידע גבול. באנופול, בברזדיב, בסלאווּטה, בקוריץ ובמקומות אחרים נאלצו הכנופיות לסגת מתכניותיהן הרצחניות. קרבנות נפלו משני הצדדים. בעתונות לא פורסם דבר, אבל סיפורי־הגבורה של הלוחמים היהודים נישאו על כנפי־הרוח והפיחו חיים ביישובים הדלים והנבוכים.

גם בעיירתנו קמה ההגנה. אחי הגדול קלמן, שהיה בעל מיבנה־גוף חזק ולב יהודי גאה היה בין ראשוני המארגנים. לא־אחת פלחו היריות את חשכת־הלילה והשקט המדומה הופר. רוצחים היו חודרים ללב העיירה וההגנה היהודית היתה ממטירה עליהם אש. סוד כוחה של ההגנה היה בחשיכה והכנו־פיות הפריזו בהערכתו. באותם לילות נדדה לחלוטין שנתה של אמא. היא שיתפה עצמה בכל מאודה בהתרחשויות הליליות והיתה מצפה לשובו של הבן. מבט עיניה היה כאילו חודר למרחקים ומלווה אותו בכל מוצאותיו. היא לא התנגדה למעשיו, להיפך, היא לבשה אומץ, אך מנוחה לנפשה לא מצאה.

צבא הולך וצבא בא, משטר ממיר משטר, אך הלילות כרגיל: מעשים של זוועה, שוד ואונס. ברוב הלילות לא נשארנו בביתנו. מצאנו מיקלט, אם בעליית־הגג של השכנים ואם בכל מקום שהוא — ורק לא בבית! וכך היינו

עושים לילות שלמים מעבר לקיר ביתנו, אצל מיילדת זקנה, גלמודה, כאשר לא היה סיפק בידינו להימלט אל רבקה־לאה, שהתגוררה בקרב ה״גויים״ עם בנה הרווק, הפיסח. משום־מה חשבה אמי, שהשם־יתברך יגן עליה ועל ילדיה בזכותן של שתי נפשות אומללות אלה. פעם־בפעם היא הביאה להם מתנה כלשהי. זכור לי לילה יחיד־במינו. היריות היו תכופות. פה ושם נשמעו קריאות לעזרה. עם בוקר התבשרנו: בא הצבא האדום. הירי הצפוף של הלילה לא היה אלא עימות בין סיריו של הכוח הנכנס ובין ההגנה היהודית. לא ידענו טיבו של צבא זה, אבל חשנו בשוני וקודם־כל — ביחסו אלינו. היתה הרגעה, אך לא לאורך־זמן. באחד הלילות נורה־למוות אחד מפרנסי העיירה. שקליאר היה שמו והוא נשלח על־ידי הקהילה לקוריץ, לבקש את התערבותם של השלטונות החדשים למען בטחונו של היישוב. עם שובו הביתה הותקף על־ידי מרצחים ונורה למוות בתוך ביתו. בינתיים פורקה ההגנה, שכן לכאורה נתייצב שלטון־החוק, אבל הבטחון היה מאתנו והלאה. פורעי־סדר פעלו באין־מפריע. הקריאות הליליות לעזרה הוסיפו להישמע. הפחד הגיח מכל פינה אפילה. אמא פנתה לתרופה הבדוקה ונמלטה עם ילדיה אל בית רבקה־לאה. נשימתה הכבדה בעת המנוסה עומדת באוזני עד־היום.

בלילות שרר הפחד ובימים — הרעב. המסחר — משלח־ידם של בני העיירה — שותק לחלוטין. היו שעסקו בסחר תבואות והיו שסיפקו בשר למחנות־צבא. כל זה נהרס. העשירים, כרגיל, הסתדרו, אך בבתי העניים טייל הרעב. ה״בינוניים״ נהרסו כליל. בתורם אחרי פרנסות חדשות שלחו רבים ידם בעסקי יי״ש, כלומר — ייצרוהו בבתיהם ומכרוהו בהסתר מהשלטונות.

הימים היו ימי 1918 כאשר צבא גרמניה ניצל את חולשתה של רוסיה המהפכנית וכבש שטחים נרחבים של אוקראינה וביילורוסיה. וזוכר אני, כיצד שוטרים בפיקוח הגרמנים הגיעו מקוריץ, כדי לחסל את תעשיית היי״ש. הם עברו מבית לבית, אספו את הכלים והטילו עונשים. בחורי עיירתנו הגיבו מייד. הם קמו על השוטרים, פרקו את נשקם וגרשום מהמקום. זאת לא יכלו הגרמנים שבקוריץ לשאת. הם פרצו לעיירה, העמידו במרכזה מכונת־ירייה והמטירו אש לכל עבר. הם תבעו החזרת הנשק והסגרת המורדים. ברגעים ספורים התרוקנה העיירה מכל נפש חיה והכל מצאו מיפלט בחורשות שהקי־

פוה. התערבותו של הרב המקומי מנעה אסון. הנשק הוחזר והגרמנים הסתלקו. ייצורו של הי״ש נפסק אך לא הסחר. המשקה היה מובא מיישובי הסביבה ונמכר לאיכרים. סחר זה לא התחשב בשינויי משטרים. הוא פרח חרף הסכנות, שכן מקורות הפרנסה האחרים נסתתמו.

הסובייטים הפעילו אמצעים חריפים נגד המסחר החופשי הזה ואחד מקרבנו־תיהם היה אחי הבכור, שהבריח י״ש למכירה ונתפש. ראש המשטרה היה תושב מקומי, שחי באמריקה וחזר בעצם ימי המהפכה. עתה היה לאישיות חשובה. עדיין רואות עיני את שיני־הזהב שניבטו מפיו והבליטוהו מכל השאר. סנדלר היה במקצועו וכנראה קומוניסט נאמן. את אחי אסר חברו־מילדות שעתה היה שוטר. והוא שהופקד גם על שמירת העצירים. היו אלה ימים של כל־דאלים־גבר וראש־המשטרה רודף־השררה עלול היה לדון את העצורים למוות וגם לקיים את גזר־הדין. אמא נחלצה להצלת הבן. לילה אחד לקחה אותי, את אחי המבוגר חיים ואת אחותי הקטנה אסתר — כולנו ילדים רכים — ושמה פניה לביתו הפרטי של ראש־המשטרה, לבקש רחמים. היה זה ליל־גיהנום. מקטנותי לא סבלתי כניעות והתרפסות וליל־התחנונים נחרת עמוק בזכרוני. אמי ספקה כפיים והתחננה על נפש בנה. השליט ישב מאחורי השולחן ועסק בשלווה בניקוי אקדחו המפורק לחלקים. רובה היה תלוי על הקיר. עשן של סיגריות מילא את חלל החדר ועימם את אור עששית־הנפט. על־אף הטראגיות של הנסיבות, איני יכול עד־היום להשתחרר מהצד התיאטראלי של המעמד: האם הפורכת ידיה בהתייפחות מרה וסוככת על שלושת ילדיה לבושי־הבלואים, הרועדים מקור ומפחד ובוכים עם האם לשמע צווחותיו של האיש הכול־יכול. הביקור ארך כשעה — שהיתה ארוכה כאורך הגלות. אני זוכר כל פרט: האיש היושב מולנו, קר כקרח ובלי זיק אנושי, משחק בחלקי אקדחו, כאילו לא היה איש מלבדו בחדר. הוא לא מצא תשובה אנושית לאמא ומלה טובה לילדים. חזרנו כלעומת־שבאנו. מי ימנה את שנות־החיים שנגרעו מאמא באותו ליל־דמעות. למחרת היתה אמא חיוורת ועיניה אדומות. אשה אחרת.

לאחר ימים של חרדות שוחרר אחי. סיפרו בעיירה, כי השוטר היהודי שאסרו כליותיו ייסרוהו והוא התייצב לפני מפקדו, כיוון את אקדחו השלוף כנגד עצמו והודיע: אתה משחרר את קלמן או שאני שם קץ לחיי... ועוד היו

מספרים, כי ראש־המשטרה חשש, שבטרם יתאבד יכבד השוטר גם אותו במנת־כדורים. היה זה נימוק, שאולי לא ריכך את ליבו, אך הרחיב את תבונתו.

אותו ראש־משטרה נתפש מקץ חודשים אחדים על־ידי כנופיית "לבנים" ועונה למוות. גם השוטר שאסר את אחי נרצח על־ידי איכרים, לאחר שהסוב־ייטים יצאו ושלטון חדש בא. למרות הצער שגרם חובה להגיד עליו מלה טובה. הוא היה בחור עדין ולוחם אמיץ ואחי הצטער על מותו.

בצל שלטונות מתחלפים

בקיליקייב לא ידעו הרבה מהנעשה בעולם. עתונים לא היו ובעצם לא היה בהם צורך: החדשות סערו לעינינו ועלינו. קרה ועובר־אורח הביא בדל־ידיעה מבחוץ. אבל בעיקר היה זה "חוש־הריח" המחודד של אחינו היהודים שהינחה ובישר סערות מתקרבות.

עם אוכלוסיית־הרוב האוקראינית נתקיימו בדרך־כלל — אם להתעלם מחרי־גים פה־ושם — יחסים של שכנות טובה. אלה ואלה השתדלו להישאר בצילם של המאורעות והמשטרים המתחלפים לא הוציאו אותם מאדישותם. מבין ה"גויים" נמצאו אי־אלה שהתגייסו למשטרה האזרחית, אבל למסור נפשם על הדגל הזה או האחר לא היו מוכנים. מבין היהודים נגררו לפעילות יחידים בלבד. עובדה זו הצילה את העדה היהודית מפרעות־דמים. במקרה אחד ויחיד ביקשו איכרים מהסביבה לנקום ביהודי, סוחר תבואות, שהיה ידוע לשימצה באורחו־וריבעו עם הכפריים, אך האוקראינים שבעיירה התערבו והעניין חוסל בפדיון־נפש.

הנוער היהודי התחמק משירות לכל צד שהוא. ההגיון אמר, שהשלטון של היום מחר הוא נידף ברוח. אפילו ביציבותו של הדגל האדום לא האמינו וצוו־גיוס סובייטי הגיס את כל בני־הנוער מהעיירה. גם אחי קלמן היה בין הבורחים ובתגובה נתפס אחי המבוגר חיים כבן־ערובה והוחזק במעצר במשך עשרה ימים בריחוק חמישה קילומטרים מהעיירה. עלה בחלקי להיות פעיל בכל הפרשה. הוטל עלי להביא לו את אוכל־יומו. כיוון שהייתי ילד הניחו לי להיכנס פנימה וגם לשוחח עם אחי. היה זה חדר שיוחד למעצרים בבניין

משרדי־האזור. ללא תאורה, ללא מיטה, ללא מזון. מדי־יום עשיתי דרכי הלוך־ושוב. יום אחד כיסה השלג את פני האדמה ואני יצאתי לדרך. השלג היורד היה לסופה ואחרי מאמץ רב הגעתי לבית־המעצר. ההליכה בחזרה כמעט שהמיטה עלי אסון. סטיתי מהשביל שכוסה ונעלם ומצאתי עצמי בחורשה מרוחקת מהעיירה. בנס ניצלתי מקפיאה בתוך השלג שהגיע עד־צוואר. אבל אין רע בלי טוב. אחי ניצל את הסופה המשתוללת, חמק מן המעצר והגיע בשלום הביתה. תמיד היה כפסע בינינו ובין כליוננו.

מלחמת פולין — ברית־המועצות טלטלה את העיירה כאנייה בים גועש. מגמת־פניו של צבא־הפרשים המהולל של בודיוני היתה וארשה ויעדו של צבא־פולין היה, כמובן, קייב. במרחב שבין שני הכרכים היה תקוע המון בית־ישראל ברבבותיו ומאות קהילותיו. סחוטים מסבלות המלחמה ומפרעות, מבוהלים מכל שינוי בקווי־גבולות ובצורות־שלטון, שתמיד בישר צרות חדשות, נשאו היהודים עיניהם לשלום. בסערה חלף הצבא האדום והגיע אל הוויסלה ואל מבואות וארשה וכהסתערות כן היתה גם הנסיגה, כאשר הפו־לנים דולקים אחרי הבולשביקים וכובשים שטחים עצומים. עד־מהרה נסוגו גם הם. צבא הגומֶא מרחקים "הלוך וחזור" נוהג בגסות באוכלוסין ומזלזל בחיי־אדם. וראשונים לפגיעה תמיד היהודים. הפולנים החשידו אותם בנטייה לבולשביקים והתעללו באלה שנפלו לידם. אצלנו נשחט יהודי לאור־היום ועוד אחד נורה "סתם ככה", בעת שנסע בעגלה. כאילו היה ציפור־ציד. האשמות ריגול מזה ופדיון־שבויים מזה וקנסות קיבוציים וגזירות מגזירות שונות היו מעשים־שבכל־יום אצל השליטים כולם, בלא הבדל "צבע".

גונבים את הגבול

המלחמה נסתיימה ואחי הבכור חזר מקוריץ. נתחם הגבול בין שתי המדינות ועיירתנו מצאה עצמה בצידו הרוסי. נראה, כי סאת היגון לא מלאה ואסון חדש ירד עלינו. אחותי הבכירה רייזל, שאך זה נתארסה, מתה מיתה חטופה בעת שהתארחה בבית חתנה בעיירה מזריץ'. "ילדים, אין לכם אחות עוד" — אלה היו דברי אמא, בשובה הביתה ממקום האסון. דומה היה, כי היא מת־מוטטת. אולי האסון הוא שדחק עליה לגייס את כל אומץ־לבה ולעשות

מעשה: לקום ולברוח ממקום הפורענות. היא החליטה לעבור לפולין, בתקווה ליצור קשר עם השאֵרים באמריקה. בלילה אפל אחזה אמא בידי ויצאנו לדרך. המרחק עד הגבול היה שמונה קילומטרים וצריך היה לעקוף כפרים ולהתחמק מהמשמרות. הוליך אותנו נוצרי מפַר, צעיר־לימים וחסון. פעמים רבות נשכבנו. ככל שקרבנו לגבול גברה המתיחות. אמא החזיקה בידי ואני כמו שמעתי את דפיקות־ליבה. מקץ שלוש שעות היינו בכפר שמעבר־לגבול. מצאנו מחסה בביתו של איכר ועם שחר הסיעו אותנו לקוריץ. ואולם, מלאכתה של אמא לא שלמה עדיין. היא חזרה על עקבותיה, כדי להעביר באותה דרך־חתחתים את אחי המבוגר ואת אחותי.

בפולין עלתה מחדש בעיית הקיום. הדאגה הראשונה היתה, כמובן, לילדים ולתלמודם ומורה נשכר, לקדם אותנו לקראת כניסה לבית־הספר. לא אדע, מאין נשאבו האמצעים, אך ברור לי ללא־ספק — ואולי זאת התרשמות של ילד שלא תמיד אכל לשובע — שהלימודים קדמו ללחם. התעקשותה של אמא, להעדיף בכל מצב את חינוך הילדים ולהקדיש מפרוטותיה האחרונות לספר־לימוד ולמורה, האירה בעיני אשה אומללה וצנועה זו באור מיוחד. וכך היה ביתנו במקום החדש לבית־ספר לכל המשפחה וגם לאמא, שלמדה את תורת־החיים בנסיבות החדשות, כעץ שנעקר ממקומו ועתה הוא קונה אחיזה בקרקע אחרת. מאחורינו היו מלחמה ומהפכה על כל זוועותיהן־תהפוכותיהן, מחלות, רעב ודלות; ולפנינו — עולם מלקק פצעיו ומבקש לפלס דרך אל מחר לא־נודע. מה מצפה לנו ובמה נתחיל? למשפחות רבות בעיר שוב זרחה השמש — בביתנו עדיין שררה חשיכה. לא־אחת שכבנו לישון ללא פת־לחם. התגוררנו בחדר צר שהכיל בקושי שתי מיטות בשביל ארבע נפשות. עדיין לא הסתדרו ענייני אזרחותנו הפולנית והבאים מעבר־לגבול היו נרדפים על־ידי המשטר הפולני החדש. כל העול רבץ על האשה החלושה מופקַת־הגורל.

יום אחד חדרה קרן־אור גם לפינתנו הנידחת. קרובינו בארצות־הברית שלחו אלף דולר באמצעות "היאס" ו"דרישה" להגירה. טיפול זריז בעניינים אמור היה להביא מיפנה במהלך חיינו, אבל ההזדמנות בוזבזה עד־מהרה וחוקי־ההגירה החדשים של אמריקה שמו לאל את התקוות. הכסף אמנם הגיע לידינו טיפין־טיפין — אמא היתה נוסעת ומביאה "עד לחשבון" — אך לא

היה בו כדי להעשיר את שולחננו והדג־מלוח הוסיף להיות לא־אחת בסיס לארוחתנו.

רגישותי לענייני הבית ומסירותי למשפחה אולי חרגו מהמקובל. סבור אני, שהיה זה פרי יתמותי מילדות. פצע שותת־דם זה לא הגליד מעולם. אני זוכר ליל סדר־פסח. היינו מסובים לשולחן. לפתע נלחץ לבי בקרבי ופרצתי בבכי מר. קינאתי בחברי הילדים, שהיו להם אבות ושישבו באותו ליל־התקדש־החג בראש השולחן... על־אף גערותיה של אמא, לא גיליתי את סיבת בכיי. שתקתי. אולי לא רציתי לגרד פצעים. מודה אני ומתוודה: ההרגשה של היעדר אב ליוותה אותי והציקה לי כל שנות חיי. מצוקת־הילדות שרטה עמוק בהווייתי ומצאה לה פורקן בהזדמנויות שונות. מכאן, אולי, רגישותי המיוחדת בכל הנוגע לחוג־המשפחה... קנאת־הילדות שלא באה על סיפוקה.

והיתה קנאה גדולה שניה שהסעירה את רוחי וזו צמחה על רקע הלימודים. למדתי בשקידה רבה. המורה שטראסבורג הכין אותי לגמנסיה והספרייה העירונית היתה מקור להשכלתי העצמית. עשיתי שם לילות כימים. לאור מנורת־נפט הייתי קורא בספרים. היה לי דחף פנימי — להדביק בכל מחיר. אבל בא יום ואמא לא יכלה עוד להעמיד פנים: אזלו כל האמצעים ומפת־הלחם הדלה לא היה עוד מה להפריש לשכר־הלימוד. שפכתי את מרי־לבי לפני מורי שטראסבורג. לא יכולתי להבליג. בכיתי כילד קטן. לא יהיו עוד לימודים! כל הכאב והמרי שנצטברו בתוכי פרצו החוצה...

המורה הקשיב. לא הניד עפעף. ישב קפוא במקומו. דומה היה, שחתכתי בבשרו בסכין חדה. כאשר נרגעתי קימעה, התנער מקפאונו. הוא לא ויתר. הוא גזר עלי להמשיך בלימודים. בלי תשלום.

אדם טוב ומטיב. מחנך דגול ואיש אציל היה. הודות לו עשיתי חיל בלימודים ורכשתי לי מעמד בין התלמידים. לא ארכו הימים והציעו לי לתת שיעורי־עזר לילדים קטנים ממני. חייב הייתי לביתי ולאמי וכך נהייתי גורם חשוב בפרנסתנו הדלה.

הדחקות הוסיפה ללוות אותנו. בעצם, העיירה קוריץ כולה לא התאוששה משנות המלחמה. קוו הגבול החדש חתך ממנה את מרחב־המחייה הטבעי שלה, שכן הכפרים ברובם נשארו מעברו השני ועל היתר התחרו העיירות השכנות. ההתרוששות היכתה בחלשים תחילה ואנחנו, כמובן, היינו ביניהם.

החווייה של השומר הצעיר

מהפכת הנעורים

מיפנה חשוב בחיי היוותה הצטרפותי לתנועת השומר הצעיר. נמשכתי לקן המקומי יחד עם חברי בבית־הספר. החיים בתנועה היו מעניינים ומלאי־תוכן. אלה היו צעדיה הראשונים של התנועה, לפחות בעירנו והיו בה רעננות ופרץ־נעורים. החילונו כצופים, אך חוויות־הנעורים חרגו הרחק מהטקסים החיצוניים — אל־עבר האדם, לעומק, אל השורשים. מצוקות אנושיות והטראגיות של הגלות היהודית לאחר מלחמת־העולם הראשונה מצאו את ביטויים החריף בנשמותינו הצעירות וחלומות של עתיד מרהיב נתרקמו בלילותינו רוויי־הכמיהות־והחלומות.

תנועת השומר הצעיר היתה ילידת התקופה. זוועות מלחמת־העולם והפרעות

ביישובי היהודים במזרח־אירופה שלאחר המלחמה טלטלו טלטלה עזה את הנוער היהודי ואילצוהו לערוך חשבון־נפש נוקב. מהתוהו־ובוהו צמחו מדינות ומשטרים חדשים וכל שנוצר לא־עוד דמה לאתמול. נתערערו השקפות מקובלות בתחומי המוסר, בחיי המשפחה ובנוהגי החברה. התרופפו חישוקי הדת ואכזבות לרוב זעקו לחיפושי־דרך, לשינויים מהפכניים.

המאבקים החברתיים האכזריים בין שוחרי המהפכה ובין כוחות הריאקציה והמלחמות העקובות־מדם בין ארץ־המוצאות הצעירה ובין שכנותיה הוסיפו דפים טראגיים חדשים בספר קורות עמנו. השאיפה לחידוש חייו הלאומיים של המיוסר־בעמים נתבקשה מאליה, במיוחד בימים שעמים מדוכאים זכו לעצמאות מדינית ושיחרור מעול־זרים.

על כנפי השאיפה הזו נישאה תנועת השומר הצעיר שפילסה לעצמה את נתיבה המיוחד על סמליו, תכניו ורעיונותיו. השקפת העולם הסוציאליסטית והדרך הציונית־חלוצית, הטבועות בחותם ההגשמה העצמית וכן המיבנה האירגוני והחינוכי של התנועה הנחילו לה כיבושים מפוארים בנוער היהודי. נוער העיירות שבר קליפות מאובנות, אך ערכים של מסורת יהודית לא נטש ובמציאות החדשה מצא דרך לשלבם בלאומיות חילונית ובקידמה חברתית. השומר הצעיר נתן לדור את המזיגה המופלאה הזאת. המאבק על בניין מולדת על אדני הצדק, השוויון האנושי ואחוות־עמים היו לסיסמאות שובות לבבות וקנים למאות של צעירים נלהבים פרחו בעיירותיה של פולין ושל שאר ארצות מזרח־אירופה. "אל תשמע בני אל מוסר אב..." — דברים אלו של המשורר דוד שמעוני שהתנועה אימצה כסיסמת־קרב קראו למרד נגד הישן והמאובן ולמערכה על ההתחדשות, על עצמאות המחשבה והמעשה ועל מיצוי הכוחות שהיו גנוזים בדור הצעיר. "עשרת הדיברות" נתנו ביטוי ל"אני מאמין" של נערים שכרתו ברית עם התנועה, בעוד עיניהם נשואות לטוהר, ליופי, לצדק ולעולם שכולו טוב.

מזלי הטוב הוליך אותי אל התנועה הנפלאה הזאת. דבקתי בה בכל להט נפשי. ספגתי מחיותה ועקרונות־חייה היו לי לעמוד־האש בכל דרך־חיי.

קן השומר הצעיר בעיירה קוריץ ניהל עבודה חינוכית אינטנסיבית שבמרכזה היו פיתוחו של האדם, העשרת השכלתו וחיזוק אופיו ואישיותו. טבעי היה, שחניכי הקן התייצבו לימין כל פעולה ציבורית בעלת תוכן סוציאלי. הדאגה

להמוני־העם, למוכים ולמקופחים שבהם, היתה לערך קיים בחינוך וגם במעשה. חברי הקן תרמו תרומה חשובה בפעולה הציונית, בהפעלתם של מוסדות ציבור, בהחייאת השפה העברית עד להיותה לשון־דיבור, אך עיקר העיקרים היה היעד של ההגשמה העצמית — ההכשרה החלוצית והעלייה לארץ.

אף אני כאחרים נרתמתי בעול ונשאתי בתפקידים הרבים שהוטלו עלי, עד אשר הייתי ראש הקן ואף ייצגתי אותו בוועידה הארצית השביעית של התנועה בפולין.

✶

כזה היה הקן בשנות קיומו ואשר נזרע בו נתן פרי־הילולים בשנים הטראגיות שלאחר הישמדו. חבריו־חניכיו נשאוהו בלבם ועמדו כל אחד במקום שהגורל הועיד לו כפי שחייבים היו לעמוד אנשי השומר הצעיר.

לאחר השואה והחורבן, כאשר נפגשתי עם שארית־הפליטה של התנועה, שמעתי פרקים מרטיטי־לב על דרכם האחרונה של רבים מחניכי. מהם שכתבו דף מזהיר במאבק נגד הפולש הנאצי בגדודי הפארטיזנים שפעלו בעורף־הגרמנים. מהם שהשתתפו במסע המפורסם של גדודי קובפאק וקבריהם פזורים לאורך כל דרך־הלחימה. רק מעטים זכו לראות במפלת האוייב. ושוב היו, שהצטרפו לצבא הסובייטי וצעדו בשורותיו מסטאלינגראד ועד ברלין. רוב־רובם של חברי הקן הלכו, יחד עם כל אנשי העיירה, בדרכם האחרונה אל הכפר קוזאק, אל קבר־האחים... שם נגוזו שאיפותיהם וחלומותיהם...

ואני כשמעי את סיפורי הזוועה והגבורה של חברי לקן השומרי רעד וגלי־חום עברוני — כאב צורב וגאווה.

✶

תוך עבודתי התנועתית השתתפתי גם בפעילות הציבורית והתרבותית על במות רחבות יותר בעיירה, בחוגים ציוניים, בנשפי ספרות וכו'. הוזמנתי על־ידי בית־הספר "תרבות" המקומי לשמש כמורה.

לאחר ועידת התנועה החלטתי לעזוב את קוריץ וקיבלתי מישרת מורה לעברית בעיירה לודוויפול (סלשץ'). הוטל עלי להקים במקום בית־ספר

"תרבות" וקן השומר הצעיר המקומי עמד לימיני במאמץ הזה. שלוש שנים ויותר עמלתי בשדה־החינוך בעיירה הזו. הייתי מעורה בחייה ותרמתי את תרומתי הצנועה בהתפתחותה הרוחנית. השגנו הישגים חשובים בהחדרת הרעיון הציוני בציבור ולא־מעט בהשפעתי נכלל בית־הספר החדש ברשת "תרבות".

גיבורים של הרפתקה נועזת

היה לי חבר בשם גולקה, בחור גבוה וחסון, משכיל ונבון. יום אחד נתפש לרעיון, להינתק מהמקום ומהעָבַר ולצאת אל העולם הגדול. לי היתה נקודה אחת בעולם הגדול והיא ארץ־ישראל, לו — כל ארץ־שהיא והעיקר, לנטוש את פולין. הצעתו היתה להגיע לנמל, להתגנב לאנייה ולצאת אל הים הפתוח. לחיזוק הפיתוי סיפר לי שורה של מעשים ועובדות שהוכתרו בהצלחה. נדלקתי לרעיון. הן גם בתנועה ספגתי את הדעה, שראוי להגיע למטרה הנכספת בכל דרך שהיא. הצטרף אלינו חברי וידידי הטוב שמואל סמולר.

באחת השבתות נסעתי הביתה להתראות עם אמי, אחותי ואחי, בלי שידעו, כי אכן ליטול פרידה באתי. הביקור דמה לכל ביקורי הקודמים, התכופים. אף־על־פי־כן איזו קדרות היתה תלויה בחלל הבית. אולי הבעת־פני נעדרת־השלווה היא שהסגירה אותי ושמא קוצר־הרוח בשיגי־ושיחי... מכל מקום, כנראה הייתי לא כתמול־שלשום ואמא, כרגיל, לבה ניבא לה משהו גרוע ודמעותיה, דמעות־פרידה, זלגו על פני ללא־מעצור. אמא בירכה אותי בצאתי בלי שידעה כי לא תראה אותי ימים רבים ואני חששתי שאולי פגישה אחרונה היא זו עם בני הבית.

ניתקתי עצמי בכוח גם מנשיקותיהם של אחי ואחותי. הבן האובד! עם היעלמי גם התמיכה החודשית הקבועה תיפסק...

שלושתנו, בעלי ברית־הסתרים, נפגשנו ברובנה ויצאנו לדרך ההרפתקנית. פנינו ללוצק, אל בית אחותו של שמואל, לשם הצטיידות וסידורים הכרחיים שונים. כסף לא היה בכיסינו ואת הוצאות הדרך עד לווארשה השתכרנו בעבודה בכביש אצל גיסו של שמואל. במשאית שהובילה סחורות לעיר־הבירה הגענו למחוז־חפצנו הראשון, לאחר חנייה בדרך בת שלושה ימים

משה סמולר בשנת 1941.

קלמן סמולר, אחיו של המחבר, ממארגני ההגנה היהודית בעיירה קילקייב.

ראשי הגדודים והקבוצות של קן השומר־הצעיר בקוריץ׳ — תרפ״ד.
ביניהם ראש הקן, מורה ומחנך זאב צ׳ודנר ואשתו רבקה (יושבים שני ושלישי מימין).

קבוצת "שיא" בגדוד "הרצל", קן השומר הצעיר בקוריץ, אלול תרפ"ה, 1925.

מחמת קלקול במנוע. לווארשה הגענו בלילה וישנו שנת־ישרים ברחובו של פרבָר.

עם שחר שמנו פעמינו אל משרדי ההנהגה הראשית של השומר הצעיר לגלות את סודנו ולקבל עידוד. קיבל את פנינו דוד רוזנבוים (כיום הנגבי), שליח הקיבוץ הארצי. הוא לא הביע התנגדות, אך גם לא התלהב יתר על־המידה. לפרידה איחל לנו הצלחה.

עלינו על ספינה ששטה במורד הוויסלה לגדיניה ולדאנציג — שתי ערי־נמל על־שפת הים הבלטי. דאנציג היתה "עיר חופשית". חסרי אזרחות פולנית מנועים היו מלעבור את הגבול. מאין־ברירה ירדנו בגדיניה, בכוונה להגיע לדאנציג ברכבת. ימים אחדים היינו שרויים בגדיניה. אכלנו בתמחוי לנעים־ונדים ואת לילותינו עשינו בחורבה עזובה. תרנו אחר הזדמנות מתאימה לגנוב את הגבול. בליל שבת עלינו לרכבת שעשתה דרכה לצופּוט ומשם — נודע לנו שהדבר אפשרי — קיווינו לעבור לרכבת פרברים, שהיתה עושה דרכה לדאנציג ובדיקת ניירות לא היתה בה. ירדנו לפני צופּוט בתחנת־ביניים שהיתה מלאה מלחים פולנים שיכורים. לצופּוט הגענו ברגל. לאחר שהצלחנו לעקוף את הבדיקות מצאנו עצמנו ברכבת היוצאת לדאנציג ואף הגענו בשלום.

בדאנציג לא היתה לנו שום כתובת. סובבנו בחוצות וחששנו, שמראֵינו ה"חלוצית" תעורר את חשד המשטרה. חיפשנו אירגון ציוני כלשהו. נערה שמנמונת, בעלת לחיים אדומות, שנראתה לנו משום־מה כארמנית, נקרתה לנו בדרכנו. נתברר, כי היא נמנית עם מדריכי "החלוץ". כך הגענו למועדון ציוני ועשינו את לילנו על שולחן פינג־פונג. בבוקר נתכבדנו בתפוחי־אדמה עם שזיפים — מין דייסה משונה — והנערה הטובה־והמטיבה, שבעיני־דמיוני היא ניצבת לפני כמו־חיה עד־היום, הוליכה אותנו למלון הציבורי של העירייה ואף ציידה אותנו באינפורמאציה כלשהי על המקום. בשכר שעתיים של שטיפת רצפות באותו מלון זכינו ללינת־לילה בתוספת ארוחת־בוקר צנועה. הפקדת התעודות, חיטוי ומרחץ חם ושינה בכותונת־לילה של המוסד — אלה היו מינהגי המקום שכיבדנו וקיימנו בשמחה. מרוצים מעצמנו עלינו על יצועינו הנקיים ושקענו בתרדמה עמוקה.

לעת בוקר נתעוררנו ואנחנו שניים. מיטתו של שמואל היתה ריקה. הוא

נעצר בלילה, לפי שנאמר לנו, משום שלא היתה לו אזרחות פולנית. אמנם, כזו היתה לו, אך לא נרשמה כדין בתעודת־הזהות שלו ובעלי ניירות מסוג זה נזקקו לרשיון־כניסה מיוחד לדאנציג. תקנות אלה היו פרי היחסים המתוחים ששררו בין פולין וגרמניה והעובדה ששלטונות "העיר החופשית" גילו נטייה ברורה לצד גרמניה הנאצית. פתחנו בשתדלנויות, רצנו לקהילה, פנינו למוסדות הציוניים, הלכנו לקונסול הפולני. מאמצינו היו לאל, ולעומת־זאת בית־המשפט פעל במהירות: חברנו נידון לשבוע מאסר.

בינתיים עשינו את ימינו בעיר הזרה ללא פרוטה בכיס (דווקא שמואל היה ה"עשיר" ביניגנו, שכן בצרורו היו אי־אלו זהובים). המלון לא התנכר לנו, לפי שהתקנות התירו לאורחֵי־פרחֵי שכמותנו להתגורר בו שבוע בחודש. את כרסינו מילאנו בחצי־חינם בלחם ומרק במסעדה למובטלים ולא פסקנו מלתור אחרי מקורות נוספים לשבירת רעבוננו. גולקה המנוסה ממני הציע לנצל את ידו הנדיבה של המיסיון המקומי. אמנם לא יצאנו משם ריקם, אך את חשדנותם לא הסתירו. משנסתבר לי, שדווקא בי הם תולים "תקוות" כלשהן, נקעה נפשי מכל העניין ולאחר חשבון־נפש נוקב החלטתי להפסיק את ביקורינו שם.

ימים שלמים היינו מסתובבים באזור הנמל ומחפשים קשר לאניות־משא שמגמת־פניהן ים־התיכון. בפארקים הציבוריים נתקלנו בברנשים רבים "מסוגנו", לא־יהודים, מהם הרפתקנים ומהם חולמי־חלומות־בהקיץ, שחיפשו פתח לעולם הרחב. אחד מהם אדם מבוגר, שבר־כלי הולך בטל וחי בהזיותיו מזה ימים רבים, פרש לפנינו תוכניות חובקות זרועות־עולם, משל היה קולומבוס בכבודו ובעצמו.

במציאותנו החדשה והמוזרה ספקנותי הטבעית התחילה לגלות סימני־חיים והשחתי את לבי לפני גולקה. תשובתו היתה נחרצת. אין דרך חזרה, הקשר ייעצא בעזרת האנשים האלה וסופנו לצאת למרחב. האמת ניתנה להיאמר, שלגביו אמנם לא היתה דרך חזרה: הוא ערק מהצבא הפולני.

המיצעד המאיים

בינתיים נגמרו "לילותינו" באכסניה העירונית וחזרנו אל יצועינו על שולחן הפינג־פונג. בימים התחבר אלינו הרעב. מנינו את הימים עד שנגמר השבוע

הארוך וקידמנו את פני חברנו שמואל בשערי בית־הסוהר. כאשר סיפרנו את קורות השבוע לא יכולנו לשים מעצור לפרץ־צחוקנו. המכות שספג שמואל בגלל שפתו הגרמנית העילגת והרעב שהיה בן־לווייה שלנו משום־מה העלו לשיאים את מצב־רוחנו המרומם.

לפתק השיחרור של שמואל היתה צמודה פקודה להיעלם מדאנציג תוך עשרים־וארבע שעות. חייבים היינו לקבל החלטות מהירות. היה זה מיצעד הנוער ההיטלרי ברחובות, שהכריע אצלי, שלא להישאר אפילו יום אחד נוסף בעיר המנואצת הזו. אלפים צעדו במדיהם החומים במשך שעות עם סיסמותיהם המאיימות וריתקו אליהם את המוני התושבים שעמדו צפופים ודוממים. הפחד ריחף באוויר. הצועדים בישרו את בואה של סערה. סיסמו־תיהם הלאומניות והגזעניות לא הניחו מקום לשום ספקות. בעת המיצעד חילקו הם "כרטיסי־רכבת" לבעלי "פרצופים יהודיים" ועליהם היה מודפס: "יהודי סע לפלשתינה".

היה זה קיץ 1932, ערב ההכרעה הגורלית בגרמניה, כאשר הגל ההיטלרי העכור כבר הציף אותה כליל. לאור הנסיון הקצר אך מלא־המשמעות בעיר שנואה זו וסתימת כל סיכוי להשתחל לאחת האניות, הצטרף גם שמואל לדעתי. החבילה נתפרדה וגולקה נשאר. ממילא לא נתכוון לארץ־ישראל דווקא. אנחנו השניים קיבלנו בקונסוליה הפולנית הוצאות־הדרך וירדנו לספינה בדרכנו לווארשה. שוב התייצבנו בהנהגה הראשית של השומר הצעיר, שהחליטה לכוון את שני "הגיבורים" להכשרה בקיבוץ "יחדיו" שבוולוז'ין.

הכשרה בוולוז'ין

העיירה וולוז'ין הקטנה על יישובה היהודי לא היה בכוחה לקיים בעבודה קבוצת חלוצים. המסד הכלכלי היחיד של הקיבוץ היתה מנסרה של יהודי עשיר בשם פולאק, שהעביד את הצעירים היהודים, כפי שהוא טען, "מתוך רחמנות". ההכנסה הזעומה הספיקה בקושי ללחם־צר בשביל שלושים חברי הקבוצה. ואין צריך לומר מה היו תנאי המגורים. החברים היו מחזרים על בתי העיר, מצויידים במשורים ובגרזנים ומציעים את שרותם בחטיבת עצי־הסקה. בדרך־כלל שבו כלעומת שבאו. בטיולים יומיומיים ארוכים אלה לא

יכלו שלא לסטות ולהציץ לאכסניה־של־רוח, לבית־המדרש, שבו קנה ביאליק תורה בשנות בחרותו — להזין את הנשמה ברוחו של המשורר שעדיין ריחפה במקום.

השם "יחדיו" היתה בו יותר התכוונות מאשר מציאות. חברי הקבוצה היו בוגרי תנועה משכבות חינוכיות שונות וממקומות שונים, שלא צורפו להכ־שרתם הטבעית, שכן בהיותם ראשי קנים ומדריכי גדודים, הושארו במקו־מותיהם להמשך העבודה החינוכית או הציבורית. היה זה מעין "חיל מפגרים", שחבריו הם בעלי זכויות עם ותק תנועתי וציוני. ואפשר שמשום כך ביצבצו מבעד לחומת־הנאמנות, שהקיפה חבורה זו, גם גילויים של ציניות, כפי שבאו לביטוי בפגישה הראשונה שלנו עם המזכיר. הלה קידם את פנינו בזו הלשון: "אין דבר, תברחו מכאן מעצמכם, לא ננקוף אצבע לשם כך..."

שהיתי במקום זמן קצר. בלוגומוביצה, בריחוק של כארבעים קילומטרים נתגלה מקום־עבודה במנסרה לקבוצת חלוצים וצורפתי גם אני ליוצאים. הגענו לבית בודד ביער, בריחוק 12 קילומטר מהעיירה איבייה. היינו 12 בחורים ושתי בחורות (אחת מהן, חמדה, היא כיום חבירת קיבוץ נגבה והשניה, יפה, מתגוררת בתל־אביב).

מנהל המנסרה היה בחור יהודי מווילנה. פועלי המקום הלא־יהודים קיבלו אותנו בחשדנות ואפילו בזעם. אולי ראו בנו מתחרים. העבודה היתה מפרכת, אך לעומת זאת טעמנו טעמו של מזון משופר. על תנאי־המגורים הירודים במתבן חיפה האקלים היערי שהשפיע עלינו לטובה. עם הביילורוסים שבמנ־סרה מצאתי לשון משותפת והיו מהם שהעדיפו לעבוד אתנו. במשך הזמן התקדמנו גם מבחינה מקצועית ויכולנו להקפיד על טיב התוצרת.

החיים סבבו על ציר אחד, העבודה, ובלי שמץ של "רוחניות". הוטל עלי לנסח מכתב להנהגה הראשית של השומר הצעיר ולהתריע על המסגרת החברתית המצומצמת, המונעת חיי חברה ותרבות תקינים. ביוזמתה נערכה פגישה בין שתי הקבוצות, העירונית והיערית, בהשתתפות חבר ההנהגה הראשית ברוך רבינוב. עיקרו של הדיון נסב על עתידו של היצור המוזר "יחדיו": האם ישמש גרעין ליצירת קיבוץ, או ישלים קיבוץ קיים. בכל הנוגע בי אישית, נפלה הכרעה חד־משמעית: נשלחתי לקוצק, לעמוד בראש התנועה באזור פודלסיה. הקבוצה כולה פורקה וחבריה צורפו לקיבוצי־הכשרה שונים.

בעזבי את וולוז'ין נותק סופית "החוט המשולש" של "גיבורי דאנציג". עד־עתה הלכתי יד־ביד עם שמואל סמולר. עתה נפרדתי ממנו. כזכור, שלושתנו (יחד עם גולקה) יצאנו בהתקפת־מצח על גורלנו, ניסינו לדחוק את הקץ ונהדפנו אחור.

שמואל, אכן הגיע אף הוא ארצה, חי כיום בראשון־לציון והריהו מבוגיו ומנאמניו של מחנה־העבודה שם.

בעיירות פודלסיה

קוצק היתה עיירה יהודית קטנה, בעיירות פודלסיה, על החיוב והשלילה שבה. העממיות והלבביות של התושבים שבו את לבי. הגעתי לשם ב־1932 ביום סתווי גשום. קדרות היתה נסוכה על כול וגם על מצב־רוחי. אבל, קבלת־הפנים בבית־מגורי החדש — ביתו של אופה העיירה בליטמן — פיזרה כל עגמת־נפש. אלה היו אנשים חביבים, בעלי הומור טוב ושיעור־קומה אנושי. המשפחה ייצגה מעין דגם של התחלקות פנימית ותהליכי־התפתחות אופייניים לכל בית־ישראל באותה תקופה. ההורים דבקים באמונתם, אך ענייני העולם הזה שוב אינם זרים להם. הבנים — האחד היגר לארגנטינה, השני יושב בבית־סוהר בעוון פעילות קומוניסטית ואלו הבנות — אלה דבקו בהשומר הצעיר. את קבלת שבת המלכה היינו מנעימים בזמר חסידי מאלה שהושרו בתנועה וראש־המשפחה, חסיד ואדוק־במצוות נהנה מהצירוף הזה.

אם המשפחה, בהבדל מבעלה, נטתה לאורח־חיים חילוני־יותר ושני בני־הזוג במשותף יצרו אווירה ביתית של משפחה יהודית, שטוב־לב, מצפוניות ואהבת־אדם נשתזרו בה במסורת־אבות.

זכיתי באהדה רבה מצד כל החוגים בציבור המקומי ולמעשה, פעולות הקן היו מוקד למעין חווייה כללית של העיירה, על בוגריה וצעיריה. לא הסתפקנו בפעילות התנועתית הפנימית: הפעלנו קורסים לעברית, יסדנו ספרייה, הקי־מונו סניף של "החלוץ". שנתיים עשיתי בקוצק והיו אלה ימים גדושי עמל ויצירה שדוגמתם היו מעטים בחיי. בני העיירה, ידידים כיריבים, ציינו בקורת־רוח את ההתעוררות שחלה בחיי הציבור. לא חסרו גם מאבקים רעיוניים וויכוחים סוערים עם השמאל הלא־ציוני, שניסה להטמין זרעים־

של־כפירה בקרב בוגרי התנועה. אלה היו סערות, שיצאנו מהן מחוזקים יותר ומשוכנעים יותר בצדקת הרעיון הציוני.

על העיירה הזאת רשאי אני לומר במלוא האחריות: חרשתי בה, זרעתי, אף זכיתי לראות פירות. כאשר זכיתי לצאת מהגיהינום הנאצי ופגשתי את שארית־הפליטה של העיירה ושמעתי על מאבקו הטראגי של הנוער וסיפורים על גבורתם של חברי השומר הצעיר והחלוץ — אלה חניכי מאותם ימים מלאי־חיות — גאה לבי וקוצק החיה, חסידיה, חלוציה וכל יהודיה הטובים עברו לפני עיני. הייתי מאושר לשמוע על חברי התנועה שהסתערו בשורות הצבא הסובייטי עד לברלין ועל אחרים שביצעו מעשי־נקם בנאצים — יחידים וקבוצות הראויים להירשם בספר־הזהב של קורות האומה. אכן, לא לשווא היה עמלי בעיירה ובאזור כולו.

אחרי קוצק — שדלץ. ההנהגה הראשית החליטה להעמידני בראש ה"גליל" התנועתי פודלסיה שהכיל שישה־עשר קנים. שהיתי במקום הזה רק חורף אחד ומסיבות שונות החלטנו להעביר את מזכירות ה"גליל" לביאלה־פודל. כרגיל, נבלעתי כליל בעבודה ולילות כימים עשיתי בביקורים במקומות, וכמקובל בתנועה, עסקתי באירגונן של מושבות־קיץ ומושבות־חורף וכל כיוצא באלה. החיים התנועתיים באזור היו אינטנסיביים מאוד והקיפו מאות בני־נוער. יתר על־כן, הוקמו שני אירגונים קיבוציים להכשרה וליד קוצק נתקיימה מושבת־מנהלים. בסיום עבודתי באזור השתתפתי כציר, במשלחת התנועה הפולנית, לוועידה העולמית של השומר הצעיר שנתכנסה ב־1935 בפופראד, צ'כוסלובקיה.

כסבור הייתי, שהגיעה העת לעלות ארצה, אך לא כך נסתבבו הדברים. פנייתי למוסדות התנועה נענתה בעצה להיות סבלני ולהתמסר לגיוס האמצעים הדרושים לעלייה. היום משוכנע אני, שאילו התעקשתי, לא היו יכולים לעמוד בפני תביעתי הצודקת. קיבלתי את הדין. חזרתי לביאלה פודלאסקה להשתכר להוצאות עלייתי. בבית־ספר ערב שהוקם בעזרת "תרבות" שימשתי כמורה. הדרך שובשה והתכניות נפגמו. בית אמי, שזועזע ב"הרפתקת העלייה" שלי לא חזר אל איתנו. אמא לא פסקה מלבַכּות את "הילד" שאבד לה. מכתביה נכתבו בדם־לבה ונרטבו לא־אחת בדמעות עיני. זוכר אני את הפגישה המרתיחה הראשונה לאחר הניתוק, משהגעתי מקוצק לשבוע אחד. השמחה

והבכי פרצו בערבוביה. בחדר הצר והאפל לפתע זרחה לאמי השמש. היא לא האמינה שתזכה לראותני. קטונתי מלתאר רגע קט של אושר בגיא־הצלמוות של אם שבורה ורצוצה. פעמיים נוספות עוד חזרתי לקן המשפחתי העלוב שאמא סוככה עליו בכוחותיה האחרונים ובפעם האחרונה בשנת 1940 כאשר הסערה כבר התחוללה.

לא היתה לי ברירה אלא להפריש לאמא מחסכונותי לצורך העלייה. ידעתי, שבכך מתרחק הסיכוי לעלייה. כשלוש שנים עשיתי בביאלה פודלאסקה. הייתי פעיל בציבור, הוספתי לרכז את הקן, תרמתי מזמני לענייני "החלוץ", ערכתי שבועון ביידיש. לא אחת הועתקו מאמרי לעתונים חשובים יותר ולפרסום מיוחד זכה מאמר בשם "מאטוירעס" (תעודות־בגרות), בו היתה מעין תחושה של העתיד־להתרחש וקריאה לכוננות ולדריכות. קשרתי קשרים עניפים עם חוגים ואישים ובמיוחד התיידדתי עם מנהל הבנק היהודי בעיר, רוזנבאום ועם המשפחה כולה — אנשים יקרים, משכילים, שוחרי־דעת טובים וישרים. ההורים והבן נפלו בשואה והבת פאניה זכתה להקים בית בישראל. ביתי ברחוב גרבנובר 15 היה פתוח לרבים ובשורה הראשונה לחברים משישה־עשר קני השומר הצעיר שבמחוז, שנזקקו לעצה ולהדרכה. הימים לא עברו לריק, אבל תוחלת העלייה נכזבה.

בסוף 1937 הוזמנתי על־ידי מוסד־הילדים היהודי בבריסק להיות בו מורה־מחנך. הרוגז על מוסדות התנועה הוסיף לכרסם בלבי ולמעשה נותקו קשרי עם ההנהגה הראשית וכך באה ההצעה בעיתה ואני נאחזתי בה.

מוסד הילדים בבריסק

בקרן הרחובות אוניה לובלסקה ויאגלונסקה, בתוך חצר רחבת־ידיים, עמד בית בצורת "ח". למרות ממדיו הגדולים צר היה מהכיל את האוכלוסיה שהתגוררה בו. חיו בו ילדים מיום צאתם לאור־העולם ועד השנה השבע־עשרה לחייהם ואפילו מעבר־לזה. רובם המכריע היו יתומים מאב ומאם וייתרם בני משפחות הרוסות ומה שקרוי מקרים סוציאליים. רבים מהפעוטות היו אסופיים שנעזבו על־מיפתן המוסד ונכללו בסוג "הבלתי־חוקיים". בראש המוסד, מיסודה של אגודת "צנטוס", עמד אדם בעל נסיון ציבורי עשיר

שהקדיש למקום את מיטב שנות־חייו ואף התגורר בו עם כל בני־משפחתו. שמו היה משה לב. מכיוון שנאלץ להשקיע את עיקר תשומת־הלב בצד המינהלי של המוסד המסועף הזה הוטלה עלי הדאגה לצד החינוכי והלימודי. הילדים ביקרו בבתי־ספר שונים בעיר, חילוניים ודתיים וגם בבית־הספר המקצועי "אורט". פיצול זה גרם קשיים בהכנת שיעורי־הבית ובסידור־העבודה. היה הכרח להשקיע כוחות מרובים בתיקון הזנחות ובאירגון סדרי־החיים.

לא הסתפקתי בהעמקת הפעולות החינוכיות והעליתי תביעות בעלות אופי כלכלי־מינהלי שברובן גם נענו על־ידי ההנהלה. העמדנו במוקד המאמצים את השמירה על נקיון הבית, הנהגנו תחרויות בינקבוצתיות להשגת יעדים ואמנם בהרכב זה של הילדים, אם הגענו לרמה מתקבלת על הדעת של סדר ונקיון בחדרים ובמיטות, הרי היה בכך הישג חינוכי לא־מבוטל, שכן היו מקרים מרובים של הרטבה במיטות וזיהום בתי־השימוש והפיכת המיטות ל"מחסנים" פרטיים וכל כיו"ב. בעקשנות ובהתמדה התקדמתי צעד אחר צעד, יחד עם המחנכים האחרים, לקראת כל הישג פעוט, שכן ידעתי, כי כאן סוד ההצלחה והסיכוי למנוע מחלות; כאן האפשרות לגדל את הנערים לקראת החיים.

האמת ניתנה להיאמר, שהילדים עצמם נקעה נפשם מההפקרות שהשתלטה וייחלו ליד שתוליכם אל הסדר ואל המשמעת. ואין צריך לומר, שלא הסתפקתי בתביעות מצדי, אלא גם הענקתי להם, במובן של יצירת חמימות ביתית, חיי חברה, הרגשה של חופש ופעילות ספורטיבית. ואמנם, המאמצים היו כדאיים. הילדים התחילו לגלות אֵמון, היענות והירתמות־מרצון בעול המצוות והאיסורים ההכרחיים.

בימות הקיץ מילא הנהר מוחאווץ תפקיד מרכזי בתכנית היומית. אורגנו טיולים אל־מחוץ לעיר, ששולבו בהם עיקרי החינוך הצופי. הופיע בקביעות עיתון־קיר. נערכו ברוב פאר לילות קבלת־שבת. דומה שרוחה ואורח־חייה של תנועת השומר הצעיר נשתלו בבית המיוחד הזה עם כל מהותו הספציפית. כל זה הושג במחיר של שמונה־עשרה שעות ביממה שהייתי משקיע ללא־הפוגות. ההישגים מצאו את ביטויים בלימודים ובהתנהגות בבתי־הספר, שמוריהם שיתפו אתנו פעולה.

תמונת השלושה של הרפתקת העליה. הראשון מימין — שמואל סמולר, באמצע — משה סמולר, הראשון מצד שמאל למעלה — גולקה. לוצק 8.VII.32.

מוסד הילדים בבריסק.

בסוף הקיץ 1939, ממש על־סף המלחמה הספקתי עוד להוציא את קבוצת הנערים המבוגרת למושבת־קיץ ביער מרוחק למשך חודש ימים. היה זה חודש שהבליט, בהנהלה העצמית ובחוויות הנעורים, את הפרי הבשל של עבודה חינוכית מעמיקה ומסורה. אווירת החופש המוחלט ושיכחת מצבם המיוחד כמשוייכים למוסד, פעלו פעולה מפליאה. נשמותיהם של רובם היו כאובות ודוויות וכל תחושותיהם וגם מעשיהם הושפעו ממצבם המיוחד בחברה הסובבת. היו מהם, שמימיהם לא ידעו את הוריהם והם חיטטו בערפילי העבר, כדי לגלות עקבות של מוצאם. נער נער ועולמו המסובך, נער נער וסודו הכמוס. מכל מקום, שלוותם היתה מוטרדת תמיד ואפילו ה"מאושרים" שבהם, שלא היו יתומים, ביקור הוריהם לא תמיד הנחיל להם כבוד ורוגע ופצעים היו נפערים מחדש. והנה בא המחנה הצופי וברא כאילו תאים חדשים בריקמתם האנושית. השירה המשותפת, המבטאת געגועים לטוב ולנעלה, הישיבה מסביב למדורה הקוראת דרור לחלומות... דומה היה, כי איזה רוך הופיע על הפנים הנוקשות ועל השפתיים הנחשקות במרי.

חזרנו מהמושבה וכל החלומות והערגות נקרעו באכזריות לנוכח בשורת־איוב. המלחמה בשער. הבית הוסב ללשכת־גיוס ממשלתית בתוקף צוו־חירום. הילדים נאלצו לעבור, בחלקם לחדרים ספורים בתוך החצר וייתרם, בצפיפות רבה, למקומות שונים בסביבה. באווירה הדחוסה, הצופנת אימה היו העניים והמיסכנים קרבנות ראשונים, כל־שכן התלויים במוסדות פילאנטרופיים.

המשפחה הגדולה של ילדי הבית היתה על־סף הייאוש. אפילו הקטנים, שאולי לא הבינו את המתרחש עיניהם הבוהות הפיקו אימה. הסערה העוקרת עצים חסונים ודאי שאינה חסה על נטעים רכים.

הסערה פרצה.

ה"הפוגה" הסובייטית

הצעדה העליזה שהיתה למלכודת

האסון בא בקולות נפץ ורעמים. המיבצר של בריסק הופצץ עם שחר. ברחובות העיר נעו, מן הבוקר, אמבולנסים צבאיים, שהובילו הרוגים ופצועים. אווירוני האוייב מילאו את השמיים, פעמיים הפציצו בלהקים גדולים את מרכז־העיר וזרעו הרס ואבידות־בנפש. כוח־המגן הפולני נשבר ללא־תקנה והכבישים מזרחה נתגדשו בערבוביה חיילים נסים ואזרחים מבוהלים. המטוסים קצרו בהם ללא־רחם.

יאוש ואין־אונים היו בכול. גם הידיעה על הכרזת המלחמה הצרפתית־אנגלית נגד הרייך הנאצי לא עודדה, לא עוררה; פשוט, נפלה על קרקע של אדישות. בחצר המוסד שלנו היו ממוקמים מאות מגוייסים שציפו לפקודה שאיחרה־

לבוא. להם הבאתי את הבשורה הזו ואיש מהם לא הגיב. פרצופים מאובנים ועיניים בוהות. התותחים ירו והמטוסים המטירו מוות והם אפילו את ראשיהם לא כופפו. טמטום מחמת הלם.

היו בעיר חפירות־מגן — לאורכה ולרוחבה. הן נשארו ריקות־מאדם. לחיל־האוויר הפולני לא היה זכר. צנחנים גרמנים הונחתו בעורף ומרגלים לאלפיהם, שנשתלו בעוד־מועד, בימים השלווים שלפני ההתקפה, הצטרפו אליהם והג־דילו את האנדרלומוסיה הכללית.

המלחמה היתה אבודה מיומה הראשון.

ב־12 בספטמבר יצאתי, בחשכת הלילה ועימי נער בן חמש־עשרה, שייקה גורודצקי, מנערי המוסד. מגמת פנינו היתה העיר קוברין. עשיתי נסיון לארגן קבוצה של נערים ולא הצלחתי. לעת־בוקר היינו ליד העיירה ז׳אבנקה, לא רחוק מקוברין, בעיצומה של הפצצה קטלנית עליה. בריצה בהולה הגענו לקוברין. ניצלנו בנס. גם שם היה מוסד ילדים של ״צנטוס״ וראינו בו כתובת טבעית בשבילנו. פנינו לעובדת־המקום ונתקבלנו בקרירות ובאי־אמון. אימת המרגלים נפלה על הכול. ההפצצות האוויריות לא פסחו, כמובן, גם על קוברין. יהודים רבים, ואנחנו בעיקבותיהם, מצאו מחסה במחסן גדול מלא חבילות צמר.

חיכינו להתפתחות הבאה. הוברר לנו, שאין טעם בהמשכת המנוסה. האוייב היה זריז וידו הארוכה יכלה להשיג אותנו בכל מקום. הצבא הגרמני הסדיר כבר היה בעיבורה של העיר. הצבא הפולני ניסה להתאושש וערך קרב עקשני של יומיים, בתקווה לעצור את האוייב. לשווא. ביום השלישי, 16 בספטמבר 1939, נכנסו הגרמנים לתוך העיר.

היהודים ציפו בבהלה לעתיד להתרחש. והנה, חלפו יומיים ודבר לא קרה. לא היה שום הסבר להתנהגות המאופקת של הגרמנים, אבל גם השקט הדאיג: שקט שלפני סערה?

עד־מהרה נפוצה שמועה, כי הסכם נחתם בין גרמניה וברית־המועצות, לפיו ייקבע הנהר בוג כגבול שיחצה ביניהן. חידת הגינותם של הגרמנים באה איפוא על פתרונה. הם נמנעו מלגלות את פרצופם האמיתי בשטחים שיפנו והסובייטים יתפסו, בתוקף ההסכם. המון הנמלטים — ואנחנו ביניהם — הפך פניו מערבה, בחזרה לבריסק. הביתה. הגרמנים עתידים לסגת גם משם.

הארץ שקטה והכפרים בדרכנו התקשטו בדגלים אדומים ובשערי־נצחון. מצאנו עצמנו בתוך רבבת צועדים — תהלוכה בינלאומית של פולנים, יהודים, רוסים ואחרים שנשמו לרווחה. התהלוכה נהפכה למסע־לווייה ממש לפאשיזם הגרמני...

השמחה היתה לא־בעיתה. שמנו לב, שהצעדה העליזה מאיטה את קצבה וכמעט נעצרת. מפה־לאוזן עברה השמועה: הגרמנים חסמו את הדרך. לא זאת אף זאת: כל שלא יישמע לפקודותיהם יֵרה במקום. ההמון הגדול נצטווה להיערך בשורות. אין אנחנו צועדים עוד — מובלים אנו לבריסק.

החלטנו להימלט ויהי־מה. שייקה הצליח. נערים לא משכו עדיין את תשומת־לבם של השליטים החדשים. אותנו הוליכו בכיוון המיבצר של בריסק. עם חשיכה חמקתי מהשורה לאחת החצרות ומנעתי מעצמי חקירות ומכות אכזריות במיבצרה העתיק של בריסק. תשוש, רעב והמום הגעתי לחדרי שבמוסד הילדים. לזמן־מה רותקתי למיטה.

בימי היעדרותי הספיקו הגרמנים לכנס את היהודים שבעיר ולהתחיל ב"השלטת סדר". השוד והגזל פרחו, אבל קרבנות־בנפש עדיין לא היו.

"יום כלולות" תמוה ומוזר

מקץ יומיים, ב־22 בספטמבר, באו הסובייטים. אלפי אנשים, נשים וטף נקהלו בצידי רחוב יגלונסקה, לכל אורכו, על המידרכות, הגזוזטרות והגגות — לקדם את פני המצילים. בקריאות־הידד ובפרחים פגשו את טורי הטנקים שמצריחיהם בלטו מפקדים חייכניים.

בריסק מעולם לא היתה פולנית. העיר והכפרים סביב היו מאוכלסים ביילו־רוסים בעיקר ואלה הריעו בהתלהבות לשליטים החדשים. גם היהודים ראו בהם פודים ומושיעים מידם הרצחנית של הגרמנים. המאורעות התרחשו במהירות־הבזק, בלי שהיה סיפק בידינו להבינם. הסכם ריבנטרופ—מולוטוב על חלוקתה של פולין עורר תמיהות ותהיות. תחושה של אסון קרב־ובא אחזה בציבור.

חלפו ימים אחדים ולעינינו נתחולל ארוע שהוא חלום־בלהות: מיסקר־ידידות של שני הצבאות. גנראלים סובייטיים עם גנראלים נאציים בצוותא

על במת־הכבוד. דגלים אדומים. מהם מעוטרים בפטיש־ומגל ומהם... בצלב־הקרס. זו־לצד־זו צעדו היחידות המיודדות על נשקן. הגנראלים הפאשיסטיים בלטו בהופעתם החיצונית יותר מ"חבריהם" הסובייטיים.

המונים מילאו גם הפעם את הכיכר והרחובות הסמוכים, אבל בלי פרחים ובלי תשואות. היתה אדישות, היה דיכאון. השכל הישר התקומם נגד כל "הסבר".

ידידות? ואם תמרון זמני, חולף הוא — האם אין בו כדי להרעיל נשמות, להרוס את האמון בדגל האדום, את התקווה לחופש?

היה זה יום שחור לכל שוחר־קידמה.

חזרתי הביתה ולבי כבד עלי. "יום הכלולות" הזר־והמוזר לא נתן מנוח. ברוחי חזיתי את פיצוצו הקרוב של ההסכם ואת המחיר שישלמו העמים. ומי יודע? אפשר שכבר באותם הימים הכינו הגרמנים את "תכנית בארבא־רוסה" — התקפת־הפתע על ברית־המועצות.

בינתיים קיימו הגרמנים את ההסכם ועזבו את בריסק. המערכה הראשונה נסתיימה.

"טיהור" הצמרת הציונית

הזעזוע שעבר על פולין ובואם של הסובייטים הסבו שינויים יסודיים בחיי היישוב היהודי. הפליטים שהציפו את האזורים המזרחיים של הארץ המחולקת עוררו בעיות כלכליות וסוציאליות קשות. השלטונות פעלו במהירות והשליטו את השיטה הסובייטית על חורבות המשק הקפיטאליסטי. הוקמו קואופרטיבים של בעלי־מלאכה ובתי־מסחר ממשלתיים. הסוחרים הזעירים — רובם המכריע יהודים — חיסלו את עסקיהם: המלאי נמכר וסחורה חדשה לא הגיעה. הברירה היתה להשתלב בסדר החדש. ואמנם, אחינו בני־ישראל גילו כושר־הסתגלות ונענו בזריזות לביקוש הגובר של כשרונותיהם וידיעותיהם המקצועיות.

במקביל לכלכלה המבוקרת פרח השוק השחור, שנהנה זמן ממושך־למדי מיחסם הסובלני של השלטונות. שוק חופשי זה פירנס אף הוא יהודים רבים ובעיקר את הפליטים.

בתחום ההשכלה לכאורה לא היתה מהפכה. ניתנה הוראה לפתוח את כל בתי־הספר כקדמותם, על תוכנם ולשונותיהם. המנהלים והמורים שבו אל כיתו־תיהם. גם גמנסיה "תרבות" העברית נפתחה והמשיכה בלימודים כמימים־ימימה. בריסק צורפה לרוסיה הלבנה ושום הוראות חדשות עדיין לא הגיעו ממינסק הבירה.

התרחשויות מהפכניות עברו דווקא על מוסד־הילדים שלנו. הוא גדל בהינף־יד אחד. מדוֹמאצ'בה הגיעו ילדים ממוסד לחינוך מיוחד על מנהלם ועל מדריכם. בראש הקבוצה עמד אוסקר פרידנברג, איש בעל השכלה פדגוגית גבוהה, שהצטיין בכושר אירגון ומסירות. היינו למוסד ממשלתי, בלי שישתנו סדרי עבודתו ואירגונו הפנימיים ובלי שיחולו שינויים בהרכב הפרסונאל. עם זאת נעלם האופי הפילאנטרופי שלו ובזכויותיו ובמקורות־אחזקתו הוא הוכר כמוסד־חינוך ממשלתי לכל דבר. המעבר ממשטר למשטר גרם זעזועים גם לעומק בתוך הבית והילדים לא נשארו אדישים כלפי המאורעות. הם חיו אותם בכל עומק נפשותיהם.

השלווה החיצונית לא האריכה ימים. בליל ה"טיהור" שירד לפתע על יהודי בריסק, ובו נאסרה הצמרת הציונית, נלקחו מאתנו המנהל משה לב ומשפחתו. בצוו מגבוה הוכרו הרוסית והביילורוסית כשתי שפות־ההוראה היחידות בכל בתי־הספר. הלשון העברית הוצאה, כמובן, מתכניות־הלימודים והספריות נופו מכל דבר "פסול". המנהלים הורחקו ממשרותיהם ותחתם שמו אנשים "נאמנים", שברובם הובאו מברית־המועצות. המשטר פשט צורה ולבש צורה כמעט בן־לילה.

את מקומו של מנהלנו שנאסר תפס א. פרידנברג, שהיה קומוניסט נאמן לאין־גבול. ההסבר למאסרו של מנהלנו לא נתקבל לא על־דעת הפרסונאל ולא על דעת הילדים. לא היה כל הגיון בהתמרדות נגד הפקודות החדשות, אבל שתיקה מוחלטת של הילדים במשך כל אותו יום ביטאה את רחשי־נפשם.

השלב הבא היה ביטול אופיו היהודי של המוסד. צורפו אליו ילדים פולנים ורוסים, שהוריהם גורשו או נפלו. להשלמת התמורה הובאו שלושים ושלושה ילדים, ביניהם שלוש בנות, כולם רוסים, מעומקה של ברית־המועצות. אלה היו בעלי עבר פלילי, מהסוג של "בזפריזורנייה" (עזובים). הם פלשו לתוך

חיינו בקולות וברקים. החצר רעדה. שמשות נופצו וקטטות ודברי־ניבול מילאו את החלל.

משום־מה הוטלה עלי האחריות לחינוכם.

לא ברצון השלמתי עם תפקידי החדש ולא מפחד האתגר החינוכי, אלא משום שעדיין לא עיכלתי את התמורות. לא נרגעתי מהמאסרים וכולי רתחתי על היעלמות הצביון היהודי של המוסד. הילדים שהשקעתי בהם מאמצי הדרכה וחינוך היו למיעוט בביתם־הם. נשתנו צורות ונתהפכו תכנים. ואני, שבור ונדהם, עמסתי את המשא הכבד, אנוס על־פי ההוראה מגבוה.

פגישה עם "המשטר בפעולתו"

שיחה ראשונה עם הילדים. אין הקשבה. אדישות. מפגינים אי־אמון. למראית־עין שומעים את דברי ולמעשה כמו מתכננים פגיעה בי. והיו הימים הראשונים מרים כלענה. חדר־האכילה היה לשוק וחדרי־השינה לבתי־שימוש. הם הטילו מוראם על נערי המוסד הוותיקים ועל המחנכים ואיש לא נקף אצבע לרסנם. בדיוני המועצה הפדגוגית עמדו הם כסעיף נצחי. הבעייה הועברה למרכז האזורי ושם העליתי תכנית־עבודה. במרכזה הצגתי גורמי סובלימאציה חזקים ומושכים — העיקרון של הכוונת עודף־המרץ באפיקים של עיסוק חיובי: עבודה, טיולים, התעמלות ושירה משותפת. עם זאת לא משכתי ידי ממשטר קשוח עם ההקפדה על גישה חברית לפרט.

התכנית התבססה על נסיוני הקצר עם הקבוצה שהניב הישגים זעירים, אך מעודדים.

עשיתי את מלאכתי נאמנה, אף־כי לא השקעתי בה את כל הנשמה. זו היתה שסועה ורצוצה. כל היקר לי בשנים האחרונות גז ונעלם ואני תקוע באיזה עולם הזר לרוחי.

בטרם הסכנתי לתנאים החדשים שוב ירד עלינו שינוי. המנהל פרידנברג הורד ממעמדו לדרגת מנהל חינוכי ופדגוגי והשליטה על המוסד הועברה לידי אדם ממוצא יהודי בשם דוברובנסקי שהובא מרוגאצ'וב שבברית־המועצות. הכשרתו המקצועית והשכלתו היו לוטות בערפל, אך את כוחו ינק מהשלטון, שהוא היה נציגו. על־שום־מה פוטר פרידנברג? על שום שסירב

לתת עור ממחסן העורות של המוסד — שהיה מיועד להנעלתם של הילדים — "מתנה" לפקיד בכיר ממחלקת החינוך האזורית. בתמימותו ובישרותו הוסיף פרידנברג חטא על פשע וסיפר על התקרית למנהל שהיה ממונה על הפקיד. אותו מנהל, ולא אחר, הוציא את צוו־הפיטורין... נראה היה, שיושר ונאמנות ללא־תנאי למשטר הסובייטי ולקומוניזם אינם משתלמים ומכל־מקום, פסולים ומנודים הם, אם אין בצידם חוש של "מעשיות".

פגישה ראשונה זו עם "המשטר בפעולתו" זיעזעה את שנינו. הוא שמלכתחילה עיניו צפו בכול מבעד לזכוכית ורודה, נאלץ היה להיפנות לחשבון־נפש יסודי, אך גם אני לא אכחד, שהוכיתי מכה אנושה. ההבדל ביננו היה, שהוא היה מוכן, לאחר המהלומה הראשונה, להטיל לים את הטלית והתפילין הקומוניסטיים; אני, לעומתו, אמון מראשית השכלתי הפוליטית־התנועתית על גישה ביקורתית כלפי ברית־המועצות, הצבעתי על ליקויים קיימים והאמנתי באפשרות של תיקון. הוא האמין שהגשמת הסוציאליזם ממילא תביא פתרון לבעיות העם היהודי; אני מעולם לא קיוויתי להיגאל מהם. את גאולתי ואת גאולת עמי ביקשתי בתחום רעיוני שונה ובפינת־עולם אחרת. ההתנגשות הראשונה החריבה את עולמו ולי היתה זאת אכזבה אחת מני־רבות.

ביני לבין המנהל החדש נוצרו יחסים הוגנים, אך לא ידידותיים. לא אמון הדדי, אך לשון משותפת במגעים העניינים. הוא קבע סדרים, הגדיר תפקידים וסמכויות. לכאורה היה הכול טוב ויפה, אבל העבודה החינוכית ניטלה ממנה נשמתה. הייתי בן־חורין אבל קצוץ־כנפיים. צורת עבודתו המינהלית של המנהל החדש היתה לא כשל מחנך, אלא כשל שוטר־חרש. בין השאר נהג לעבוד בלילות ולהאריך בשינה בשעות שלפני־הצהריים. בעיניו היה המוסד, שאיכלס מאה־ושלושים ילד, עניין של מיספרים ושל אלפי רובלים. היתה לו נחיתות כלפינו המחנכים, שביקשה פיצוי בגילויים של גסות, התנשאות, וזריעת פחד.

פואמה פדאגוגית

שקעתי בעבודה החינוכית וראיתי ברכה בעמלי. הישגי עם הילדים העזובים זכו להוקרה ולפרסום בעתון המקומי. הודגש, שבמוסד נעשה ניסוי, שכמותו

אפשר למצוא רק ב"פואמה הפדאגוגית" של מ א ק א ר ג ק ו. בעקבות הכתבה בעתון זכו לשבח שניים מכל מחנכי האזור ואני אחד מהם. הוענק לי כרטיס־חינם לטיול של שבוע באזור קייב — זאפורוז'יה. כפי שמקובל בבדית־המוע־צות, האיזכור בעתון ומענק־הטיול הקפיצו אותי גבוה בעיני העובדים במוסד ואפילו נבחרתי כיושב־ראש ועד־העובדים.

מעיד אני על עצמי, כי אמנם הייתי ראוי להוקרה הזאת. אילו הייתי מבקש מהמשטרה את תיקי הילדים שהיו בטיפולי, היה ברשותי חומר לרומן־אימים, שגיבוריו הם נערים בני 10—13. אני נזכר בהיתקלות ראשונה עימהם, כאשר הצעיר שבכולם תפש חתול ושחטו לעיני קהל־מרעיו האדיש. למעשה, כל מעלליהם היו כרוכים בשוד, באלימות ובדם. בעיותיהם העסיקוני יום־ולילה וריתקו את כל עולמי הפנימי לתופעת הנעורים האבודים והמושחתים. הייתי רושם ביומני את פרטי שיחותי אתם ומגשש באפילה אל המוצא הבלתי־נראה.

שניים זכורים לי משום־מה עד היום:

היה מורוזוב, ילד בן עשר, צנום וקטן. עיניים קטנות, נוצצות, שיער בהיר. הוריו הובלו מאוקראינה לסיביר בימי הקולקטיביזציה האנוסה. הוא הובא למוסד־ילדים בגיל חמש, ישר מהמשטרה. מאז לא חדל לחטט בעברו. היה שתקן, ממורמר וקשה־עורף מאין־כמוהו. לא האמין לשום אדם ותמיד דרוך לגיחה. עינה באכזריות בעלי־חיים. לא הכיר בסמכות מורים ומחנכים. בשיט־תיות עשה את ההפך מהנדרש.

והיתה אולגה בת אחת־עשרה, אחת משלוש הבנות שבקבוצה. גבוהה מכפי גילה. עיניים גדולות, פנים עגולות, שיער כהה. את אמה זכרה במטושטש. תמיד שתויה ופניה מכוסות פצעים. את אביה לא ידעה כלל. בת "לא־חוקית", פרי אהבת־באושים. גם היא הובאה למוסד־ילדים מהמשטרה. האם נאסרה בעוון רצח מאהב ומאז ניתק איתה הקשר.

ועוד היו דמויות עלובות, עולמות שנשחתו ברכותם ונשאו איתם לכל מקום־בואם קשיחות ושיטנה.

את מוסדם הקודם שנאו. את יחסם אלינו ביטאו באדישות מובלטת, כאילו לא היינו קיימים כלל. הם היו "יודעי חוק" ומנסיונם למדו גם כי "החוק הוא לצידם" ועל־כן איימו בתגובה על כל "פגיעה בכבודם". חושיהם וכל

מעייניהם היו נתונים להכשלת המחנך. הם היו בטוחים, שאם יעלילו, ידם תהיה על העליונה וקרבנם ייכלא ויישפט.

זאת הפעם נכשלו ואט־אט נשברו עליונותם ובטחונם העצמי. ידעתי, שעלי לעשות מאמצים עליונים, כדי לרכוש את אמונם. וזאת עשיתי בעיקר בשיחות אישיות. שיתפתי עצמי בענייניהם הפרטיים והגה, לתמהוני נתברר לי, כי נהייתי בעיניהם לסמכות כמעט מוחלטת — כל־יודעת, כל־פותרת, כל־מיישבת. הם התחילו לראות בי כוח ודברים הוכרעו לשבט או לחסד במוצא־פי. הליכה לקולנוע לאחר הלימודים — בהסכמתי בלבד; דעת המורים והמנהל על ילד מסויים — על־פי תיאורי והמלצותי. יתרה מזו, אני נעשיתי לאיש־המפתח לגבי המצב של המיטה, השולחן, החפצים האישיים והמראה החיצוני של הילד. אני הוא גם שהכרעתי, אם הנער ישותף בארוע כלשהו או בטיול — וזה, כמובן, בהתאם להתנהגותו. והגיעו הדברים לידי כך, שהקבוצה זכתה לאות־הצטיינות על הנקיון בחדרי־השינה. גם רמת־הלימודים עלתה. הקבוצה היתה ראשונה באירגונה הפנימי. בנפשותיהם של הילדים חלו שינויים לטובה ודומה כי השתפרות היחידים והתקדמות הכלל הזינו אהדדי זה את זה.

שיעורים בחיי־המעשה

התמסרותי ללא־גבול לעבודה והישגי מנעו ממני אי־נעימויות בתחום הפוליטי.

המנהל הציע לי לבקש את צירופי למפלגה בהמלצתו. נראה, כי לא היתה זאת רק יוזמה אישית שלו. היה קוו ברור של הרחבת שורות המפלגה מקרב האינטליגנציה המקומית. לא ששתי להצעה. כציוני־סוציאליסט בעל השקפה לאומית ברורה לא יכולתי למזג את נקודת־הראות היהודית שלי עם המדיניות הקומוניסטית הרווחת ולא יכולתי להשיב בחיוב. עברי הציוני לא היה ידוע להם, אך נראה, כי גם השכלתם וידיעתם בענייני התחייה היהודית היו קלושות מאוד. המנהל דוברובנסקי ידע, למשל, "שהציונים הגרועים ביותר הם הבונדאים" ושנאתו אליהם היתה מלווה בפחד, בדומה לפחדו של האדם הפרימיטיבי משדים ורוחות. במשך השנתיים שעבדנו יחד לא הוצאתי

הגה בנושא הזה והתחמקתי מכל שיחה. אפשר, שגם המנהל היסס מלבוא בדברים עם המחנכים בימים שהמלחמה השתוללה בחוץ ובפנים לא היתה ודאות לגבי העתיד. כך או אחרת — המנהל לא פנה אלי שנית ובינתיים באה פלישת הגרמנים.

יום אחד הגיע מכתב מגרישה לב, בנו של המנהל הקודם שנאסר והוגלה לסיביר. הוא ביקשני לשלוח לו אישור, שיעיד עליו, כי עבד כמחנך במוסד שלנו. בתמימותי פניתי למנהל וכאן נתברר לי עד־מה סיכנתי את עצמי. תשובתו היתה פסקנית: בוגד לא יזכה אצלנו באישור. ואלי פנה בעצה ידידותית, שאם ברצוני להישאר אזרח סובייטי, מוטב לי כי אשים מחסום לפי ואשכח את גרישה לב ובקשתו. היה זה רמז כקורת־בית־הבד והיה זה חסד שנטה לי בידידותו, שסיכן את עצמו ולא הודיע למשטרה החשאית על פנייתי. לימים זכיתי למחווה שניה של ידידות מצד מנהלי. לפי החוק העמידו אדם לדין על איחור של רבע שעה לעבודה. רצה המקרה שחליתי ואף־על־פי־כן, לאחר הרהור, החלטתי להתייצב לעבודה ואיחרתי בעשרים דקות. בלי־משים רשמתי ביומן־העבודה את האיחור ואת סיבותיו. מניה וביה נקראתי למשרד ומצאתי את המנהל נרגש. "מה עשית? — שאל — מדוע רשמת את האיחור? המשפט נגדך הוא בלתי־נמנע ואם לא אתבע אותך לדין אתָבע אני." תשובתי, שלזכותי עבודה יומיומית החורגת מהנורמה וכי זהו איחור ראשון וכי לא יכולתי שלא לרשום את האמת, השיב: "הכול טוב ויפה, אך עליך לתקן את הרישום ביומן." נשמעתי לו בלי אומר ודברים והכול בא בשלום על מכונו.

טיול־החיגם לזאפורוז'יה מילא אותי רשמים למכביר. נופים מפליאים ביופיים, העיר קייב הנקייה, הטובלת בים של ירק, דנייפרופטרובסק עם תעשייתה המטאלורגית הכבדה ולבסוף — הדנייפרוגֶס, המיפעל ההידרו־חשמלי האדיר שעל הדנייפר שעליו היתה גאוותה של ברית המועצות — כל אלה עוררו השתאות והתפעמות מגודל־מעשיו של האדם. לעומת זאת, ראיתי את המשטר בשפלותו, על המחסור והמצוקה ועל פילוסופיית החיים הרווחת, כפי שלחש לאוזני פלוני יהודי שניקרה לי בטיולי: "תחיה אצלנו כמו בגן־עדן, אם תשקוד על שני דברים: תשבח את 'אבא יוסף' ותגנוב בלי שישגיחו בך..." וכאשר הגיעה שיחתנו לנושא האנטישמיות, אמר: "אצלנו לא יקרה מה

שקרה בבריסק עירך" והתכוון לפוגרום של הפולנים ביהודי בריסק בסוף 1936.

עם כל אלה, חזרתי בהרגשה, שעל־אף כל הליקויים, העם הזה יש לו במה להתפאר וביום מן הימים יזכה לגמול על סבלו הרב...

פגישה משפחתית

נטלתי חופשה שנתית, בכוונה להתראות עם המשפחה בקוריץ. לקראת הביקור — ראשון מאז פרוץ המלחמה — הייתי שרוי במתיחות עילאית. כאשר פרצה המלחמה, היה אחי חיים בלודז', בקיבוץ־הכשרה של הנוער הציוני. לא שמעתי עליו מאומה. יהודי פולין, עם רעמי המלחמה הראשונים, מילאו בהמוניהם את כבישי הארץ מזרחה והאוייב קטל בהם ללא־רחם. ההיה אחי בין הבורחים? ושאר בני־ביתי — הלקחו את מקל־הנדודים או נשארו במקום? באחד הימים הגיע אלי אחי חיים. ברח מלודז' והגיע לבוש בלואים מזה־רעב וחולה. הוא בא מטיול בגיהנום. נחלץ מהפצצות ונקלע לווארשה המופגזת, נפל בשבי הגרמנים וחמק מהם בנס. באפיסת־כוחות הגיע אלי ושכב יותר משבוע ימים. החלטנו שעליו להגיע אל אמא ולעודדה בעצם בואו ובסימן־החיים שיביא ממני.

עתה הגיעה גם שעתי. דמעות גיל הרטיבו את עיני כולנו. אמנו קרנה מרוב שמחה. איש מאתנו לא האמין, שנתראה אי־פעם. למרבה השמחה הגיע גם אחינו השלישי, שבשעתו בנה את ביתו בברית־המועצות ומאז 1922 לא ראיגוהו, אותו ואת אשתו ואת שני ילדיו שנוספו לו בינתיים. ברכת שהחיינו כנה ואמיתית נבעה מעינינו ומליבותינו. בחדר צנוע ברחוב ברזדובסקי 7 נפגשנו, האחים, שגורל מתעתע הפיצם לכל רוח ושב וכינסם לשעה קצרה ומאושרת. אי־הוודאות של העתיד ותחושת הסערה הגדולה המתקרבת עמדו באוויר.

קיוויתי שחברים־משכבר יכבדוני בביקור ידידים. נחלתי אכזבה. לא שיערתי, שהשתלבותו של הנוער בתהליכים המתחוללים תמחה היכרויות ישנות. ידם היתה בחינוך, בבטחון, בכלכלה ובפיננסים. נוער זה, ללא תוחלת כלכלית במשטר הפולני שנעלם התפרץ עכשיו בשערים הפתוחים־לרווחה אל ההשכלה

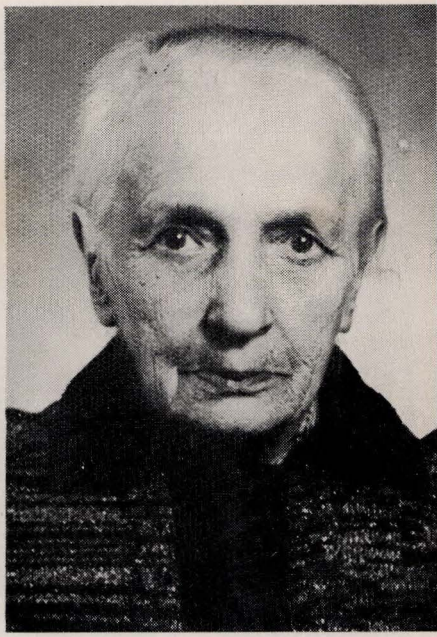
ואל המעמד הכלכלי והחברתי. ולא זו בלבד שהשתלב, אלא שבמקרים רבים היה לנושא־הדגל. תנועות־הנוער הציוניות־החלוציות המושרשות פוזרו, כמובן, בפקודה וכן נגזרה כליה על בית־הספר העברי "תרבות" ועל היצירה התרבותית היהודית על שתי לשונותיה. הכול התחיל על לוח חלק, כאילו לפני־כן היה תוהו־ובוהו. והמסקנה האישית של רבים וטובים, מטעמי זהירות מוצדקת ואולי מופרזת, היתה — לטשטש לחלוטין קשרי־עבר. כל העיירה ידעה על בואי ורק אחד ויחיד, מיכאל ליטוואק, העיז לבוא לראותני. אך גם הוא כבר הספיק להתקדם בסולם הקריירה והיה למפקח־חינוך אזורי והשיחה ביניגו לא היתה שיחה והביקור ביקור של נימוסין בלבד. אולי היה הוא מהמעטים, שלבושם החדש לא היה עדיין מושלם ובנשמתם־פנימה עדיין התחולל מאבק. ביקרתי בשני בתים של ידידים וגם שם הלבביות היתה מהולה באיזו קרירות שנשב ממנה הפחד.

הואיל וכך קיצרתי את ימי שהותי בקוריץ. הייתי מופר מדי בעיירה והיה יסוד לחשש שהשלטונות יתעניינו בי. הפרידה היתה מדכאה. החופשה כולה היתה רוויית סבל. קיוויתי, שאין זה ביקורי האחרון. לא כן רצה הגורל. היתה זאת פרידה לנצח.

בדרך חזרה מקוריץ לרובנה ישב ליידי מיציק זפרן, בן למשפחה ידועה ומעורבת בחיים הציבוריים של הקהילה בקוריץ. בביתם ביקרתי לעתים קרובות. עכשיו נסענו שעתיים כתף־אל־כתף ולא החלפנו ביניגו אפילו מלה אחת. הוא "לא ראה" אותי... מיציק זפרן כבר היה אז פעיל בסקטור הפיננסי של השלטון ולפני־כן היה קצין־משטרה. התנכרותו אלי המחישה בבהירות את השינוי שחל בקרב רבים־וכן־שלמים בנוער היהודי.

חזרתי לבריסק עייף ושבור. לא הייתי בדעה אחת עם אלה שסברו, כי ההמשך תובע מחיקת העבר המפואר. האמנתי, שסוציאליסט יהודי יכול למצוא את מקומו בבנייה הסוציאליסטית, בלי שיתכחש לעברו. כנראה, שהם "צדקו" ולא אני. כל נסיון לשלב את העבר עם ההווה נכשל ונענש ביד גסה. למרבה הכאב כלל זה חל על יהודים בלבד. שאר עמים זכו ביחס חיובי ללאומיותם. באחד הימים הופיע במוסדנו המפקח האזורי של משרד החינוך ונערכה שיחת מורים ומדריכים על אופיו של בית־הספר. אני דיברתי על החשיבות של חינוך האדם כבעל־מצפון וכוח בונה של העולם החדש. המפקח

הזוג מאַריה ואיגנאצי קוריאנוביץ

מ ש פ ח ת ש ץ : למטה — ההורים נפתלי ולאה ; למעלה, מימין לשמאל — הבת טילה שיצאה עם האֵם מהמחבוא בדרכן לידידה נוצריה ושתיהן נרצחו ע"י אנשי הגסטאפו ; הבן איסר נרצח ביום השלישי של המצוד הגדול בגיטו ; הבת שרה שץ־זמחובסקי, נמצאת בארץ מ־1934. אבי המשפחה נפטר במחבוא "והובא לקבורה" בפרוזדור הבניין.

התעלם מדברי והדגיש את הצורך בטיפוח בית־הספר הביילורוסי או הרוסי ובהתאם לכך לכוון את הילדים. הדבר הדהים קודם־כל את המורים יוצאי האסכולה הקומוניסטית הפולנית, שנטתה לקוסמופוליטיות. הכול, למעט היהודים, מצאו את בית־ספרם הלאומי!

שיטות העבודה במוסד שונו מן הקצה אל הקצה. הילדים הוצאו ממעגל העבודה, בעיקר העבודות הפשוטות. הפרסונאל הורחב והקיף בעלי־מקצוע בתחומים רבים. הוכנס גם פרסונאל רפואי ומשקי. מבחינה זאת החיים במוסד היו תקינים בהחלט. מהסגל הקודם שרדו הגב' דומב, שהיתה מנהלת־המשק ועתה מחסנאית והמבשלת איטה, אשה אלמנה, ששתי בנותיה חונכו במוסד מילדותן — אשה מסורה מאין־כמוה לתפקידיה.

שתי דמויות

ואזכיר כאן שתי דמויות — האחת מפני הכבוד שרחשתי לו והשניה בגלל קשרי הידידות והגורל שנקשרו ביניהם בימי־האימים שלעתיד־לבוא.

ר' א ל ת ר הזקן, חצרן המוסד, היה שנים רבות "השעון המעורר" שלנו. לפי צלצולי פעמונו קם המוסד בבוקר למלאכתו. והוא היה לחלק בלתי־נפרד מחיי המוסד. עתה נאמר לו, שאין עוד צורך בצלילי הבוקר שלו וכי הילדים יתעוררו מאליהם.

מאז התהלך הזקן כצל, כמיותר בעולם. קשה היה לתאר את המוסד בלי ר' אלתר, שאת מלאכתו עשה שלא על־מנת לקבל שכר. גמולו היה אהבתם של הילדים. הוא התהלך בתוכם כאחד מהם והם רחשו לו כבוד, ידידות ואהבה. עתה השתנו העתים וחלו שינויים גדולים בהרכב אוכלוסיית הילדים במוסד. רובם לא ידעו מיהו ר' אלתר. עתה לא היה בעיניהם אלא זקן גוץ, עטור זקן עבות, שמתוכו הציצו שתי עיניים לאות.

אבני־החצר ידעו לספר את סיפורו. על ברכיו גדלו עשרות ילדים ועל מיפתן חדרו שבירכתי־החצר לא־אחת הניחו אמהות את תינוקותיהן, שרצו להיפטר מהם, אך להבטיח את חייהם. השכם בבוקר היה פותח את דלת חדרו זהיר־זהיר, מחשש לפגוע בתינוק אסופי שאולי הונח על הסף. ואם מצא והוא עטוף בשמיכה ושמו רשום על פתק שנקשר לצווארו — השם בלבד, זאת

"צוואת האם" — הכניס ר' אלתר את התינוק לביתו, לחממו במיטתו ולאחר־מכן שם פעמיו אל מר לב, מנהל המוסד. וזכה ר' אלתר להביא את ילדיו אלה למצוות ולמעשים טובים ואפילו לחופה.

עתה נדם הפעמון ולא "נמצאו" עוד תינוקות על המיפתן. פג טעם־חייו של ר' אלתר. באוזני היה שופך את מרי־לבו. הלך האיש ודעך...

האיש השני שברצוני להזכיר היה שייך לפרסונאל החדש. מנהל המשק היה, כבן שישים, מתושבי בריסק. גבה־קומה ובעל עיניים גדולות. שמו היה קוריאנוביץ והוא ביילורוסי. למוסד הגיע באמצעותי. נשלחתי על־ידי המנהל ללשכת־העבודה, למצוא איש מתאים למשק. מבין כל המועמדים שנתייצבו באותו בוקר בלשכה בחרתי דווקא בזקן שבהם. לא הכרתיו, אך משום־מה נתרשמתי ממראהו החיצוני וממבט־פניו השלוו. מהנסיון למדתי, שאנשים מגיל־העמידה ואילך משתלבים יפה בחייהם של ילדים ואמנם, כך הווה. מאוחר יותר נודע לי מפיו, כי שני בניו ששירתו בצבא הפולני, נאסרו באחד הלילות והוגלו לסיביר והודבק עליהם הסעיף 58, המאשימם בפעולה אנטי־סובייטית. הזקן נשבר וביקש להשכיח את סבלותיו בעבודה. איתו בבית היו אשתו החולנית ובת בת־עשרים.

במוסד שררו יחסים תקינים בין העובדים. לא היה סימן לאפלייה לאומית. כך ביחסים בין העובדים וכך בהתנהגות כלפי הילדים. עם קוריאנוביץ התפתחו יחסים שהיו יותר מקורקטיים. הוא היה ידיד. ואני שמחתי שהבאתיו לבית.

בריחה של התנשאות

בראשית הקיץ 1941 הוצאנו את ילדינו לקייטנה בכפר, בריחוק עשרים קילומטר מבריסק, בכיוון קוברין. יצאו הכול — הילדים, המדריכים והמנהלים. האספקה היתה בשפע ומכל־טוב. עוד לפני היציאה הילכו שמועות על מתיחות הולכת־וגוברת בין ברית־המועצות וגרמניה הנאצית. גם הידיעות מחזית־המערב, שעד־עתה היו מתפרסמות באהדה גלויה להישגי הנאצים ניכר בהן משב־רוח חדש. באסיפה פומבית אחת נשאל איש צמרת, על־שום־מה מקיימת ברית־המועצות יחסי־כלכלה תקינים עם גרמניה, והוא השיב בבדיחה של

התנשאות: האיכר נוהג לפטם את החזיר כדי שישמין וסופו של החזיר ידוע... בלילות נשמע טרטור מטוסים ומפה־לאוזן סופר, כי של הגרמנים הם. אלה שהאזינו לשידורי המערב ידעו לספר כי מנבאים שם התפרצות קרובה. גם הגיוס המוגבר והתנועה הרבה של אנשי צבא בישרו רעות. הפחד מפני המחר חילחל קודם־כל בלבבות של יהודים.

ביום שישי לפנות ערב יצאתי מהקייטנה לבריסק, יחד עם המנהל דוברובנסקי, לחופשת סוף־שבוע. בשבת בצהריים סיפר לי פועל, עובד המוסד, פולני ושונא המשטר, כי לדעת ראדיו לונדון ההתלקחות בין גרמניה וברית־המועצות היא עניין של שעות. היטלתי ספק באמיתות הידיעה והנחתי, שהמידע שלו הוא קודם־כל פרי רצונו. בשבת ביקרתי אצל ידידים וחזרתי בחצות למוסד. המנהל לא היה. וכך נשארתי יחיד בכל הבית. ארזתי את חפצי ושכבתי לנוח.

לא יכולתי להירדם. נוסף על ההתרגשות והנבואות הרעות שבלב היתה בחוצות תנועה לא־רגילה. אנשים חזרו מנשפי סוף־שבוע ומבתי־קולנוע וכן טיילו להנאתם. לבסוף נרדמתי. ידעתי, שעלי לישון שעות אחדות ולהש־כים עם בוקר לנסיעה לקייטנה.

הקיצותי לשמע קול־נפץ אדיר. קפצתי מהמיטה, התלבשתי ויצאתי לחצר. רעמי ההתפוצצויות גברו. בחצר פגשתי את המנהל שפלט מלה אחת — את המלה "וויינה" (מלחמה) — ונעלם. התותחים והאווירונים כבר שרו את שירם, שיר ההרס וההשמד.

היה אור ל־22 ביוני 1941.

חלק שני:

עיר הנידונים־למוות

על הכמה דרך השטן...

שמי העיר היו אדומים ולשונות־אש עצומות פרצו מעברים שונים. נטשתי את החצר הריקה ורצתי בכל כוחותי לכיוון הנהר מוחאוץ. לא היתה בכך מחשבה: דרי שפת־הנהר רצו דווקא בכיוון ההפוך. אנשים נמלטו מבתיהם בלי לדעת לאן. עברו מחצר לחצר, חיפשו מחסה. ריצה בהולה, חסרת הגיון, חסרת־יעד. כדורים שרקו סביב ופגזים התפוצצו בקרבת־מקום. נפגשתי עם ידידי מר שץ, שלן אותו לילה לבדו בדירה על־שפת הנהר שנשכרה לזמן השיפוץ שצריך היה להיעשות בביתם. בשפיפה ובזחילה הגענו עם שחר לביתו ולמשפחתו. חצינו את הכביש המרכזי השומם והחסום בעמודי חשמל וטלפון שנעקרו ממקומותיהם. רעמי הפצצות והפגזים נדמו ובא תורן של מכונות־הירייה. אות מבשר, שחיל־הרגלי הגרמני נכנס לפעולה.

לא התמהמהתי. מלווה מבטיהם האילמים של בני בית־ידידי ארזתי אי־אלו חפצים. נפרדתי והלכתי למקום התייצבותי. קשה להגדיר את המניע להחלטה הנחושה לצאת לחזית. ההיה זה המצפון היהודי שתבע לאחוז בנשק נגד האוייב הנורא? ושמא דיבר אל לבי היושר האזרחי, המחייב כל אזרח להי־ענות לצווי־החירום, כפי שמפורט בפנקס הצבאי? ומי יודע? אפשר שהיו אלה הפחד והייאוש שדחפוני לפעולה, לעשייה כלשהי ובלבד שלא לשבת בחיבוק־ידיים בחרדה הכללית, בבהלה ובשיתוק שנשתררו בכול. צריך היה להתגבר על פחד־המוות במשמעו המוחשי כדי לצאת עם התרמיל אל מטר־היריות. לא היה שום הגיון בריצה הזאת אל ה"ווייצמאט", מקום־התייצבותי. אבל, נראה שהייאוש מצמית כל סכנה, משתיק כל אזהרה.

מצאתי את ה"ווייצמאט" עטוף להבות. היו שם עוד יהודים כמותי. הוברר לנו, כי השלטונות הסובייטיים, האזרחיים והצבאיים, ככל שהספיקו, עזבו את העיר.

חזרתי על עקבי. האיר בוקר ומפי שכנים לא־יהודים נודע, כי הגרמנים בעיר. בשורה זו היתה לנו כגזר־דין־מוות. לוואי ולא היה נגמר הלילה האדום הזה ולא היתה באה הוודאות הזאת... הייתי המום ונטול רצון־חיים. לא אכלתי ולא שתיתי — אדיש לכל אשר סביבי.

בשעות הבוקר כבר היו יהודים ירויים. סתם־כך ובכוונה. סיפרו, כי גם נוצרים מקומיים נורו למוות. וכל זה — אמרו — כדי לזרוע פחד. סיפרו, שרכבות־משא, שהיו כביכול טעונות סחורות, פלטו ברגע המכריע המוני חיילים גרמניים שפשטו על העיר מהתחנה. ועוד סיפרו על בגידה המונית של מפקדים סובייטיים וכי החזית היתה מכורה־מראש — והטנקים הסובייטיים היו מופרדים מזחליהם. ומה לא סיפרו? לעומת־זאת היו גילויים נפלאים של עמידת־גבורה. המיבצר של בריסק החזיק מעמד ימים אחדים ונפל עם אחרון חייליו. קפיטאן רוסי עשה שמות בגרמנים במכונת־ירייה מתוך מחסן־עצים ועוד היו מעשי־גבורה נואשים של יחידים וקבוצות, שלא השאירו עדי־ראייה.

היינו כלואים בבתים. הקשר עם מחנה־הילדים שביער נותק, כמובן, לחלוטין. יומו הראשון של הכיבוש עבר בשלום. אבל אנחנו ידענו: היום נמחו זכויות־אנוש וגרוע מזה, נפסקו יחסי־אנוש. השכנים, בעיקר פולנים, שכחו להגיד

"בוקר טוב", אך הפליגו בסיפורי־זוועה על שחיטת יהודים. ניכר היה בדיבורם, כי ה"ישועה" באה וסוף־סוף ייפטרו מהיהודים הארורים. האתמול נמחק וכלא־היה. על הבמה דרך השטן וסביבו רקדו השדים מבני האוכלוסיה הנוצרית המקומית. מעיד אני עלי ועל היהודים כולם, כי כולנו חזינו את הצפוי לנו — את הקץ לקיומנו הפיזי. עם זאת, התקומם נגד זה האופטימיזם שבאדם, שלא הניח להסיק מסקנות עד־תום ולהתמרד. המעטים עשו זאת. מוזר, ככל שחלפו שעות ועדיין היינו בחיים, גברה האשלייה על ההגיון הבריא וריפדה את מיטת־המוות להמונים...

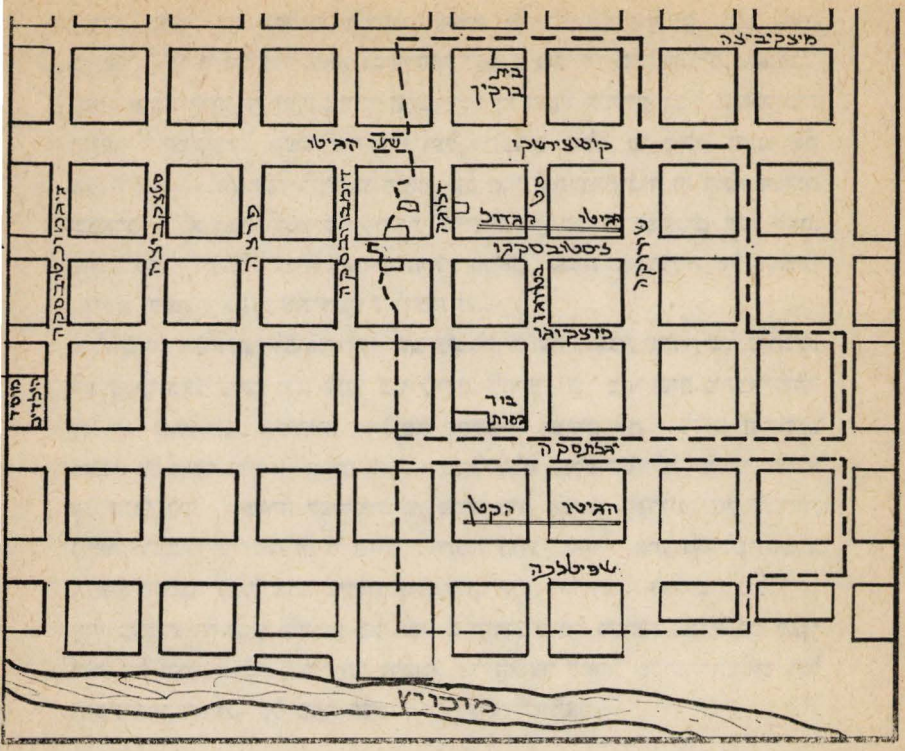
הילדים חזרו מהכפר למוסד ואני שוב עימהם. בחצר הוצבה יחידה של גרמנים. הם עסקו בענייניהם ולא פגעו בנו לרעה. להיפך, היו מפרישים מתבשיליהם לילדים שהקיפום. העירייה החליטה להשאיר במקום את הילדים היהודים בלבד. כל היתר נלקחו למקום אחר. המנהל שלנו נעלם והנהלת המוסד הוטלה על הגב' קפלן, המורה לפולנית. א. פרידנברג, מנהלו הפדגוגי של המוסד, נעצר וכעבור שלושה ימים שוחרר. דומה היה, שחזר האיש מעולם־האמת. הקציו הגרמני ניהל אתו שיחות פוליטיות. הוא חזר חולה ואדיש לכול.

עוד בשבוע הראשון פורסמו כל הצווים הידועים על נשיאת הסרט עם מגן־דוד, על האיסור להלך על המידרכות, על העוצר לאחר שקיעת־השמש ועל חובת־העבודה וכן כל שאר הצווים הידועים־לשימצה.

המשת אלפים גברים

הפורענות הגדולה לא בוששה לבוא. שלושה שבועות אחרי הכיבוש ערכו הגרמנים מצוד במשך שלושה ימים ושלושה לילות על בתי היהודים. הם הוציאו את האנשים עירומים ויחפים ובידיים מורמות הריצו אותם בכיוון בית־הסוהר. הם אמרו, שלוקחים אותם לעבודה. האם כך מוציאים אנשים לעבודה? האמת היתה, שחמשת אלפים גברים יהודים, מגיל 15 ועד 50, הובלו "לכיוון בלתי ידוע".

הדייקנות הגרמנית לא השאירה בית לא־נגוע. היו משפחות שהוצאו מתוכן גם האב וגם הבן. מעטים הצליחו להימלט. מי שנמצא במחבוא נורה במקום. גם למוסד שלנו הגיעו. ביום השלישי למצוד, בשעה שלוש אחר־הצהריים,

מפת הגיטו של בריסק־דליטא

נכנסו שני גרמנים לחדר־השינה של הילדים ומצאו שם גם אותי. שאלה ראשונה — האם אני יהודי? "כן, אני יהודי" — השיבותי ותגובת הגרמני: "בוא אתי". חברו נעץ בי עיניים וציווה: "הישאר פה!" בהבדלי־הדעות שביניהם, שפשרם לא נתחוור לי, נשתקף גורלי לחיים או למוות. הושארתי. ממוסד הילדים לא הוציאו איש.

שעה אחת אחרי שעזבתי את בית משפחת שץ נלקח מהם בנם היחיד. השכנים הסגירו אותו. אפשר היה לפסוח עליו. שכן רחוב־מגוריהם היה על טהרת הגזע הארי ולא עורר חשדות. אהבה נוצרית...

בעיר נשארו זקנים, נשים וילדים ואותם גברים שאיכשהו התחמקו ובדיעבד

היו "מעל למיכסה". השלטונות פרסמו ברבים, כי הניצודים נשלחו לעבודה. האמינו להם, כי רצו להאמין. "די מענער" (הגברים) נהיו נושא עיקרי בשיחות־היום: אולי ראה מי את הגברים? ההגיע מהם מכתב? וסיפורים נפוצו — כמובן ממקורות גרמניים — שפלוני שמע מפי אלמוני, כי הגיעה ידיעה, וכי בא מכתב. מעולם, מעולם לא בא אות־חיים מאלה שמזמן היו מעבר־לסף החיים... ואף־על־פי־כן, טוב יותר היה לאנשים עם השקר המוסכם בדבר חמשת־אלפים הגברים שעתידים ביום־מן־הימים לשוב לבתיהם. האמת היתה, שהם הובלו למיבצר שבעיר ובמשך שלושה ימים נורו ונקברו שם. זאת אישרו נוצרים עדי־ראייה ובזאת הודה לבסוף בדברי התחסדות הגביטס־קומיסאר הגרמני שבועות ספורים לפני החיסול הסופי: "היה זה טראגי, אך לא היתה ברירה", שכן "נתגלה" לדבריו, שיהודים ירו לעבר חיילים גרמניים וזה היה מיבצע־עונשין בלתי־נמנע...

המשטרה היהודית והיודנראט ידעו את האמת. הגסטאפו לא העלים מהם את הזוועה. בסודי־סודות סופר בגיטו, ששריד יחיד הצליח להינצל מגיא־ההריגה והגיע עירום ופצוע. אבל העם לא האמין לבשורת־האיוב שלו, כי לא רצה להאמין. וזכור לי מעשה מזמן מאוחר יותר. אשה הפיצה בחוצות הגיטו "ידיעה", כי בראדיו נמסר שהיטלר הוציא צוו־שיחרור לכל עובדי המחנות. השמועה האבסורדית עברה כסופה על פני כל הגיטו ועוררה תקוות. היה זה ממש לפני חיסולו הסופי של הגיטו, כאשר האמת על קיצם המר של חמשת־האלפים כבר היתה ידועה לכול.

אין ספק שהמצוד ורצח־ההמונים האכזרי תוכננו מראש, בכוונה לרוקן את העיר היהודית מגבריה, ובעיקר מהצעירים ובדרך זו למנוע כל התמרדות או התנגדות אפשרית. הם השיגו את מטרתם ובריסק היהודית נשארה עוד מראשית הגיטו עם זקניה, נשיה וילדיה בלבד. מלאכת החיסול הסופי של הגיטו הגווע, בבוא היום, נעשתה ע"י חיות־הטרף ללא־חששות וללא סיכונים.

גזירות והשפלות

חברי פרידנברג עזב את בריסק וחזר לעירו דומצ'בה. בשנים כתקנן הוא עמד שם בראש מוסד־ילדים לחינוך מיוחד ובשנות השואה היה מזכיר

היודנראט. סופר עליו, שהביא את יהודי העיירה, לפי פקודת הגרמנים, לכיכר־השילוח ונורה ראשון. האיש התמים הזה, שחזר שלם ממאסר ומחקירות בכלא הגרמני בבריסק, כנראה לא היה מסוגל להאמין, כי לעורמה השטנית הגרמנית אין גבול.

בחודשיים הראשונים נשארו יהודי העיר במקומות מגוריהם ולא מעטים מהם בשכנות עם נוצרים. היו לוקחים אותנו לעבודות שונות ונותנים 500 גרם לחם ליום. ואז בא הצוו על הקמת הגיטו. הוקצו לכך הרחובות דלוגה, שירוקה, וקוברינסקה, החל מקושצ'ושקה ולמטה. את כל הרחובות האלו חצה הרחוב המרכזי יאגלונסקה (בימי הסובייטים — מוסקובסקאיה) וכך נתהוו שני גיטאות משני עברי הרחוב — הקטן בכיוון הנהר והגדול בכיוון קושצ'יושקה. שני הגיטאות היו צרים מהכיל את כל האוכלוסיה היהודית, אך במה נחשבת הצפיפות, כאשר רצונו של האדם היה בכלל לא להיראות על־פני השטח ולהסתתר במחילות מעיני "האדם המודרני". לא זאת אף זאת, דומה היה שהצפיפות הוסיפה קצת חמימות וגרעה קורטוב של פחד וצרת הרבים היתה לחצי נחמה. איכשהו הסתדרו. משפחה ואף יותר בחדר אחד.

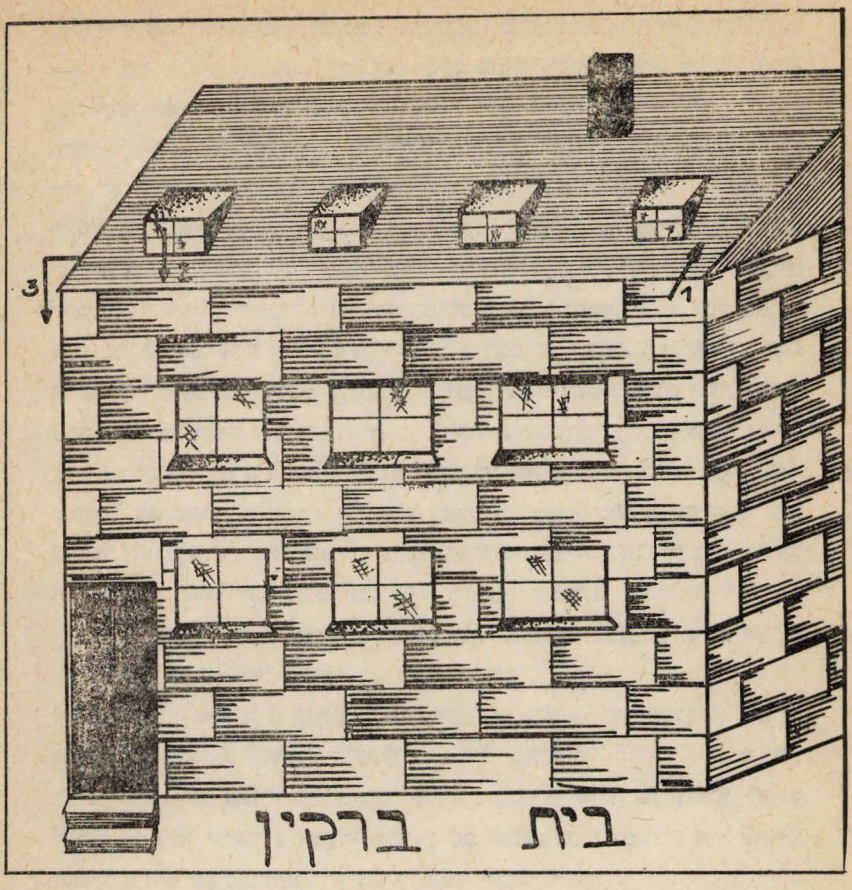
גם המוסד שלנו הועבר. הפרידה לא היתה קלה, לא למחנכים ולא לחניכים. כאן השארנו מחצית נשמתנו. הילדים לא בכו אך במשך שבועות לא עלה חיוך על פניהם. בית־המדרש, בית־עץ ברחוב קוברינסקי, היה לביתם החדש של הילדים. על הבימה שבמרכז האולם שוכנו הקטנים ביותר, בני שנה ומטה. בכל ארבע פינות הבית סודרו במיטות מקורבות זו לזו כל שאר הילדים, לפי גיליהם וקבוצותיהם. היינו מהראשונים שחשו על בשרם את טעמו המר של צוו הציפוף. לזכותם של הילדים יש לומר, שגילו כושר הסתגלות לא־רגיל לנסיבות החדשות. נעלמו תביעותיהם המיוחדות, נשתתקו טענות ותלונות. הדריכות התחדדה ובמקביל לכך היתה תחושה עמוקה של המצב והבנה לקשיים ולצפוי. המעבר היה קיצוני — מהשפע שהיה אופייני למוסדות כגון אלה במשטר הסובייטי אל העוני, הרעב, הניוון.

עוד בימים הראשונים החל הרעב להציק. מכל המחנכים הוותיקים הייתי אני היחיד שלא נפרדתי מהילדים. המורות שבאו לעבוד במוסד לאחר הכיבוש הגרמני ראו בו מקום־עבודה בלבד ולאחר שעות־החובה היו מסתלקות ומשאירות אותי בלבד לכל שעות היממה. המזון עמד ברומו של עולמנו

ומניין יימצא ? היודנראט שהוקם בינתיים, חי מחסדם של השליטים ולרשותנו העמיד מה שניתן לו: 200 גרם לחם ליום שמאוחר־יותר פחת והיה ל־150. לא היתה כמעט משפחה בגיטו שהחייתה נשמתה במנת־הרעב הזו, לפחות בתקופת הגיטו הראשונה, כאשר חפצי־בית נסחרו בלחם. סחר־החליפין הזה פרח עד למחצית דצמבר 1941, כל עוד היה קשר כמעט חופשי עם בני האוכלוסיה הלא־יהודית שמילאו את בתיהם וארונותיהם מכל־טוב. לא־כן היה מצבו של מוסדנו. לנו לא היה מה למכור ומה להחליף. היה עלינו להמציא פתרונות בדחיפות, שאם לא־כן, היה המוסד מתפורר ומתפזר לכל רוח, בעיקר בניו המבוגרים, שהיו פורצים כל מחסום בדרכם אל הלחם. באסיפת הכיתות המבוגרות נתקבלה הצעתי, שנתארגן כחוטבי־עצים ושואבי־מים ונצא לבקש עבודה בגיטו. קנינו משורים וגרזנים, התקנו עגלה וחבית, התחלקנו ל"ברי־גאדות" ויצאנו לחוצות הגיטו. בצד היעד של קיום הנפש היתה בכך ברכה נוספת, לא־פחות חשובה: היחלצות מבטלה, מאפס־מעשה. הילדים היו יוצאים לעבודה עם מנה מוגדלת ובכל מקום שעבדו גם נתכבדו בדבר־אוכל ולפנות־ערב שבו עם משכורתם עייפים אבל שבעים. עם הזמן התגבשו הקבוצות, בעיקר חוטבי־העצים, גם מבחינה חברתית והכנסתם היתה למקור לא־מבוטל בקיומו של המוסד.

בהמשך הזמן הועמד לרשותנו בניין נוסף, לא־הרחק מבית־המדרש. היה זה בניינו של ברקין, בפינת מיצקביצ'ה—סט' באטורגו, הבית הקיצוני של הגיטו שגבל עם האזור הארי. גדר של תיל דוקרני סגרה על הגיטו לאורך ביתנו זה. כאן קבענו את חדרי־השינה של הבנים ובית־המדרש היה לחדר־האכילה. יחד עם משפחת שץ עברתי לגור לבית ברקין.

בגיטו נוצרו מסגרות מחייבות ששמו מחנק על תושביו. הפקודה על ענידת מגן־דוד על השרוול הוחלפה בצוו משפיל יותר: טלאי צהוב בקוטר 7 ס"מ על שמאלו של החזה ועל הגב. עונש חמור איים על כל העובר על הצוו והיודנראט והמשטרה היהודית אחראיים על הביצוע. המעבר לטלאי היכה קשה את כולנו. הטלאי כאילו חתך בבשרנו. האדם הושפל עד־עפר. הציבור התקומם ולא רצה להשלים ורבים נענשו. בחלוף הזמן התחכמו תושבי הגיטו ונשאו בכיסיהם שני טלאים מחוברים בחוט, שנשלפו בעת־הצורך וניתלו על הכתף.

בחץ 1 : פתח הכניסה לעליית הגג ; בחץ 2 : חלון־הכניסה למחבוא ; בחץ 3 : יציאת־החירום בסולם חבלים שנשתלשל לתוך מרתף־הבית (ע׳ עמוד 79).

צוו שני הורה על חובת עבודה לכול. העבודה בגירסה הגרמנית שניים היו יעדיה: ניצול כוח־העבודה לצרכיהם החשובים ונגישה בעובדים. מדי־יום היו יוצאים יהודים למאותיהם דרך שער הגיטו ולעת־ערב חוזרים מוכים ושבורים מיום־עינויים. באמצעות המשטרה היהודית וכן בלשים ומשרתים

אחרים היתה לגרמנים ידיעה מדוייקת על כל איש ואיש בגיטו, חייו ומעשיו ומידע זה נוצל כהלכה ברתימת היהודים למילוי "חובת העבודה" על שני פירושיה.

המשטרה היהודית וקרבנותיה

בראש המשטרה הועמד משה פלדמן, איש גבה־קומה מביאלה־פודלסקה, בעל אופי מפוקפק, ששירת את השטן בנאמנות. הוא היה מוכר לי מתקופת עבודתי בביאלה כ"איש השלטון", כאיש של כל שלטון. הוא היה בעל משרד לבקשות, מעין חצי עורך־דין. בימי הסובייטים עבד בבריסק בוועדה הגרמנית־סובייטית, שטיפלה בחילופי אוכלוסין, רובם יהודים, והחזרתם למקומות מגוריהם, בהתאם לרצונם. אצל הגרמנים מצא את דרכו אל ראשות המשטרה היהודית. המאיור רוֹדֶה מהגיסטאפו היה גאה בו כ"נציגו ואיש־אמוניו". השוטרים גויסו ברובם מקרב פליטי הערים האחרות. התפקיד שהוטל עליהם העמידם מראש במצב, שאיש־מהוגן סלד ממנו ולא מעטים חיפשו דרך להיחלץ משירות אומלל זה. להלכה היה תפקיד המשטרה לשמור על גדר הגיטו, לפקח על שער־הכניסה ולקיים את הסדר בפנים. למעשה, היא ביצעה, באמצעות ראשה פלדמן, כל הוראה שיצאה מפי הגרמנים, לרבות הוראות שהיו קשורות בדיני־נפשות.

מעשה של "מה־בכך" מראשית ימי הגיטו פקח את עיני והורני, מיהו פלדמן ומהי משטרתו. בימים שהשמירה על השער עדיין לא היתה קפדנית ויהודים היו מוציאים ומביאים תחת עינם הנעצמת־קימעה של שני השוטרים, היהודי והגוי, הביא יהודי מכפרי הסביבה את ילדו החולה אל רופא בגיטו ובכליו שכר־טירחה לרופא: קצת תפוחי־אדמה וקמח. האיש נשדד בשער. כאשר הידיעה הגיעה לאוזני לא ידעתי את נפשי. רציתי לעשות משהו. בתמימותי האמנתי, שבזכות היכרותי בעבר עם פלדמן אחזיר את הצדק אל כנו. הלכתי אליו בתקווה, שהאשם ייענש והוראה תינתן למשטרה, שינהגו ביהודים במידת־הרחמים... ניכר שעדיין לא תפשתי את המתרחש בעולמנו. פלדמן פסק בקצרה, שלא אתערב בענייניים לא־לי ושלא אעיז להעליל על בחורים יהודים הממלאים שליחות לאומית...

איני זוכר, אם אמרתי לו שלום וכיצד חזרתי למקום־מגורי. ספגתי מהלומה, אך עיני נפקחו לראות. פתע־פתאום הוברר לי, כי פלדמן זה אין הוא עוד יהודי סתם מביאלה ומכר שלי, כי אם ראש־משטרה שהחיים והמוות בידיו. ועוד הוחוור לי, כי המושג "מוסר" קיבל במציאות הגיטו משמעות חדשה מעולם אחר וזר וכמותו גם המושג "מצפון" ובמקום שאדם לאדם הוא זאב, אין רחמים, יש טירוף של אכזריות.

פעמים מיספר הוציא השטן את טרפו מן הגיטו בהונאה ובמירמה. בפעם הראשונה, ב־22 ביולי 1942, כאשר הגיטו נצטווה לספק אי־אלו מאות גברים לעבודה במחוזות המזרחיים — ז'טומיר, קייב ועוד. נאמר "מגייסים לעבודה", אך הכול ידעו כי משם אין חוזרים. המשטרה היהודית ערכה מצוד בימים ובלילות במשך ימים אחדים. איש לא ידע, מה ה"קריטריונים" שעל־פיהם נערך "הגיוס" ואם בכלל היו כאלה, אך הכול ידעו כי בכסף אפשר היה להיפדות והקרבנות היו עניי העם. כאשר נודע לי, כי ברשימה מצויים גם כמה מילדי החבאתי אותם. חמתו של פלדמן בערה בו להשחית. הוא הזמינני אליו ואיים עלי, שאשלם על המעשה בראשי. לא נכנעתי, אבל היה לי יסוד להניח, שאת איומו יקיים ועל־כן נעלמתי מעל־פני השטח לימים מיספר. כאשר חזרתי והופעתי לאור היום, בא אלי פלדמן ובדברי חלקות הבטיח, כי לא יגע עוד בילדים ובי ויש לסמוך על דיברתו. כמובן, שאת הבטחתו הפר ועוד למחרת היום חטף כמה מילדינו. היה זה יום שחור בשבילי. לא נשארתי אדיש. פניתי ליודנראט, דרשתי צדק, ביקשתי רחמים על ילדי האומללים. היושב־ראש רוזנברג והמזכיר לנדאו נתרככו במהלך הדין־והדברים שבינינו וניסו להחזיר את הילדים החטופים אך איחרו את המועד.

גם במצודים הבאים חזרה התמונה על עצמה: אכזריות השוטרים היהודים, העושק, השוד וההתעללות בעניים ושמירה קפדנית על שלום בני־משפחו־תיהם. סמל המגן־דוד שעל כובעיהם חולל יום־יום ושעה־שעה.

הכול זרם אל הגרמנים

לעומת המשטרה היה היודנראט מורכב מאנשים נשואי־פנים. היושב־ראש רוזנברג (סוחר), ד"ר כגאן (רופא), וארהאפטיק, לנדאו (מנהל הבנק

המקומי), לנדאו (מורה לשעבר בגימנסיה תרבות) ועוד. היכרתי את כולם כאנשים מהוגנים וישרים. עצם התמנותם כחברי היודנראט הטילה עליהם "חובות" שאין המצפון האנושי יכול לעמוד בהם. הם מילאו אחרי הוראות הגסטאפו בלית־ברירה. הם היו מתחכמים ככל שיכלו, כדי להשהות ביצוע פקודות, להקטין את היקפן, להקהות את חודן. הם האמינו, אולי בתום לב, כי כל יום שחלף מחזק את סיכויי ההצלה. הם הוציאו מדי־יום מהגיטו סחורות בשווי מאה אלף רובל כופר ושלמונים, בכוונה לדחות, לדחות, לדחות... לבטל את ההשמדה ההולכת וקרבה לא יכלו, אבל לזכות את הגיטו בימים ספורים נוספים של חיים?... הם האמינו בזה. הם אפילו העיזו לדרוש את העברת ראש־המשטרה מתפקידו אך נתקלו בהתנגדותו הנחרצת של ראש־הגסטאפו המאיור רוֹדה. הם היו מכשיר בידי השטן, אבל ניסו ככל־יכולתם ולפי הבנתם להציל כל שניתן להציל. דרכם המוטעית והפאטאלית היתה בניגוד לכוונו־תיהם, שכן לא היתה הצלה אלא בדרך הבריחה מהגיטו אל היער או התקומ־מות ולחימה בכל מחיר. איש לא שרד מהגיטו. הספינה על כלואיה צללה תהומות.

ככל שגברו תביעות הגרמנים גבר לחצו של היודנראט על הגיטו. רכוש בעל־ערך הוחרם: רהיטים טובים, שמיכות חמות, דברי ערך ואמנות, סחורות (בעיקר עורות ומעילי־פרווה), מטבעות וכלי כסף וזהב — הכול הכול זרם בלי מעצור אל הגרמנים. והכול נלקח בכוח, תחילה בדרך הטלת מסים ומיכסות והחרמת חפצים מיוחדים ואחר־כך על־ידי הפקעת רכוש כללית. ממש ימים אחדים לפני החיסול המוחלט נתפרסמה הודעה, כי הבעלות על כל הרכוש והנפש עוברת לידי היודנראט. וידי המשטרה, הרשות המבצעת, היו מלאות עבודה...

גם לשני המשלוחים — כחמש מאות יהודים — "המשלוחים לעבודה" — היה אחראי היודנראט. הם האמינו, שבידם להקטין את רוע הגזרות, להשיג את הרע במיעוטו. הם האמינו באמונה שלמה, אמונה מיסטית, שבדרך כלשהי הם מרמים את השטן. והיתה להם לכאורה הוכחה: גיטו בריסק היה מן האחרונים שחוסלו. ראיתי את המזכיר לנדאו, האיש הקובע ביודנראט, יום לפני החיסול, כאשר חזר מהשטח הארי וצבע פניו צהוב. הוא הביא את בשורת הסוף. בפניו נשקפו צער, סבל, כאב ופחד. הוא פעל "רק לטובת

היישוב״ לפי מיטב אמונתו ועתה נחרב עליו עולמו. הוא נכשל והכשיל. הוא נפל עם האחרים בעוד חטא האשלייה שטיפח רובץ על מצפונו ומוחץ את לבו.

הנידונים־למוות אינם מחייכים

לכתוב על החיים בגיטו... נבון יותר ואמיתי יותר יהיה לכתוב על המוות בגיטו. מיום סגירת היהודים בתוך המיכלאה, שהוקפה בגדר־תיל דוקרנית, לא היו חייהם קרויים חיים. חותמו של המוות היה על כל בית, על כל פינה, על כל ארוע. כל גילוי אנושי שסימנו חיים, שמחה, יצירה וכל כיוצא־באלה, נעלם וכלא־היה. גם האנשים החיים נחשבו כמתים. הם עדיין התהלכו, עשו, שוחחו, אבל אנשים מתים היו, כבויים, שכוח־החיים ניטל מהם. אדישות, ללא־חושים, ללא־רגשות, אפילו לא רגש נקמה. צללים ולא אנשים. המה לא הלכו — הם הובלו. הם הובלו לעבודה, הם הובלו למיפקד, הם הובלו אל העינויים ואל הבורות. הם חדלו להיות גורם רצוני. המוות קצר את קצירו יום־יום, אך גם אלה שמזלם הטיב עימהם והוסיף להם יום או חודש או שנה של חיים, מתים היו, גם אם התהלכו בבית־הקברות החי הזה. לא נשמע בתוך הגיטו לא קול זימרה ולא שחוק ילדים. הנידונים־למוות אינם מחייכים.

בגיטו הוקמו סדנאות להעסקת חלק מהיהודים ״בעבודות חיוניות״ וכל מי שעבד באחת מהן הוענקה לו תעודה גרמנית שהעידה עליו, כי ״יהודי חיוני״ הוא. אמנם היה זה שקר מוסכם, שכן היה שם הכול, חוץ מעבודה. אנשים מתים אינם עובדים ואין עבודה, אם אין עימה קורטוב של חדווה. מאות אנשים הועסקו שם וביניהם חלק מילדינו.

הגיטו בלילה היה בית־קברות כמשמעו, משום שלא אחת היו מוטלות על מרצפות הרחובות או בבתים־פנימה, גוויות של מתים. לא קל היה להביא נפטר לקבר־ישראל. בית־הקברות היה מרוחק מהעיר וכל קבורה עלולה היתה לעלות בהרוגים. על־כן היו מתים ש״ציפו לגאולתם״ ימים אחדים, עד שבאה שעת־כושר.

מוזר, אבל בגיא־הצלמוות פרצו גם מעיינות מים חיים. ילדים נולדו בגיטו, אף־כי זעקתם הראשונה לווּתה באנקת הכליון. אבל ילדים נולדו והמה טופלו

ונאהבו על־ידי אמהותיהם שהתכוננו למות. רבים מהם אבותיהם נלקחו בעוד הם בבטן האם. המוות והחיים השיקו זה לזה וזעקת התינוק בצאתו לאור־עולם היתה כזעקת־מחאה שנקטעה באיבה.

אחת המחנכות הוותיקות במוסד, גב׳ שרשבסקי היה שמה, סיפרה לי על שיחות שניהלו ביניהם שני ילדיה. הנושא המרכזי היה: על־שום מה ניטלה מהם זכותם לחיים. אשת מנהל בית־ספר ״אורט״ בבריסק סיפרה על בתה בת הארבע־עשרה, נערה חיננית ונבונה, שתבעה מאמה במפגיע — בעוד הדמעות זלגו מעיניה היפות — תשובה על השאלה שחילחלה בה: האם באמת נגזר עליה למות צעירה מאוד? היתה זאת נערה, שנשתחררה עד להחריד, מכל אשליה. אביה ניצל איכשהו מהמצוד הראשון והיתה זאת משפחה מן המעטות שעדיין לא נהרסו. נערה השואלת בוקר בוקר ״מדוע עלי ליהרג?״ כבר אינה נערה. ואכן, כבויית רצון ותשוקות — מתה בעודנה בחיים — היתה. גופה הפורח הצטמק מיום־ליום ועל פניה חותם־המוות. היא מתה לאט לאט.

ועוד מחנכת ותיקה היתה לנו במוסד, חנה קורמן. מהמחנכות שבמוסדו של קורצ׳אק היתה והיא אם לילדה בת חמש. הילדה הבינה פחות מרעותה הגדולה ממנה, אבל חיוך על שפתיה לא ראיתי מזה חודשים רבים. גם היא שאלה את האם, האם נכון הוא, שמחר יבואו להרוג אותה. המחנכת הוותיקה, בעלת הנסיון העשיר, נאלמה דום ולא ידעה מה תשיב. ״האם להגיד לה את האמת? — שאלה אותי — והרי מימי לא שיקרתי לה.״ חנה מדברת אלי ועיניה הגדולות מתערפלות מדמעות. היא ידעה את האמת.

המורה זושה קפלן בנתה את משפחתה לפני פרוץ המלחמה הגרמנית־סובייטית ובגיטו נולדה לה בתה היחידה. הלידה לא היתה מאורע־של־שמחה. קמטי עצבות נוספו על פניה הבהירות של האשה הצעירה. היא היתה מלטפת ומחבקת את התינוקת היפה ופורצת בבכי מר. מלות השיר ששרה לה היו: ״למה נתתי לך חיים...״ ביום האסון הגדול נשאה זושה בזרועותיה את פרי־אהבתה לבור־המוות המשותף.

הגיטו בלילה היה חופן סודות־חרדה. הריקנות, הדלתות המוגפות. מה צופן בחובו הלילה לקראת היום הבא? האם יחדרו פנימה חיילים גרמנים — בעיקר אלה שבריסק היא להם תחנת־מעבר והם קרויים בפי כול ״עובדי הרכבת״ —

ליהנות מן ההפקר, לגזול ולשדוד ולהצטייד ב"מתנות" למשפחותיהם? האם צפוי מצוד ויקירים ייקרעו מבני־ביתם לעולמים? חשכת הלילה ופחדיה: כל רחש בחוץ, כל שריקת־רוח, כל רשרוש הגבירו את פעימות הלב. בגיטו לא ישנו בלילה. בגיטו רק עצמו עיניים, אבל החושים היו ערים ומתוחים אל הלא־נודע. כמעט בכל בית היתה מלונה תת־קרקעית לשעת הצורך. אלה דמו לקברים ובהם מצא אדם יהודי "מנוחה" לשעה קלה. הגרמנים השתמשו באמצעים בדוקים להחזקת כלואי הגיטו במתח רצוף במשך עשרים וארבע שעות ביממה וכך ללא הפוגות במשך שבועות רבים. המשלוחים והמצודים יש והם נמשכו שבועות מיספר ורק מיואשים ללא־תקנה יכלו להישאר אדישים במתיחות הכללית הזאת.

עלילת הזקן

באחד הימים הודיע הגסטאפו ליודנראט, כי יהודי בעל זקן ארוך חילק כרוזים נגד הגרמנים בחלק הארי של העיר. היודנראט נדרש לאתר תוך שלושה ימים את האשם ולהסגירו לידיהם. היודנראט היה משוכנע, כי סיפור־בדים הוא וכי אין להעלות על הדעת שדווקא יהודי בעל־זקן יפיץ כרוזים באזור הארי, מה גם שלא היו כמעט מגודלי־זקן בגיטו. הסברי היודנראט לא נתקבלו על־דעת הגסטאפו ו"עלילת הזקן", כפי שנתכנתה על־ידי תושבי הגיטו היתה תלויה מעל לראשיהם במשך שלושה ימים ושלושה לילות ארוכים ומתוחים. הורים נפרדו מילדיהם והתקינו עצמם לדין הנאצים. לבסוף "שוכנעו" הגרמנים, כי בעל־הזקן היה נוצרי ולא יהודי. שפע המתנות שהורעפו עליהם בשווי של מאות אלפי רובלים הן ש"ניצרו" את היהודי הדמיוני... קשה לתאר את שלושת הימים הנוראים, את חרדת הציפייה, את ייסורי־הנפש. האיום הוסר והיהודים נשמו לרווחה עד למזימת־הסחטנות הבאה. לא היתה זאת התנכלות ראשונה ואף לא אחרונה. עוד בטרם הוקם הגיטו הוטלה על יהודי העיר "קונטריבוציה" בסך ארבעה מיליון רובלים, על־שום... שהיהודים "ירו" על גרמנים. היה זה סכום שמן־הנמנע היה לאספו. אף־על־פי־כן ה"קנס" שולם ונחסך דם. מן הראוי לציין, שנוצרים מקומיים בהנהגתו של הכומר הקאתולי נטלו חלק באיסוף הכסף ובתרומות.

התיכנון הגרמני הידוע־לשימצה הוליך את הגיטו מעלילה לעלילה, מאסון לאסון, במגמה, שזרימת הרכוש היהודי, הכסף ודברי־הערך בצינורות החמס־נות הגרמנית לא ייפסק. היתה גם עלילת־נשק. בלשים שפלים שפעלו בגיטו בפקודת הגרמנים הלשינו שהוחדר פנימה נשק. אנשי הגסטאפו פרצו לגיטו והלכו לפי כתובת ברורה. נמצא רובה ואחד הבחורים שילם בחייו. ושוב, בהון־תועפות עלה בידי היודנראט לטשטש את הפרשה.

פעמיים כונסו כל היהודים במיגרש הספורט. מידיעות שהגיעו ממקומות אחרים היה ידוע, כי ריכוז היהודים במקום אחד פירושו שילוח, פירושו כליון. אי־התייצבות גררה אחריה עונש־מוות (בעצם, לא היו אצל הנאצים עונשים קלים ממוות). במשך שלושה שבועות התנוססו המודעות על ההתייצבות ההמונית. לא היססנו שזה הסוף ואף־על־פי־כן לא נעדר איש באותו יום בשעה עשר בבוקר. שערי המיגרש נסגרו מאחורינו והמון רב, צמודים זה אל זה, היה בפנים. הגרמנים הפעילו מקלות ורובים. הכול רצו להימצא באמצע וכל הקהל נהפך לפקעת אחת גדולה.

הגרמנים השיגו את יעדם. הוברר להם, שיוכלו לעשות בנו כראות־עיניהם, בלי שתתעורר התנגדות. היתה השלמה כללית עם הצפוי. הפעם נסתיים העניין ללא קרבנות ורק במכות ובעינויי־נפש. הגרמנים הסתפקו ב"מיון" העובדים ובשיבוץ לעבודה של הלא־מועסקים. אבל המטרה המרחיקה לכת של הגרמנים — להרוס כליל את רצון ההתנגדות לקראת החיסול הסופי — הושגה ללא כל ספק. דומה היה עלי, כי אותן שעות איומות במיגרש־האיסוף היו הקשות ביותר בכל ימי הגיטו ואני החלטתי, שלהבא לא אתייצב.

את נדרי קיימתי. לא הייתי יחיד. כמוני רבים התעלמו מפקודת ההתייצבות ולא באו אל מיגרש־האיסוף, למרות העונש הצפוי. אבל, יש להניח כי הגרמנים היו מוכנים לכך והסיקו מסקנות לגבי צורת החיסול הסופי של הגיטו, שהיה שונה מזה שבמקומות אחרים.

שניים באו להיפרד

ב־15 בדצמבר 1941 נסגר הגיטו והוטל איסור על מגעים עם התושבים בחוץ. יום לפני־כן הפתיע אותי ידידי הנוצרי קוריאנוביץ בביקורו ב"בית־המדרש",

ביתם של ילדי המוסד. הוא בא להיפרד ממני. עבודתנו המשותפת במוסד הילדים הצמיחה יחסים של קירבת־נפשות ביניגו ונהייתי לידיד של המשפחה כולה. לאחר שיחה ארוכה נפרדנו בנשיקות. ואז, בטרם לכתו, פנה אלי ואמר: "משה, אם תהיה בצרה, פנה אלי ואני אעשה כמיטב יכולתי." הפטיר, הצטלב ופנה ללכת.

לא היה זה ביקור יחיד. נוצרים לא מעטים באו להיפרד מידידיהם היהודים ואולי גם לחשו באוזניהם דברים דומים, אפשר לצורך הנימוס ואולי — המעטים שבהם — בכל הלב ובכוונת מכוונים.

הייתי כחולם ולא האמנתי למשמע אוזני. ואכן, איני יודע אם בחיי היה לי רגע יקר מזה. דברי הפרידה של קוריאנוביץ לא אשכחם לעולם. מחווה אנושית בעולם של רשע! אדם שלא איבד את צלמו! מה הריץ את האדם הפשוט הזה אלי — אל היהודי שהיה כבר בחזקת "לא־קיים"? ואני, שגמרתי חשבונותי עם אלוהים ואדם ועקרתי מלבי כל אמונה בטוב, לפתע הייתי אנוס להיעצר רגע ולהתחיל לחשוב מחדש על מערכי עולם ולנסות להרחיב את אופקי הראייה שנצטמצמו עד זוועה. קוריאנוביץ התכוון למה שאמר והוא ידע שפרעון השטר הוא בחזקת סכנת־נפשות.

ביום סגירת הגיטו הוחל לבנות חומה סביבו. לאיזה צורך דרושה החומה הזאת? האין די בעונש המוות האיטי שהוצא עלינו, כדי לנתק כל קשר פיסי ביגינו ובין הנוצרים? ואין צריך לומר, שאת הקשר הנפשי ביני ובין אדם כקוריאנוביץ שום חומה — ולו גם הגבוהה והעבה ביותר — לא יכלה לנתק! והדבר הוכח בימים שבאונו מאוחר יותר.

היה משהו סמלי בכך, שביום השחור של סגירת הגיטו היו השמיים קודרים וגשם סוחף ניתך ארצה ואני ראיתי מבעד לעננים את קרן־האור של קוריא־נוביץ — קרן שלפניה אין שום חומה אטימה. עמוק בנבכי נשמתי התחילה לנבוט האמונה הרעננה, שעוד יאיר השחר...

ביום סגירת הגיטו היתה לי פרידה שניה. שייקה גורודצקי, חניך שלי בן 18 אף הוא בא ליטול שלום ממני. בלי הורים, התחנך מילדותו במוסדנו ונפשו נקשרה בי. הוא נמלט אתי לקוברין בפרוץ המלחמה ובאין לו קרוב וגואל נכרך אחרי. בגיטו היה חומק מפני ושבועות היו עוברים בלי שראנו. לא־אחת חששתי שנפגע. יום אחד הופיע וגילה לי סודו. היה זה בפינה בבית־

המדרש, ליד ארון־הקודש. הוא דיבר על המוות ועל רצונו להישאר בחיים בכל מחיר. "שמעתי מה עשו ליהודים בערים מסביב וסופנו יהיה כסופם. אני רוצה לחיות, האם אסור לי?" הוא גולל את פרשת חייו העצובה ולבסוף גילה: הוא התנצר. "הלכתי אל הכומר הקאתולי. הכשירו אותי לקראת חיי החדשים. התקינו לי תעודת־זהות..." והוא מוציא מכיסו תעודה ומראה לי: שם־המשפחה נשאר גורודצקי, שם כשר למהדרין לפי צלילו הנכרי. והשם הפרטי שונה והדת... קאתולית. לילה שלם ישב אצלי שייקה. רובו של הזמן שתקנו והשתיקה היתה כזעקת־שאול. עם שחר נפרד ממני וכמו התנצל: "אתה מבין, אני רוצה לחיות..." לא מצאתי מלים להשיב לו. אפשר שבשתי־קתי זו היתה משום חולשה, אך לפני עמד נער בן 18 שראה במוחש את המוות הקרב ונאחז בקרש־הצלה דמיוני. "הם ירצחו את כולם ואני מפחד נורא" — זאת היתה הנימה החוזרת בליל הווידוי המבעית הזה. הרשאי הייתי לפזר את אשליותיו, ההיה בי כוח לכך? השחר האיר ואני הלכתי להעיר את הילדים. שייקה יצא ופנה בדרכו לכנסייה. שם חיכה לו אביו החדש...

הנוצרי־מלידה והנוצרי החדש שניהם באו להיפרד ממני ושניהם — כן, שניהם, גם הנער שנפשו דבקה בנפשי כמעט מילדותו — הציעו לי עזרה ביום שאזדקק לה. כי כה היו דברי הנער שקיווה להימלט מגורל בני־עמו: "ביני וביניך לא רק גדר־התיל תפריד, כי־אם המוות. אני קשור אליך ואתה נשאר בלבי. אתה תחפש אותי, כאשר תהיה בצרה, אבל גם אני אבוא לעלייתך־הגג הזאת ואשמיע בשריקה את מנגינת השיר "התדע מי אנוכי"... זאת תהיה הסיסמה ומי יודע, אולי אוכל לעזור לך..."

נפרד בנשיקה. את דבריו שמעתי כמו בחלום.

שניים באו להיפרד: הנוצרי־מלידה והנוצרי שזה־מקרוב־בא. שניהם הבטיחו את עזרתם. הנוצרי הוותיק עורר בי אמונה חדשה באדם, השיב בתוכי רוח־חיים ועודדני; הנוצרי הטרי הכביד על לבי. קוריאנוביץ שמר בכל ימי הגיהנום על צלם האדם; שייקה, לעומתו, נתדרדר אל התהום. אז עדיין האמנתי, כי רצון־החיים של הנער הזה הוא הכוח־המניע היחיד למעשהו וכי נשמתו זכה כבדולח...

שניהם באו להיפרד ממני ביום סגירת הגיטו. לימים פגשתי את שניהם בנסיבות שונות ומשונות.

אשליות בכליון

הרעב חזק מפחד

הגיטו נגעל ובעיית המזון וחומרי־ההסקה החמירה. חורף 1941/42 היה קשה במיוחד. מי שלא הכין בעוד־מועד פחמים או עצי־הסקה עלול היה למות מקור. העובדים בחוץ, מדולדלים מעבודת־הפרך, היו גוררים אתם אל הגיטו שקים ממולאים בכל חומר דליק שניקרה להם בדרך. בכניסה היתה הביקורת מתמשכת בגלל החיטוט בשקים ומי שנמצאו בכליו דברי מזון נענש על־ידי המשמר האוקראיני.

אף־על־פי־כן זרמה אספקת צורכי־האוכל לגיטו ונמכרה לבעלי־אמצעים. האוכלוסיה ברובה היתה רעבה. המחסור בוויטאמינים השתקף במצב בריאותם של הילדים. ראייה לקויה ומחלות־עור הופיעו בגיטו כבר בחורף הראשון. במשך חודשים ארוכים לא קיבלו ילדי המוסד חלב, ביצים ושומנים. ואין

תימה, שלמרות תשישותם הגופנית היו נעים ונדים בחפשם טרף לפיותיהם. ביזמותיהם סיכנו את חייהם. הצטיינו בכך, בעיקר, הילדים שבאו מהמוסד המיוחד של "צנטוס" בדומצ'בה. גוסטב הג'ינג'י, למשל, נער כבן 13, בעל עבר עשיר של עבריינות, חזר לסורו בתנאים המעודדים של המחסור. יום אחד הוא הביא ילקוט מלא קופסאות־שימורים מסוג משובח ושומן־חזיר. הילדים התנפלו על השלל בשמחה פראית. הסחורה נגנבה ממחסן צבאי גרמני שמחוץ לגיטו. אזהרותי, שתקלה כלשהי עלולה לעלות לו בחייו, היו לאל. שותפיו במיבצע היו זאטוטים ממש. מסתבר, שהרעב חזק מהפחד. הציד נמשך.

פייבוש היה בן תשע. פיסח ומפגר בשכלו. עד נעילת הגיטו לא היה מתרחק מהבית ועתה נעלם. במשך שבועות ניסיתי לעלות על עקבותיו ולשווא. והנה סיפרו, שראו אותו לייד מחנות הגרמנים. החיילים עשוהו לליצן. האכילוהו, נתנו לידיו מקל בצורת רובה והצעידוהו במשך שעות במיצעדים צבאיים. בשירה מגוחכת ובתנועות מצחיקות בידר את הגרמנים. בעיניהם הוא סימל את "היהודי". הוא חי בנעימים לפי מושגיו הילדותיים ופעם־בפעם היה פוקד את המוסד וידיו מלאות כל־טוב לשמחת הילדים.

היו ילדים ששוטטו על־פני העיר ואספו חומר־הסקה למכירה בגיטו. גדרות־העץ שבעיר נעלמו ואתם כל חפץ הראוי לפירוק ולשריפה. גם מהסדנאות שבגיטו, שאורגנו על־ידי הגרמנים לשם העסקת "היהודים המועילים", התחילו ילדים שעבדו שם להוציא קרשים. באחד הימים ראיתי באזור הסדנאות שוטר יהודי מנחית מכות על אחד מילדי מוסדנו שהחזיק לוח־עץ גנוב מהנגריה. דרשתי מהשוטר לשחרר את הנער. הוא סירב ולעזרתי בא משה כגן, חבר השומר הצעיר ואיש־המחתרת. ההתנגשות עם השוטר נמנעה כתוצאה מהתחמקות הנער ומבריחתו. אבל, למשטרה נקראנו. בהיעדר ראש המשטרה נכלאתי לכל הלילה במרתף־הכלא. בבוקר הוצבתי לפני פלדמן ראש־המשטרה. הוא הזהירני שנית שלא אתערב בעניינים לא־לי. שבועות התהלכתי ומברג־ברזל בכיסי לשלם לשוטר כגמולו.

המאבק על הלחם ועל קצת חימום בבית הקיף את כל אנשי הגיטו. 150 גרם לחם, המנה היומית לנפש מטעם היודנראט, זעקה להשלמה. המגעים עם החוץ היו נדירים ומסוכנים והמיצרכים שמחיריהם הגיעו לשיאים היו בהישגידיהם של מעטים בלבד.

הרשעות הגרמנית באה לידי ביטוי בכל פרט בתכנון שטח הגיטו. דוגמה אופיינית לכך היתה אספקת־המים. במתכוון הותירו הגרמנים בגיטו באר אחת בלבד, ברחוב סטפאנה־באטורגו, כדי להפוך את מימיה למי־מריבה. הם גזרו משטח הגיטו, והשאירו מעבר־לחומה, את הבאר שלייד בית־הכנסת הגדול. התורים הארוכים לייד הבאר היחידה העידו על המצב העגום. בחורף — בייחוד בחורף הזועף של 1941/42 — היתה השגת המים עינוי ממש. אך מקום־שם צרה יש גם קורטוב של נחמה: ילדינו בזריזותם מצאו בשאיבת־המים לתושבי־הגיטו מקור־פרנסה חשוב למדי...

במשך חמישה־עשר חודשי קיומו של הגיטו היינו מנותקים כליל מהעולם. מקלטי הראדיו הוחרמו ועונש־מוות היה צפוי לכל מי שהפר את הצווי. פרט ליודנראט הממונה לא פעל בגיטו שום מוסד ציבורי, תרבותי או סוציאלי. סיפורים מעורפלים על מלחמות פארטיזאנים, בייחוד לאחר נסיגת הגרמנים משערי מוסקבה אל־עבר ויאזמה, עברו מפה־לאוזן.

לבטים

מאות אנשים עבדו בסדנאות, במסגרות, נגרות, סריגה ועוד. גם אני סודרתי לעבודה כנגר. הרעיון של האטה בעבודה צץ כאילו מאליו ובפי כל היתה המלה סאבוטאז': "יש להאט את העבודה, להקטין את מאמץ־המלחמה שלהם." האמת היתה, שלא היה כמעט מה להקטין, שכן מטבע־הדברים, לאנשים רעבים לא היתה שום מוטיבאציה לעבודה, אבל לסיסמת "ההאטה" היתה חשיבות חינוכית, הכשרת הלבבות לקראת פעולות אנטי־גרמניות חשובות יותר. המפקח, גרמני גוץ שנהג בגסות, משסייר בסדנאות, הכול העמידו פנים, כאילו העבודה מתנהלת כסדרה; הוא אך יצא — היה הכול משתתק. באין ברירה, היה המפקח מטיל על כל איש ואיש עבודה מיוחדת. ממני דרש לייצר סולם כפול. מכיוון שלא היה לי מושג בעבודה הזו, איים עלי להענישני בכל חומר־הדין. עזרתם של חברים הוציאתני מהמיצר.

באחד הימים הוזמנתי אל אדם כבן 35, מורה, שהגיע מווארשה עוד ב־1939. הוא הציע לי להצטרף לאירגון הפארטיזאני שבמקום. נראה, שהיו לו קשרים אמיצים עם החוץ והיה בקי בכל שמצא את יהודי הגיטאות ובמצב החזיתות.

ממנו שמעתי לראשונה על השמדה — על השמדת יהודי דומצ׳בה, קוברין, מזריץ׳, ביאלה לוקוב והעיירות סביב עד לאחרון היהודים. ממנו נודעו לי פרטים על "השיטה" — על איסוף התושבים במקום אחד וחיסולם תוך שעות ספורות וחיפושים קפדניים במחבואים לאחר־מכן. אין מנוס אלא להתקומם והדבר אפשרי, אם תבוא עזרה מבחוץ. "אנחנו מעבדים תוכנית — אמר — ואם יינתן צוו שעל כל היהודים להתרכז במקום אחד, נתקומם במגרש. ברימוני־יד נפרוץ את השרשרת הגרמנית ונברח היערה. בעת־ובעונה אחת יפעלו הפארטיזאנים בחוץ ויציתו בניינים מרכזיים בעיר ויפוצצו את בניין הגסטאפו." לדבריו, היתה זאת תכנית ריאלית ויחידה בעלת סיכוי של הצלת המונים.

הייתי נדהם מגילוי־הלב שלו בשיחת ההיכרות. הוא כנראה ניחש את מחש־בותי והוסיף: "אנו מכירים אותך והמליצה עליך המורה קורמן שעובדת אתך יחד במוסד." האיש שישב אתי שעות מיספר ודיבר בגילוי־לב מפתיע לא היה "לגאלי" בגיטו ושמו נעדר ממירשם־התושבים. הוא היה מחשובי המפלגה הקומוניסטית באזור בימי השלטון הסובייטי ועתה סירב להזדהות בפני בשמו. הוא שאל לדעתי על תוכניותיו. היה זה ביוני 1942. אני הצבעתי על מצבו הטראגי של הגיטו, שרבים מן הגברים, ובעיקר הצעירים שהיו בו כבר אינם בחיים. עמדתי על העובדה, שהקשר הפנימי הוא רופף ולמעשה אינו קיים, בעוד הבולשת והמשטרה היהודית עוקבים אחרי כל אחד. בלי להתייחס לפרטי התכנית, הראויה בדיקה והכנה קפדנית, העדפתי פעולה במגמה של יציאה ליער. השיחה נשאה אופי של שיחת־רעים ונגמרה בשעה מאוחרת בלילה.

כעבור ימים אחדים הגיע אלי המהנדס משה נוחוביץ שבעבר היה תושב ביאלה־פודול והודיע לי שהוקם אירגון מחתרתי. את נוחוביץ היכרתי עוד מימי התנועה והיתה בינינו הבנה מלאה לגבי הערכת המצב והמסקנות המשתמעות. לא היה בלבו ספק לגבי ההשמדה הקרבה־ובאה. הוא היה סבור, שאין דרך אלא ליער. אבל בלי נשק אין סיכוי לשום תכנית ועל־כן, היעד החשוב ביותר הוא השגת נשק. עלי הוטל הפיקוד על חמישיה ונצטוויתי להיבדק אצל רופא בגיטו.

הבאתי את סודי לידידתי טילה ממשפחת שץ. היא לא מצאה בקירבה את

הכוח להינתק מהוריה הזקנים ולדאוג להצלת נפשה בלבד. לא אני האיש שאשפוט, מה היה עדיף — להציל כל שניתן או לחלק את הגורל עם היקירים לטוב ולרע. אפשר שבדיעבד ניתן לסכם, שבמחיר קרבנות לאין־ספור ביציאה מאורגנת ובמלחמה ביער היו ניצלים אלפים רבים יותר משניצלו. אך כלום בתנאים האיומים שעל־סף הכליון היתה למישהו הזכות להטיף למי שמעדיף מניעים רגשיים על־פני שיקולים ראציונאליים? ההיה טעם לזלזל בקשרי המשפחה? האמת היא, שאלפי משפחות בחרו בקבר־אחים ולא שעו לאפש־רויות של בריחת יחידים, בבחינת "ואני את נפשי הצלתי". ואמנם היו מקרים מסמרי־שיער. בגיטו קוברין נטשה אם את ילדיה בבורות, כאשר מותם היה ודאי ולא היתה הזדמנות להימלט. אך מייד התחרטה וחזרה ומסרה את עצמה לידי הרוצחים. "הרגו אותי עם ילדי" — צעקה לעומתם והתמוטטה. במקרים מעטים בלבד נפרדו בני משפחות מרצונן ומתוך בחירה הגיונית של האפשרויות.

מי ישפוט לבה של בת יהודיה האנוסה להכריע בגורל אביה ואמה... נפלה ביניגו שתיקה ארוכה. לבסוף הפטירה: "את ההורים לא אעזוב." דמעות שמו מחנק לגרונה. ידעתי, כי החלטתה היא גם החלטתי. מעתה היתה דאגתי נתונה לדבר אחד: למצוא ולבנות מחבוא או בונקר, כדי להציל לשעה כל מה שיהיה ניתן להצלה.

בעליית־הגג של בית ברקין היה בימי הסובייטים קואופרטיב של סנדלרים. חלל העלייה היה מחולק לשלושה חלקים: חדר מרכזי גדול ושני פרוזדורים ארוכים מאוד ברוחב של שני מטר. 4 חלונות בכל צד איפשרו יציאה אל הגג. בנינו קיר בפרוזדור ובאפילה לא היתה אפשרות להבחין שקיצרנו אותו בשני מטרים, שאותם איווינו לנו למושב לשעת־חירום. את החלון שמעל לפרוזדור החצוי הפכנו למעין כניסה פנימה. שיחררנו פח מהגג והדבר איפשר כניסה ויציאה והחזרת הפח למקומו, לבלי שיופר השינוי. הכול היה מוסווה כהלכה.

המחבוא היה מלאכת־מחשבת, שרק אנשים נרדפים מסוגלים לתכנן ולבצע. על דלת הכניסה לחדרים היה תלוי מנעול, שהעיד כי אין נפש חיה במקום. נותרו שתי בעיות חשובות שצריך היה לתת עליהן את הדעת: ראשית, ירידת־חירום אלטרנטיבית במקרה ש"הכניסה הראשית" תתגלה ושנית,

הבטחת מים בעת הצורך. הפתרונות היו מקריים. הבית מצידו האחד לא היה גמור, אך השלד היצוק היה מכוסה גג. סולם של ארבע קומות נשען מאותו צד אל הקיר. סילקתי את הסולם והכינותי סולם חבלים שבו היתה אפשרות לרדת אל מרתף־הבית ומשם החוצה. למזלי היה במרתף של הבניין הלא־גמור ברז־מים שפעל והוא סמוי מעיני זרים. העלינו למחבוא שבעליית־הגג כלי־בית ומיצרכי־מזון וכל הדרוש לאנשים חיים ובראש־וראשונה גרזן ומַשׂור — ידידי הנאמנים, שמהם לא נפרדתי חודשים רבים. מדי־יום הוספנו שיפורים וקיווינו שנוכל להחזיק שם מעמד עד יעבור זעם.

"השבת השחורה" ואירגוני־מחתרת

בינתיים היה מעשה שעלול היה להביא קץ מהיר על הגיטו. פארטיזאן רוסי נחטף בגיטו על־ידי מזכיר המשטרה והוסגר לגסטאפו. מעשה הגבלה זיעזע את כולנו והוחלט להגיב. ידענו, כי יש שיתוף־פעולה בין המשטרה ובין הגסטאפו וגם לא פקפקנו, שמסתובבים בגיטו מוסרים מקצועיים, אך לא פיללנו שיעיזו להרים יד על המחתרת. עתה נפקחו עיני רבים והוחלט להגיב. בפי־כל כונתה שבת־החטיפה בשם "השבת השחורה". הגיטו ציפה לתגובת המחתרת.

השבת השחורה חלפה ולמחרת היום ניגר דמם של שניים: האחד גיבור, איש המחתרת שעונה למוות במרתפי הגסטאפו; השני, מאקס — מנוול, יהודי מכור, מזכיר המשטרה היהודית — נעצר על־ידי המחתרת, נדקר בסכין ונעזב על הכביש ליד גדר־התיל — למען ידעו הם ויֵיראו. הוא נאבק עם המוות במשך שלושה ימים וזכה לביקורו של ראש הגסטאפו בכבודו ובעצמו שחקר את הפרשה. כדי למנוע תוצאות מרחיקות־לכת נעשה על־ידי גורמים בגיטו מאמץ לשכנע את הגסטאפו, כי לא היה זה קשר פוליטי, אלא תוצאה של שיכרות וזנות. כאשר הוצאה גיבלתו של האיש אל־מחוץ לשטח הגיטו נשם הציבור לרווחה. המשטרה היהודית וראשה פלדמן למדו את הלקח, שאכן נרמז להם, כי כל שייגע במחתרת היהודית דמו בראשו. בביצוע פסק־הדין של המחתרת היה מעורב משה כגן, הוא שהתייצב לימיני במאבקי עם השוטר שטרנפלד. עתה היה הכרח להוציאו ליער. מאז לא שמעתי עליו דבר.

אירגונים אחדים פעלו בגיטו ועל שניים מהם ידעתי. האחד היה אירגון מחתרת שקיים קשר עם הפארטיזאנים בחוץ והודרך על־ידי אנשי השמאל במקום. האירגון השני בשם "נקמה" היה בעל צביון ימני והכיל בעיקר את אנשי "ביתר". שני האירגונים חיפשו נשק ומקורו היה במחסנים. היו מחסני־נשק שהשאירו הסובייטים במיבצר, אבל שם לא עבדו יהודים. הנוצרים שהועסקו שם אם מכרו את הנשק שגנבו, דרשו בתמורה סכומי־עתק. בדרך־כלל היו הם מספקים את שללם לאירגוני פארטיזאנים, שאיתם עמדו בקשר ואולי גם נשלחו במתכוון לעבודה הזו. ממקור זה נהנה הגיטו אך מעט.

המקור השני להשגת נשק היתה תחנת־הרכבת. שם עבדו יהודים רבים. היה שם בית־מרחץ וחיילים גרמנים בדרכם מהחזית נצטוו להיזדקק לו ולא־אחת השאירו נשק ותחמושת, בעיקר אקדחים. אלה הגיעו לגיטו. חיפשו גם נשק שהסובייטים השליכו או הצפינו בנסיגתם. באחד הערבים קיבלתי הוראה להתייצב ליד בית־הכנסת. שם נפגשתי עם עוד שלושה ועל ארבעתנו הוטל להוציא מבור־הצואה מכונת־ירייה קלה שלפי השמועה הוטלה לתוכו. במקלות ארוכים עם ווים בקצותיהם גישששנו לשווא במדמנה. חזרנו כלעומת־שבאנו.

השגת נשק — זאת היתה בעיית הבעיות. הנשק נסך בטחון ונתן טעם לאירגון המחתרתי. אתו אפשר היה להצטרף ללוחמים ביער.

אבל המציאות שיטתה בנו ונשק לא הושג אלא בכמויות זעומות.

השלמונים לא הועילו

יום אחד, בראשית אוקטובר 1942, הובהלו חברי היודנראט ד"ר כגן, מוסטוב־לנסקי ולאנדאו אל הגסטאפו ובעודם מחכים בחדר־ההמתנה התנפלו עליהם במקלות שני אנשי גסטאפו והנחיתו ברד של מכות־רצח. "הסיבה" הישירה להתעללות זו היו כינים שנמצאו כביכול בשמיכות שהובאו מהגיטו. אבל האמת היתה פשוטה יותר. זרם המתנות והשלמונים מהגיטו הוחלש לאחרונה. פשוט התרוקנו המקורות. היודנראט הגיב על הפרובוקאציה המרושעת בחידוש מוגבר של זרימת האוצרות. כך נתכבד מפקד הגסטאפו המאיור רודה, ביום־הולדתו, במתנה יחידה־במינה. המתנה הועברה אליו באמצעות "המקשרות" שפעלו בשליחות הגיטו — נשים יהודיות נאות — והן נתפנו בפי אנשי

הגיטו בשם "שגרירות". היתה זאת עוגת־יום־הולדת מכוסה בטבעות־זהב שאבנים יקרות היו משובצות בהן. המאיור הגיב ב"מחמאה" על חשבון המוח היהודי השטני שהמציא אמצאה כזאת שפירושה זהב־תמורת־דם. ואכן, זאת אמנם היתה הכוונה...

אין להכחיש, ששיטת השלמונים שהיתה נקוטה בידי היודנראט יצרה אשליה, שיהודי בריסק יישארו בסופו של דבר בחיים... גיטו בריסק היה מאחרוני הגיטאות שהושמדו. בחוגי החרדים סיפרו, כי הדיין ר' שמחה זליג, רבה הידוע של בריסק, מצא באחד הספרים רמז ברור לישועה הצפויה. נאמר שם, כי עתידה שריפה גדולה לכלות את קהילות ישראל סביב ובריסק תינצל. עתה באו העובדות והוכיחו כי הנבואה מתקיימת: כל הגיטאות של האזור הושמדו ויהודיהם נשלחו למחנות־המוות וגיטו בריסק עדיין עמד על תלו...

דומה, כי אותו יום שחור, שבו הציתו הגרמנים את ספרי־התורה בחצר ביהכ"נ שרף גם את התקווה שקננה בלבו של ר' שמחה זליג. מביתו, שהיה סמוך לבית־הכנסת וגדר־התיל חצתה ביניהם, השקיף על המדורה והוא עטוף טלית ותפילין. הייתי בתוך הקהל הגדול שצפה בדממה אל לשונות המדורה. עינינו זלגו דמעות. רץ נשלח אל הגסטאפו לבקש רחמים וחזר בידיים ריקות. האש אכלה את הגווילים עד תומם. הרב התפלש בעפר ושפתיו לחשו תפילה. עם הגווילים עלו בעשן כל האמונות והאשליות. הקץ הקרב־ובא היה תלוי מעל לראשנו.

מאוחר מדי

לאחר שנאסרתי והוכיתי ובויתי לילה בבית־המעצר של המשטרה היהודית לא נתתי מרגוע לנפשי. לא יכולתי לשאת את העוול שנעשה ליהודים על־ידי יהודים. ניסחתי מכתב לראש המשטרה ובו גוללתי את כל הפרשיות והזהרתי אותו, כי בגיטו קם כוח שלא ישלים עם התנהגות אנשיו. בעת כתיבת המכתב נכנסה למוסד המורה חנה קורמן ושמחתי שאוכל לקרוא באוזניה את מחאתי. היא שמעה בסבלנות ואמרה: "מאוחר מדי. חוזרת אני מהיודנראט וידיעה ודאית אומרת, כי הלילה יושמד הגיטו." לדבריה, יצא מר לנדאו אל המאיור, לברר את פשר השמועות. לשמע הדברים רצתי אל

היודנראט ושם ראיתי את לנדאו בשובו: סחוט ומדוכא ופניו צהובות. מי שראהו בכך פטור היה מלשאול שאלות.

היה זה ב־14 באוקטובר 1942. שמים וארץ כאילו העידו על השואה המתקרבת. עננים נישאו ברוח בהסתירם ובגלותם חליפות את קרני־השמש. האנשים ברחובות לא הלכו כי־אם רצו וצבע־פניהם כצבע העלים בשלכת. לאן הם רצו? לפגישה אחרונה, לנסיון אחרון לשכנע קרובים וידידים שיש לעשות משהו, אולי לעבור את הגדר ולברוח מפני המוות...

חזרתי הביתה ואת חנה קורמן כבר לא מצאתי. היא הלכה אל בתה בת החמש ואולי הצליחה בעוד מועד לחמוק מן הגיטו בעזרת ידיד, מהנדס פולני, כפי שתכננה לאחרונה. את החלון מצאתי פתוח. הרוח שחדרה פיזרה את דפי מכתבי לראש־המשטרה. בבית היו ילדים בודדים. כל האחרים יצאו לעבודה. הגיטו כולו ציפה בדריכות לשובם של האנשים שיצאו בבוקר לעבודה. היחזרו? הם חזרו כרגיל, שכן נזהרו הגרמנים מלעורר בהלה בטרם־עת, אבל בשורת החיסול היתה גם בפיהם.

הגיטו היה מוקף כוחות של משטרה — גרמנים, אוקראינים וליטאים. מאז הבוקר לא היה כל מגע עם המאיור. האפתעה היתה מלאה, כנראה, כמו במאות הגיטאות האחרים שחוסלו. עובדה היא שיום זה מצא את הגיטו ללא אירגון, ללא נשק, ללא הדרכה. כל התכניות של התנגדות מזויינת, של הצתת הגיטו ובריחה המונית נשארו בגדר דיבורים. אין להאשים איש ואפשר להאשים את כולנו. אפשר שחסרו לנו אותם חמשת אלפי הגברים שהוצאו והושמדו בראשית ימי הגיטו. לא קם איש מתוכנו להתייצב בראש. ככל שהחשיך היום גדל הפחד, גברה תחושת המסתורין. יריות בודדות שלא פסקו העלו את המתיחות. הלילה או הבוקר שלאחריו צפנו בקרבם את הסוף הוודאי.

מוסדנו התרוקן כליל מדייריו הצעירים. אלה התפזרו לכל עבר. היו ילדים שנשתחלו דרך פרצות שבגדר וניסו למצוא מקלט בחצרות הגויים, בחורשות ובגנים והיו מהם שהלכו על־פי כתובות מוכנות־מראש בתקווה שלא יידחו. ועוד היו שביקשו מיסתור במרתף או בביקתה עזובה. אני ובני משפחת שץ אתי עברנו למחבוא שהכינונו מראש בעליית־הגג.

היה ליל ה־15 באוקטובר 1942. ליל סתיו עטוף חשיכה. לא עצמנו עין. יריות וקולות נפץ נשמעו ללא־הפסק. טיפטף גשם קל ויללת הרוח הגבירה את האימה. הכול ידעו את הצפוי והכול ציפו לאיזה נס שיתרחש, ללא־ספק, ממש ברגע האחרון... בלבי ביקשתי שלא יהיה סוף ללילה, שאלוהים יקח בחזרה את יצירתו — את האור, שאין האדם ראוי לו... אבל הבוקר הפציע רענן וזוהר ולאורו עשה האדם את מלאכת־הדמים.

דפיקות חזקות על דלת הבית שמולנו פיזרו את ההזיות. ראינו איך הוצאו האנשים מבתיהם במכות אכזריות. שמענו יריית וצעקת־חרדות של אשה: "גוואלד, ער האט מיין קינד דערשאָסן!" (אוֹיָה, הוא הרג את ילדי). מבעד לחור שבמחבוא ראיתי את האשה עם התינוק הירוי בזרועותיה.

במשך כל היום שמענו יריות בקרבת־מקום וממרחק. ישבנו דוממים איש איש בפינתו. שלושה ימים ושלושה לילות לא בא אוכל אל פינו וכמעט שלא טעמנו מן המים. היריות והשתוללות אנשי הגסטאפו נמשכו שלושה ימים.

מאוחר יותר נודע לנו, כיצד פעלה "השיטה". שלב ראשון: איסוף האנשים שנמצאו בבתים, הובלתם לתחנת־הרכבת, הטענתם בקרונות והסעתם לברוניה־גורה. שם היו כרויים בורות ומשפחות שלמות נצטוו להיכנס פנימה ולחכות לכדור. השלב השני: טיפול בבתים שנמצאו ריקים. שם נערכו חיפושים יסודיים, עד שנמצאו מקומות־המיסתור. האנשים שנתגלו נורו במקום. אם לא נתגלו אנשים, פוצצו את הריצפה, הרסו את הקירות "ליתר בטחון". כלבים ריחרחו אחרי המסתתרים בעומק. בשלושת ימי הגיטו האח־רונים נהרגו אלפים יהודים ורובם נקברו בתוך הגיטו בקרן דלוגה־יאגלונסקה.

ביום הרביעי לחורבן נטלתי עמי את גרזני, וירדתי אל קומת־הקרקע. היה לי כלבלב נחמד. הוא קידם את פני בנביחות מרוגזות. לאחר שהצצתי במקרה במראה וראיתי את פני, הבינותי: הוא לא הכירני. גם אני לא הכרתי את עצמי. בגיטו היתה דממת־מוות, שקולותיהם של גרמנים ואוקראינים היו קורעים אותה בצעקותיהם, בחיפושים אחר המאושרים ששרדו. חזרתי לעליית־הגג.

יום רדף יום ללא שינוי. קימצנו במזוננו, סבלנו ממחסור במים והתפלשנו

במיחושי־בטן. סבלנו כולנו מעצירות ואבי־המשפחה התייסר במחלה ממש. גניחותיו היו עלולות להסגיר את כולנו.

ביום השבעה־עשר לכליאתנו במחבוא נתגלה בונקר בבית שמולנו. האנשים יצאו החוצה והתמסרו לרוצחים, כי לא יכלו עוד לעמוד בצמא. הגרמנים נתנו להם מים ונטלו מהם את החיים. ראיתי אותם בצאתם מהבונקר ואין מלים לתאר את התפרצות ההיסטריה של האומללים.

בליל־חרדות אחד חשבנו, כי תורנו הגיע. שמענו צעדים וקולות. הרוצחים היו בעליית־הגג, דפקו בקירות והאירו בפנסים. עד־מהרה התייאשו וירדו. לאושרנו, תחושת הסכנה אפפה גם את אבי־המשפחה והוא הפסיק גניחותיו. היו אלה חמש דקות של פגישה עם המוות — חמש דקות שהיו כנצח.

הלחם אזל. המנה היומית לנפש היתה: מלפפון חמוץ, חצי כוס מים וקצת יין.

שאלנו את עצמנו, עד מתי? לפי איזה סימן נדע, שכבר מותר לרדת?

"טקס קבורה" מקפיא־דם

הגיטו לא היה עוד. מן השמיים לא ריחמו ושום נס לא קרה. דממת בית־קברות שררה במקום שאנשים חיים התהלכו בו, חיו בו את חייהם העלובים וקיוו וקיוו... שרידים מעטים שחמקו מציפורני השטן, רמץ לוחש, היו רבוצים בבונקרים, בחורים נסתרים. יד הנאצים קצרה היתה מלהשיגם, אבל הצמא והרעב קצרו בהם בלי רחמים.

יום אחד העפתי מבט החוצה דרך "צוהר" המחבוא ושיפשפתי את עיני ברוב תדהמה. האם זה חלום בהקיץ? מול הבית, בריחוק של 60—70 מטר, עמד בחור וסרט לבן על שרוולו השמאלי. לא היה לי עוד ספק: שייקה גורודצקי. החניך שהיה כרוך אחרי. המומר שבא להיפרד ממני כאשר נסגר הגיטו. מה מעשיו כאן? מה משמעו של הסרט על השרוול? על זרועו היתה חבילת בגדים. לא, אין זה שייקה אלא אחד מאנשי העולם התחתון, שבאו לבזוז. ואולי בכל זאת? האומנם הדרך לנצרות מובילה לשוד וביזה של אחיך־בני־עמך? המחשבה לא נתנה לי מנוח במשך ימים רבים.

ב־11 בנובמבר חל מפנה גורלי במצבנו. שץ, אבי־המשפחה נפח את נפשו. הגניחות פסקו. האסון היה צפוי.

איך להביאו לקבורה? להשאירו במחבוא היה מן הנמנע. לאחר יישוב־הדעת החלטנו להוציאו בלילה מהמחבוא, לעטפו בטלית ולהשכיבו בקצה הרחוק של הפרוזדור הימני. הביצוע היה מסובך. היה צורך להוציאו דרך פתח־הכניסה שהיה בגובה של מטר וחצי ודרך החלון שממול להעבירו אל הפרוז־דור השני.

ביצענו את "הקבורה". חזרנו בשלום למקומנו. בכינו. התעטפנו בשתיקה. לא ידענו, מי מאתנו המאושר: זה שנפטר מן הייסורים או אלה שכוס־עינוייהם עדיין לא מלאה. בן־לילה היתה הרעיה האלמנה זקנה ישישה. מי יתאר את הכאב שניבט מהעיניים, את הייאוש שזעק מכל תנועה שלה. "הקבורה" בקצה הפרוזדור חילחלה בנפשותנו: איזו מהתלה מקפיאה־את־הדם חמד לו הגורל!...

בין החורבות ובמחילות

טילה שץ ניחנה באומץ־לב ובאופי חזק. את סבלה ואת שברון־לבבה השתדלה להסתיר מעין־רואים. היה עליה לסעוד את האם, שכל עולמה נחרב עליה. ואמנם, את דמעותיה ואת אנחותיה החניקה בתוכה, אבל העיניים סיפרו הכול. היא עשתה את חשבון־נפשה: "לא אעזוב את אמא, גורלה — גורלי. אתה מבין, משה, אינני יכולה להיפרד ממנה. אבא כבר איננו בחיים — ומה הלאה? עליך להבין, דאגתי הראשונה לאחר האסון היא אמא." ואמא רצתה לברוח מהמקום בו היינו קבורים — ולא חשוב לאן. המורה הפולניה הבטיחה לה עזרה בעת צרה ועכשיו צריך להגיע אליה בכל מחיר. "אני אוציא אותה מכאן, אסדר אותה אצל המורה ואשוב אליך. אז נחליט שנינו מה לעשות..." אני ראיתי בעיני־רוחי את הדראמה המתחוללת מאחורי כל משפט שהביעה.

היא כרעה תחת כובד האחריות המוסרית שנטלה. היא ידעה בוודאות, שכאן, בריחוק של צעדים ספורים מגופת אביה המוטלת בפרוזדור תכרע האם מצער ומפחד וחובתה הטבעית היא לעשות מעשה נועז של הצלה. הגשר שעליו עתידה היתה לעבור היה בנוי על הבטחות, אולי הבטחות־שווא, שלא ניתנו אלא כמחווה של נימוס. מעט הרכוש המשפחתי ששרד, אולי עשוי היה לחזק את הגשר הרופף... ואחר־כך ? אחר־כך, נחליט על גורלנו שלנו. נחתור על היער. אנשים צעירים ובריאים יש סיכוי למאבקיהם. נלך אל המלחמה, אל החופש.

הרבינו לשוחח, להרהר בקול, גם להתווכח. אני התנגדתי ליציאה מהמחבוא. טענתי, כי עדיין מוקדם. כל עוד בידינו מעט אוכל ומים נהמר על הזמן. ההסגר ונבירת הגרמנים בחורים ובמחילות לא יימשכו לנצח. הבתים הנטושים יימסרו לאריים וכאשר תתחדש התנועה, נצא ונתערב בזרם. כרגע, כל צעד פזיז עלול להביא עלינו את הקץ. הוויכוח נמשך ימים ולילות. נימוקי ההגיונ־ניים נתקבלו על דעתה של טילה אך הם היו נמוגים כל־אימת שעמדה פנים־אל־פנים עם האם, שלעינינו ממש דהרה אל כליונה. התנגדותי פסקה וטילה תיכננה את יציאתה עם אמא. נדברנו, כי היא תשתדל לחזור מקץ שלושה ימים.

ב־14 בנובמבר הגיעו אלינו קולות מהרחוב. הצצנו וראינו מאות אנשים שנהרו בריצה בהולה אל הרחובות ואל הבתים. רחש אנושי ראשון לאחר אלם־המוות הממושך. הבינונו, שהגיטו נפתח וכי ניתנה הרשות לאריים לעוט על הרכוש היהודי, לאסוף שלל. היה זה היום שטילה ואמה הועידו ליציאה. ואכן יצאנו שלושתנו.

עוד שתי הנשים יורדות בסולם לתוך הבית ואיכרים מכפרי הסביבה פרצו פנימה, למדריגות ולדירות. נותקתי משתי הנשים היקרות לי והברירה שנותרה בידי היתה להתערב בהם ו"לחפש" כמוהם. הצטיידתי בשק והייתי אחד מהם. ראיתי איכר מתאמץ להוריד את ארון־הבית המפורק של משפחת שץ והצ־טרפתי אליו. האיכרים הבוזזים רוחם היתה קצרה ובדהרתם אל העושר נטשו חיש־מהר את הבית, כדי להסתער על בתים אחרים.

פתאום הייתי לבדי. פתחתי את החלון, הרימותי את כיסוי המחבוא ושוב הייתי בפנים.

נשארתי בדד. עייפות תקפה אותי. מחשבותי היו עם שתי הנשים שיצאו אל התקווה ואולי אל האין... טרדו אותי מחשבות אחת שחורה מרעותה. נתקפתי צמרמורת. לא אכלתי, לא שתיתי. נדבקתי למיטה ונרדמתי. התעוררתי בין־הערביים. העיקה עלי הבדידות, אך לא רק היא. חשבון־הנפש הגדול לא הרפה ממני. אט־אט נצטללו המחשבות. ידעתי: אם יפוג המרץ והרצון לחיות יהיה זה הקץ. התקוממתי נגד כל מסקנה הגיונית שנשתמעה מהמצב. נזכרתי באיזו הערת־אגב שהעיר בגיטו מר לובלסקי, מזכיר מוסד־הילדים, תוך שהצביע עלי: "איש זה יעבור את הסערה ויישאר בחיים..."

היעד הקרוב היה, להחזיק מעמד עד שטילה תשוב. היא תביא חדשות מהעולם הגדול, היא אולי תספר על הגורל שפקד את שרידי הגיטו האחרונים, היא תביא תכניות להמשך מאבקנו.

עדרי הבוזזים

היום כולו עבר בסימן ההסתערות הפראית של התושבים האריים. גברים, נשים וטף, בעיקר נערים, היו אחוזי טירוף. הם חיפשו רכוש ונפש. גם הנפש היתה סחורה עוברת לסוחר. הגרמנים שילמו אלף רובל בעד כל יהודי שניצוד בגיטו המחוסל. היה חשש מבוסס, שהמחבוא שלנו יתגלה במוקדם או במאוחר.

כל הלילה לא עצמתי עין. מחשבותי היו עם השתיים שהלכו. לילה ראשון שאני יחיד מכל הארבעה שהיו. אבי־המשפחה ארונו בפרוזדור שמעבר־לקיר. נזכרתי, כיצד נפגשנו על־שפת הנהר ביום פרוץ המלחמה ואנו מפלסים דרך, בינות לכדורים השורקים, אל מעונו. למחרת נשרף ביתם. הבן נלקח במצוד־ההשמדה הראשון. בית יהודי, אחד מני רבים, שחרב...

עם שחר נרדמתי.

צעקות ברחוב העירוני. מבעד לנקב שבקיר ראיתי אותה איצה־רחישה שפלה של עדרי הבוזזים. הוברר לי, כי מזוני אזל. אזרתי עוז וירדתי לדירות הבית. מצאתי סלק בעל "ותק" ועטתי עליו כמוצא שלל רב. יצקתי מעט מים בדלי ומיהרתי להיעלם במחבואי. הסלק "הזין" אותי ימים אחדים. למען האמת, הרעב חדל להציק לי והגוף כאילו התחיל להסתגל אל המועט־שבמועט.

לעבור את הסערה בשלום... רעיון זה לא הרפה ממני. הוא הטריד, הוא הציק הוא כאילו כיוון את כל מהלכי. חלף יום נוסף — הרי זו זכיה חדשה, התקרבות ליעד הנכסף. עברו שלושה ימים מאז צאת שתי הנשים. הייתי דרוך כולי לשובה של טילה. היא תבוא לפנות־ערב. כל רשרוש קל, כל צעד בחוץ, הגבירו את המתח. אותו יום לא טעמתי מאומה, אפילו הסלק היקר נעזב. הסתפקתי בקצת מים ולגימה של י״ש להרגעה. הזמן זחל באיטיות מרגיזה וכל שעה נוספת שחלפה הירבתה ספקות והגבירה חרדות.

סמוך לחצות הייתי שבור כליל. טילה לא הגיעה ותחושה של אסון חילחלה בי. ידעתי את אומץ־לבה, את אחריותה, את תושייתה. רק סיבה אחת עלולה היתה למנוע בואה: אסון.

חלפו ימים אחדים ואין סימן־חיים מטילה. המחשבות הטורדות לא הרפו ממני לא בימים ולא בלילות. עתה לא היה עוד טעם בהסתתרות־יחיד זו. החלטתי לצאת.

הייתי רחוץ ולבוש מעיל קצר כמנהג האיכרים. חגרתי חגורה ותקעתי בה את גרזני ובידי אחזתי משׂור. איש עבודה מושלם, המוכן להשכיר עצמו לכל דורש. מראי נסך בי בטחון והייאוש הבריח כל פחד. דרכי הוליכה אותי הישר אל רחוב זיגמונטובסקה 26, מקום־מגוריה של המורה ואסילבסקה. הידידה של טילה. אני לא הכרתיה, אבל היא הציעה עזרה בעת צרה, ודאי שעמדה בהבטחתה.

כדי לא לעורר חשד צעדתי דווקא ברחובות המרכזיים: קושצ׳יושקה, אוניה־לובלסקה (הרחוב הראשי, מקום־משכנם של משרדי השלטון הגרמני), יאגלונסקה. ארבעים דקות הליכה בעולם־החיים, בלבו של האזור הארי, לאחר חמישה שבועות של כליאה.

עמדתי לפני הבית המבוקש. דפיקות־לבי היו חזקות מהנקישות שנקשו אצבעותי על הדלת. לפני עמדה אשה כבת 35. שאלתי לשמה ואמנם כן: היא היא ואסילבסקה המורה. שאלה בקול גס למבוקשי וכאשר שמעה את שם משפחת שץ גירשה אותי בגערות מחוצפות ואיומים.

הסתלקתי בטרם יאונה לי רע. אשה זאת אמורה היתה להציל שתי נפשות מישראל? קרוב יותר לאמת, שהוליכה אותן לגיהינום... סובבתי ברחובות בלא מטרה. תודעתי היתה מטושטשת ולפני עיני היה ערפל. התפקחתי לשמע

קולותיהם של חיילים גרמנים שהלכו לקראתי. מחמת הרגלי הגיטו כמעט ירדתי מהמידרכה ורק ברגע האחרון נזכרתי "שאינני יהודי".

נשארתי בדד, איש גלמוד וזר לעולם כולו. מה עלי לעשות? בלית־ברירה יש לחזור למחבוא. עד עת־מצוא. אבל כיצד ועוד באמצע היום? הברירה היתה להתחזות כאחד הבווזים וכך להגיע לגיטו ואם לא תימצא נפש חיה בתוך הבית איוושע. ואמנם, לאחר שעה אחת הייתי שכוב על מיטתי, כולי ספוג זיעה ורטוב מדמעות שזלגו בלי מעצור. הזתי שבר־כלי, אדיש לכול, נטול יכולת לחשוב, להרהר. לא תחושת רעב, לא פחד, לא צער. ריק מוחלט.

למחרת הצטללה דעתי והמחשבות לא הרפו מהתרחשויות יום־אתמול. מדוע התנכרה אלי המורה ואסילבסקה? אפשר ששתי הנשים כלל לא הגיעו אליה? אפשר שהיא לא הגתה בי אמון? ואם טילה ואמה אמנם לא הגיעו, מה עלה בגורלן? זו השאלה שניקרה במוחי ללא־הפסק. עלי למצוא את התשובה ולא להשלים עם האפשרות של אסון. אולי הן מצאו מיקלט כלשהו והן בחיים? דבר אחד ברור: עלי לצאת מהמחבוא. לצאת, כדי לחפש קשר אל אנשים נרדפים אחרים, אל אנשים לוחמים!

עם זאת סבור הייתי, שהמחבוא יהיה לי בסיס לכל תנועותי. היה הכרח להכשירו לכך, להתאימו לקראת החורף ולאגור בו מזון. צינת הסתיו נתנה את אותותיה וציפיתי את הקירות במיזרנים שאספתי בדירתנו. היו לי בגדים חמים ומגפיים. חמורה יותר היתה בעיית המזון. לא היתה לי פרוטה לפורטה ואם אשיג כסף, היכן אקנה ואיך אעביר. בינתיים קיימתי נפשי על דייסת־קמח שבישלתי על אש קטנה של שבבי־עץ. עד־מהרה אזל הקמח ונעלמה "הדייסה הטעימה".

אכן, יש גם בני־אדם בעולם!

באין ברירה נזכרתי במהנדס פולני שהעסיק בימי הגיטו את ילדי המוסד בעבודות שונות. שתי בקשות ניסחתי בדמיוני: א. שמא ידוע לו גורלה של המורה חנה קורמן, שבשעתו רמזה על אפשרות להתחבא בעזרתו; ב. היוכל להלוות סכום כסף. בלהט מחשבותי שאלתי את עצמי, אם ל ב ק ש ממנו: האם לא יהיה מועיל יותר (ואולי גם בטוח יותר) להתייצב לפניו כנציג

אירגון פארטיזאני ובאיום כלשהו ל ת ב ו ע עזרה ללוחמים ואפילו תעודות אריות ? בעוד הרעיונות הנועזים השונים מלהיטים את מוחי קיררה את דעתי הבעייה הפשוטה של מציאת דרכי־יציאה־ושיבה למחבואי, שכן אם יראוני פעם־ופעמיים יפול עלי חשד. סולם החבלים שהכינותי איפשר לי עתה לבצע תרגילים לולייניים שפטרוני מהיזדקקות לחדר־המדריגות. קצהו העליון של הסולם חובר אל רגל של מיטת־ברזל בעוד קצהו השני השתלשל וירד לאורך ארבע קומות־מגורים אל "התהום" שבמרתף, שהיה חלקו הלא־גמור של הבית.

משהחשיך יצאתי ואת חמישה־עשר המטרים במורד עשיתי, כפי שנתברר לי, על חבל שיומרותיו להיות "סולם" היו מפוקפקות למדי. מן המרתף היה פתח לחצר ששערה יצא לרחוב מיצקביץ'ה, כלומר — אל־מחוץ לגיטו. לבוש "שכמיה" — הלבוש האופנתי של הבריות, בעיקר אנשים עובדים, בימות המלחמה — לא נפליתי מאחרים. ביתו של אותו מהנדס, קובאלסקי היה שמו, אף הוא היה ברחוב מיצקביץ'ה מספר 55. לאחר כמה נקישות קלות נפתחה הדלת ולפני עמדה אשה צעירה. לאפתעתי, רצוני לראות את המהנדס קובאלסקי נענה בהזמנה אדיבה פנימה.

איני יודע, איך נעלמה מתיחותי הפנימית: פתאום הייתי שלוו ורגוע — אולי בזכות קולה העדין והמעורר־אמון של האשה... תוכניותי האלימות נגוזו למראה האיש שנכנס לחדר. איני סבור שזכר אותי מהפגישה המקרית שהיתה לנו בעבר, אם־כי מטביעת־עינו לא נעלם שיהודי אני. הצגתי את עצמי. את הגברת קורמן לא ראה מאז חיסול הגיטו. ביום החיסול נעדר מהעיר ואת הידוע לו שמע מאחרים. כיבד אותי בסיגריה ושאל לרצוני. ביקשתי אלף רובל, סיגריות ומים. בקשתי השלישית הדהימה אותו יותר מכול, אך המחישה לו את מצבי. אשתו הכינה לי שלושה בקבוקי מים ומידיו קיבלתי את הכסף המבוקש ו־100 סיגריות. לא נתבקשתי, אך השארתי לו בפקדון קופסת־כסף לסיגריות. כשנפרדנו, ביקשני להיזהר, שכן באותו בית התגורר איש־הגסטאפו. שניהם הזמינו לבוא, אם אהיה זקוק להם.

תוך דקות ספורות הייתי במרתף ביתי. הטיפוס בחבל עלה יפה. אספתי את החבל אל קומת־העליה ללא עקבות. שתיתי מים ונפלתי על מיטתי באפיסת־כוח, אך כאדם שנולד מחדש. מיבצע שהצליח. קשר ראשון שנקשר. גידון־

למוות שדמו הפקר וסביבו רק רשע ושיטנה נגעו בו לפתע זרועות־של־חסד.
אכן, יש בני־אדם בעולם! ניצוץ האיר את חשכת־לילי ותקווה נולדה.
האנשים הטובים האלה סיכנו את חייהם למען יהודי גרדף, זר ונכרי. בנם בן הארבע־עשרה מילא את בקבוקי המים! והרי כל בני־הנעורים האריים היו שוצפים ארס של אנטישמיות, מהם התגייס חיל־המלשינים והמסגירים הגדול והם שהפילו חתיתם על הוריהם, לבל תיטנפנה חלילה נפשותיהם בזיק של רחמנות אנושית... על־כן היה לי הנער הזה כחותם של בטחון ונאמנות על הבית היקר הזה.
למחרת בבוקר השכמתי קום. ושוב החבל, המרתף, החצר והרחוב ואני בשוק הישן, מצוייד בשק. השוק המה מאנשים וביניהם שוטרים ונושאי־נשק אחרים, שתפקידם לא היה מחוור לי. לבושי לא עורר תשומת־לב: מעיל חורף קצר, מגפיים חמים הקרויים "ואלנקי", חגורה עם גרזן ומשור על השכם. השפם שגידלתי הוסיף לי נופך של אריות. צעדתי בביטחה. ואף־על־פי־כן לא נשתהיתי בשוק ואת ששת כיכרי הלחם שבשק קניתי בשלושה דוכנים, לייתר בטחון. עד שעשיתי כה וכה היתה השעה שמונה, שעה שהתנועה מתגברת, אך לא היתה לי ברירה אלא לחזור אל ביתי־מחבואי. הישג חדש: יצאתי וחזרתי לאור־היום.
אכלתי לחם לשובע זו הפעם הראשונה לאחר שישה שבועות. זללתי בלי־חשך. אין הגבלות בשוק ואת השוק "כבשתי" בבוקר. נמלאתי אומץ ועלתה המחשבה להגיע בגיחותי הבאות אל ידידי הוותיק קוריאנוביץ, זה האיש שבא ליטול פרידה ממני ביום נעילת הגיטו. האיש שעודדני בהבטחותיו.
היסוסים לא חסרו לי. הן גם טילה ואמה נמשכו אחרי הבטחה דומה ועקבותיהן נעלמו. אולי גם לי מצפה מלכודת? ואפילו איש ישר והגון הוא קוריאנוביץ, האוכל לבטוח בבתו ובעלה המתגוררים גם הם בביתו? ולא זאת אף זאת: קוריאנוביץ גר באזור מרוחק, בגריבקה, וגם את הכתובת המדוייקת לא ידעתי. היה עלי לעבור גשר שמעל לפסי־הרכבת והגשר נשמר — ומי יודע? — אולי גם נדרש רשיון־מעבר. היו אלה נימוקים בעלי־משקל נגד הנסיון להגיע אל קוריאנוביץ אך לעומתם היה נימוק אחד מכריע "בעד": הישיבה במחבוא היא ללא מוצא לעתיד ובסופו של דבר ממילא יגלוני. אין איפוא ברירה אלא להתקדם. הלכתי.

היה בוקר קר של ראשית דצמבר. ירד שלג ונשבה רוח קרה. גם הפעם יצאתי אל הרחוב הראשי, רחוב המשרדים הממשלתיים הגרמניים. סביב היה כמעט ריק מאדם והמעטים שנראו מיהרו לעבודתם. צעדתי בביטחה ובאומץ וללא היסוסים. כיוון שהחלטתי לא ידעתי פחד. התעודדתי מההליכה עצמה. מקץ חצי שעה הייתי קרוב לגשר. לא היתה עליו שמירה. עברתי. שם הרחוב ליוטניצ׳ה אך המיספר אינו זכור לי. זכרתי, שהיתה שם נפחיה ובעליה קיים יחסים טובים עם קוריאנוביץ׳. בעוד אני שוקל בלבי האם לא יהיה זה מסוכן לפנות לנפח, כמעט ועליתי עליו. הוא עמד בחוץ, ליד בית־מלאכתו. הוא נענה לי. הרי זה סימן טוב.

רבע שעה של הליכה נוספת ואני בליוטניצ׳ה 6. נכנס לחצר ודופק על הדלת. דקות הציפייה היו כמו נצח. הדלת נפתחה ומולי עמד קוריאנוביץ. בראותו אותי — הצטלב. תגובה ראשונה. מפחד? מתדהמה? כהרף־עין התאושש והכניסני פנימה. קרא לאשתו ושניהם ברכוני לשלום. בלי אומר ודברים הוכנה ארוחת־בוקר. חודשיים לא עלו מים על גופי ועתה התרחצתי, החלפתי לבנים ושכבתי לנוח.

רק לעת־צהריים בא אלי וסיפר את קורות יהודי הגיטו וכיצד הושמדו. כל אלה שנתגלו בעיר לאחר ההשמדה ההמונית נורו למוות. סיפר, כיצד נתגלה המחבוא המסודר של הרוקח ראקוב. היו מקרים רבים של התנגדות יהודית, בעיקר בגיטו הקטן. אני סיפרתי לו על הקורות אותי ועל התקשרותי עם קובאלסקי. סיכמנו, שאין לעשות לפי־שעה שום שינויים במצב וכי אבוא אליו אחת לשבוע לצורך חידוש מלאי האספקה וקיום הקשר. העתיד יורנו את צעדינו הבאים.

אדם נבון היה קוריאנוביץ ואיש־עצה ישר ונאמן. בין־השאר סיפר לי, כי פגש את שייקה גורודצקי, הנער שהתנצר והריהו חי באכסניה עירונית. ביקשתיו להביאו לפגישתנו הבאה. משום־מה ייחסתי לזה חשיבות רבה. כאשר היום התחיל להחשיך נטלתי את ילקוטי הממולא מכל טוב — וכמובן מים בבקבוקים! — ונפרדתי מהאיש ואשתו. הוא התעקש ללוותני כיברת־דרך. וכך הלכנו יחדיו, עד שהגענו עד בית־מחבואי. כאן נפרדנו. עליתי בחבל לעליית־הגג ולא היה בי כוח לטפס על אדן החלון — זו הכניסה אל המחבוא. פרצתי בצחוק. האכילה הגסה והשתייה המופלגת אצל הידיד מה הן עשו לי!

לבסוף גברתי על המיכשול האחרון והתגלגלתי מאדן־החלון ישר למיטה. שקעתי בשינה עמוקה.

חל שינוי קוטבי במצבי. צפויים לי ימים אחדים ללא־דאגה למזון ולמים. יכולתי לנתח את מצבי בשיקול־דעת ובשלווה יחסית. נהייתי אופטימי. האופקים כמו נתרחבו והמבט היה נטוי קדימה. הפגישה הצפוייה עם שייקה: אליו אחת לשבוע לצורך חידוש מלאי האספקה וקיום הקשר. העתיד יורנו

השטן דיבר מתוך גרונו...

בינתיים מצב המחבוא החמיר והלך. יום־יום מגיעות סיעות של איכרים העירה ומסתערות על הגיטו ההרוס. עתה חיפשו רכוש מוסתר. הם קיעקעו קירות ועקרו רצפות. הדרך לא אצה להם ובאיטיות ובהתמדה חרשו כל אמה. ביום־של־שוק הייתי במצור מלא. איכרים לעשרות היו עולים על עליית־הגג שלי, מרחרחים בכל פינה חבויה. ואני ישבתי ב"מיקלטי הבטוח" ועצבי מרוטים עד גמירה. הכפור אף־הוא עשה את שלו. הברז שבמרתף, שסיפק לי מעט מים, קפא והתפוצץ. הייתי משתמש במי־שלג. מכות של כינים ועכברים פקדוני בזו־אחר־זו. העכברים ראו אותי כאחד מהם, לא נתייראו מפני וחילקו עימי את מיטתי. ולמה אפחד: יש וַשֶּׁתִי לקראתם, הם שברו את בדידותי...

חיי וכל הגיגי נתמקדו עתה מסביב ליום ג' בשבוע, הוא יום הפגישה השבועית עם קוריאנוביץ. כל יום שחלף קירב אותי לחווייה הנכספת.

הפגישה השניה דמתה לקודמתה. אותה קבלת־הפנים הלבבית. הארוחה, הרחצה, המנוחה. הופיע שייקה. לא היה זה אותו בחור. הרגשתי איזה ריחוק שאת סיבותיו לא יכולתי להסביר. לא התנשקנו. במשך שעה ארוכה סיפר לי דברים מסמרי שערות. ערב חיסול הגיטו כונסו נציגי האוכלוסיה הארית על אירגוניה ואיגודיה המקצועיים. שייקה השתתף באסיפה רבת־המשתתפים כנציג איגוד הציירים. נקבעו שם האנשים שהוטל עליהם ללכת בעיקבות מחסלי־הגיטו ולאסוף את הרכוש הנטוש. אלה ענדו סרטים לבנים על שרוולם השמאלי. ושייקה צעד ברחובות הגיטו שהיו מלאים גוויות של יהודים הרוגים ודם, דם על כל צעד ושעל. הוא מילא את התפקיד הבזוי מקפיא־הדם! התברר, כי לא טעיתי אז, ביום החיסול, ואמנם ראיתיו עם חבילת המלבושים

והסרט הלבן על זרועו. הקשבתי לדבריו וכל מלה הלמה בי כמו בפטיש. לא יכולתי להוציא הגה מפי.

גם על טילה ואמה ידע משהו. הוא ראה אותן יוצאות מהבית ושמע את קולותיהן של הנשים האריות שצעקו אחריהן "יהודיות, יהודיות!" המשטרה עצרה והסגירה אותן לגסטאפו. הן נורו למוות. דמעות זלגו מעיני ולבי נקרע בי לגזרים. אין אני יודע מה היה קיצן, אילו לא היו יורדות מעליית־הגג. אולי אפשר היה למנוע סיום טראגי כזה. חזות־פניה האצילית ודיבורה הפולני הרהוט של טילה יכלו לעמוד לה, אילו היתה מתערבת באוכלוסיה הפולנית. היא הקריבה את עצמה למען האם.

שייקה התלהב בדיבורו. הוא סיפר שיש לו רכוש ומלבושים לשנים מרובות. המלים נעתקו מפי. הוא היה "ארי" בעל זכות־קיום ואני נידון למוות, נרדף כעכבר. הוא הציע לי עזרה ואני לא הגבתי. הוא לחץ את ידי וידו היתה זרה. חזרתי למקום מחבואי לעת־ערב בלוויית קוריאנוביץ.

כל הלילה לא עצמתי עין. כך נתפרדה החבילה. המשפחה נכחדה ומארבעתנו רק אני נשארתי. חברתי הקרובה לי ביותר נפלה. עד־עתה פירנסה אותי התקווה של פגישה, מאבק משותף. עתה תם הכול, נמחק. היתה משפחה יהודית טובה וחביבה ואיננה. גלמוד אני בעולם הגדול והעויין...

ושייקה? באיזו פשטות הוא מדבר: "הלכתי לגיטו לאסוף את הרכוש... בשליחות האגודה... יש לי הלבשה לשנים..." השטן מדבר מתוך גרונו ומלעיג עלי! אל אלוהים, הגם הוא יציר־כפיך?!

המחבוא "נשרף"

החורף והאיכרים הנוברים בכל מקום לא פסקו להציק לי. אלה, לאחר שהריקו כל שיכלו התחילו בעקירת דלתות וחלונות ומיסתורי הן היה מוסווה בחלון, שגם שעתו תגיע. החלטתי לנפץ את השמשות — אולי העזובה תפתה אותם פחות. לנפץ שמשות בלי לעורר תשומת־לב? ואמנם כמעט נפלתי בפח. לשמע הדפיקות הגיעו לעליית הגג אנשים, ריחרחו כה וכה והתרחקו.

חלפו ימים לא־רבים ובשובי מאחד הביקורים אצל קוריאנוביץ מצאתי מנעול תלוי על דלת־הכניסה. המנעול לא היה נעול. נכנסתי פנימה, אך ברור היה,

כי אסור לי לשנות דבר במצבו של המנעול. במאמץ גדול הצלחתי לשוות לו את המראית של מנעול נעול כביכול. הסכנה היתה מול פני. ברור שנמצא "בעל־בית" שהתחיל דואג לסדר בביתי. באחד הימים עלול אני לשוב משיטוטי ולמצוא בו מישהו. לעת־עתה לא נמצא פתרון כלשהו לבעיית המגורים שלי ולא היתה ברירה אלא להתמודד באופן עיוור עם המזל.

בתוך המחבוא גיליתי את "באש ובחרב" לסנקביץ, ספר מוכר מימי נעורי, שקראתיו בשקיקה בשנית ובשלישית. היה זה אמצעי טוב להרוג את הזמן. בלילות הייתי רכון על הספר לאורה של עששית־נפט נעדרת־זכוכית ועשנה. שייקה הבטיח לבוא ביום הרביעי בשבוע ולא עמד בדיבורו. הוא גם לא בא ביום החמישי בשבוע ורק בביתו של קוריאנוביץ פגשתיו פעם שניה. הוא תירץ את היעדרותו בתירוצים שונים. מאז לא הוספתי לראותו.

ב־4 בינואר 1943 חל מיפנה חריף בחיי. היה יום־שוק ומן הבוקר טרדה אותי איזו תחושה, שמקום־סתרי עומד להתגלות. התחלתי להתלבש ומרוב עצבנות "הכול נפל מידי". עוד אני מתלבש ונשמעת דפיקה בקיר־המחיצה המוסווה. היה סביר להניח, שהם לא יסתפקו בדפיקות וינסו להרוס את המחיצה. נותרה לי ברירה אחת ויחידה: לפתוח את החלון, לעבור לאולם ולהסתלק מעליית־הגג. אמנם הם יגלו את המחבוא אבל אותי לא יתפשו. חמוש בגרזני ובמשורי ונחוש בהחלטתי הרימותי את מיכסה החלון והנה... מולי עמדו שני צעירים. למזלי, נבהלו הם לא־פחות ממני. נשק לא היה בידיהם ואני הייתי חמוש בגרזן. יתרוני הנוסף: לא היה לי מה להפסיד. באותו הרף־עין כל צד עשה את חשבונו־שלו. פנייתם היתה מרוקנת מכל איום והיענותי היתה אף־היא מהולה "ברצון טוב". נתתי להם את שארית כספי מאותם אלף הרובלים שהעניק לי המהנדס קובאלסקי וכן הנחתי להם ליטול את זוג־הנעליים שראו במחבואי. בתמורה הבטיחו להביא לי אוכל ומים והסתלקו.

לא צריך הייתי להוגיע הרבה את מוחי כדי להבין את פשר התנהגותם. הם התחמקו מהתמודדות מחשש תבוסה, אבל היו להם גם סיבות טובות נוספות למשא־ומתן העניניי אתי. כל רעש עלול היה למשוך למקום "שותפים" נוספים לרכוש שנתגלה. מסיבה זאת גם לא היה להם עניין בהסגרתי למשטרה, אבל, אין ספק, שהם עתידים לחזור עם נשק ולחסל אותי בשקט.

הם יצאו ואני ירדתי מעליית־הגג ובקפיצה אחת הייתי ברחוב הראשי. היה

יום חורף יפה. השמיים היו נקיים וקרני־השמש הוסיפו ברק לשלג שכיסה את הרחובות. היה תשע בבוקר והשעה לא היתה נוחה ל"טיול" בטבורה של בריסק, ממש מול מיפקדת הגסטאפו. במוחי התרוצצו תכניות אין־ספור והרגליים הוליכוני לעבר ביתו של קוריאנוביץ. בשעה עשר וחצי עמדתי לפני דלת ביתו. כאשר ראני — לאורו של יום! — החוויר כסיד. הוא ידע את הצפוי לו, אם אתפש בביתו. הוא היה עם חתנו. לאחר שסיפרתי את סיפורי והם נרגעו קימעה, יעצתי להם למהר אל מקום־מחבואי ולהציל משם את הניתן להציל. וכי למה יפול הרכוש לידי חומסים? תיארתי להם את המקום ואת הדרך אליו ואמנם מקץ שעות מיספר חזרו הם, גברים כהלכה, עם שני שקים ממולאים לעייפה. הניחו לפני ואמרו: "קח, זה שלך." מסתבר, שהם נפגשו במקום עם "ידידי" האיכרים השניים, שחזרו הפעם חמושי גרזנים וכוונתם היתה לחסלני.

אכן, נפשי היתה לי הפעם לשלל.

קבורה־בחיים מרצון

כל אותו היום ישבתי בביתו של קוריאנוביץ. אימצתי את מוחי בחיפוש פתרון־של־קיום ולו גם חלקי וזמני. היה ברור: פרשת הגיטו הגטוש נסתיימה. ישבתי במחבוא במשך אחד־עשר שבועות, מ־11 באוקטובר ועד ל־4 בינואר ומהם שבעה שבועות בבדידות גמורה. עדיין אני חי ואולי גם זה הישג, אבל חוסר־המוצא האפיל על ההישג. ראיתי את הקץ הקרב עם קצו של היום. מסביב עולם זר ועויין. החורף בעיצומו. הדרכים שמורות על־ידי אנשי הגסטאפו ומשרתיהם. דיני נגזר.

בבית לא העלו אור. ישבתי באפילה וערכתי את חשבון־נפשי. בלי־משים נפתח מקור־דמעותי. לפתע עמד לידי בעל־הבית. לא הרגשתי בהיכנסו. הוא העמיד בקבוק וודקה, מילא שתי כוסות ואמר: "שתה לחייך ואחר־כך נראה איך לחיות הלאה." שתיתי וחזרתי ושתיתי. בינתיים נכנסה אשתו ושוב שתינו. וכטוב ליבנו ב"ש העלו מארחי תכנית שבנועזותה סיכנה את חייהם הם. הם הציעו לשכן אותי בחלל שמתחת לתנור, לסגור את החלל בקיר ואפילו לטייחו כדין. נפחו של החלל היה 80 ס"מ רוחב, 130 ס"מ אורך ו־80

ס"מ גובה. הסכמתי להיכלא. ביתם היה בית־עץ והיה מוגבה כלשהו מעל־פני האדמה. יכולתי על־כן להרים קרש של הריצפה ולקבל אוויר מבחוץ וגם... לעשות את צרכי. קיבלתי קש למישכב. מים ומזון הוכנסו לי בארגז קטן אחת לשבוע דרך צוהר, שברגיל היה חסום בלבינה. מנורת־נפט האירה לי במקצת את חשכת־הקבר. הוסכם ביניגו, כי אחת לשלושה שבועות קוריאנוביץ יפרק את הקיר ואני אצא להתרחץ.

אף־על־פי, שלא יכולתי לשבת והתנוחה היחידה האפשרית היתה שכיבה עם רגליים כפופות, ראיתי ב"דירה" תשובה למצוקתי, ולפחות עד בוא הקיץ. קוריאנוביץ סיכן בכך בפירוש את חייו וחיי כל בני־ביתו. מצאו הגרמנים יהודי אצל נוצרים שרפו את הבית על יושביו. טוב־הלב הטבעי של בני־הבית מצא את חיזוקו בדביקותם באמונה הנוצרית. הם האמינו, שבמעשי־החסד שלהם מובטח להם עולם־הבא.

ה־4 בינואר לא יימחה לעולם מזכרוני. זה היום בו ראיתי עצמי במשך ארבע־עשרה שעות רצופות מפרפר בין החיים ובין המוות. משזחלתי לבסוף למאורתי שבבית הידיד הייתי רגוע ומאושר. מכל מקום, אפשר היה להיאחז בתקווה חדשה ואולי להתמלא רצון חדש של מאבק על החיים. הבעיות העלולות להתעורר במצבי החדש — מה יהיה אם אחלה, ואם רגלי יינזקו כתוצאה מן השכיבה המשונה, ואם תהיה שריפה או התקפה אווירית — לא העסיקוני. בירכתי בלבב שלם על החיים שניתנו לי לשעה.

חלפו ימים אחדים ודפיקות בקיר החרידוני. כשלון? חיפוש בבית? העיניים רותקו אל הלבינה שסתמה את הצוהר והנה היא זזה... לטובה או לרעה? ידו של מארחי הושיטה כוסית יין ועוגה וקולו הטוב והעליז השמיע ברכה לשנה החדשה. מסתבר, כי לפראבוסלאבים מתחדשת הלילה השנה ואין חגם חג, אלא אם־כן אהיה בו שותף.

אין גבול להתרגשותי. איזה אור נוגֵהַ מהאנשים הפשוטים האלה! גם חבילת עתונים גרמניים הושיט לי קוריאנוביץ — ה"שטירמר" ודומים לו — עתונים הנוטפים דם יהודים.

משני עברי הקיר היו המוחות אחוזי קדחת. שנינו היינו משוכנעים, שכך אי־אפשר לאורך־זמן. התייעצנו ושבנו והתייעצנו וב־20 בינואר פירק קוריאנוביץ את הקיר ואני החלטתי לשים פעמי אל ביתו של המהנדס קובאלסקי.

בראי ראיתי את עצמי שמן יותר אולי גם קצת נפוח, ושפמי שגדל שיווה לי במובהק ארשת־פנים ארית. גם לבושי היה כהלכה. מה שגרם לי דאגה זאת העובדה, שלא יכולתי לצעוד על רגלי ובקושי התקדמתי בעזרת מקל. החלטתי היתה נחושה להגיע, למרות הכול, אל קובאלסקי. אולי בעזרתו אוכל לצאת מבריסק כאחד העובדים במיפעלי־הבנייה שלו ואולי יעלה בידיו להשיג לי תעודה ארית. תשישותן של הרגליים כתוצאה מהשכיבה המשונה והחשש — מי יודע ? — של שיתוק גמור הוסיפו תוקף להחלטתי לצאת ולפעול.

לפנות־ערב יצאתי ופני מועדות, כמובן, לאזור מרכזי־השלטון, שקובאלסקי התגורר בקרבתו. באותם ימים היו הגרמנים נתונים במתיחות מיוחדת מחמת פעילותם הגוברת של פארטיזאנים בסביבה ועוברים־ושבים היו נבדקים. צעדתי בביטחה. את הגשר השמור עברתי בשלום. ככל שקרבתי אל אזור הגיטו פחתה התנועה. והנה מישהו בעיקבותי. במבט חטוף הבחנתי בשוטר לבוש אזרחית. עשיתי פנייה חדה, אל הרחוב הראשי, הישר לעבר בניין הגסטאפו. הקפתי כמה הקפות מיותרות נוספות במשך מחצית השעה ומשירד החושך הייתי ליד ביתו של המהנדס.

הפעם הוא לא היה שתוי כמו בפעמים הקודמות וקבלת־הפנים היתה חמימה כרגיל. באשר להוצאתי מבריסק, אמר שהדבר אפשרי, אך הכיוון הפעם הוא מזרחה, לעבר קייב ואין הוא ממליץ, מכיוון שלרגל הכשלונות של הגרמנים בחזית חמתם בוערת בהם וחשדנותם ואכזריותם כלפי עובדי־הכפייה גוברות והולכות. רצוי על־כן, לחכות להזדמנות של יציאה מערבה, לפולין ואפילו לגרמניה. במה שנוגע לתעודה ארית הרי העניינים בכל־רע שכן אנשי־המחתרת שייצרו תעודות, נתגלו ונעצרו וביניהם גם הבישוף הפולני, שהואשם בהעברת יהודים לנצרות ובציודם בתעודות. ברור איפוא שתעודה מזוייפת בשעה זו אין בה מן התועלת ויש בה מן הסכנה. עצתו היחידה — להמתין ולבוא אליו בעוד זמן־מה.

כלב הוא ואני רק יהודי

היה לילה כשיצאתי מביתו. סוף ינואר 1943. במאמצים רבים התנהלתי על רגלי התשושות ו"הביתה" הגעתי בכוחותי האחרונים. קוריאנוביץ חיכה לי

בחוץ והכניס אותי לרפת שבחצר, שכן היו לו אורחים בבית. שם רבץ כלבו של מארחי, שנפצע לפני יומיים על־ידי גרמנים ויללותיו היו קורעות לבבות. רחמי נכמרו עליו. כה נכספתי לעוד יצור חי לידי. ליטפתי אותו והוא לקק את ידי. קנאתי בו, אף־על־פי שגופו כאב. זכויותיו עדיפות ורבות משלי בעולמנו המודרני. הוא תושב חוקי, אליו אפשר להזמין רופא, אין הוא מעורר חשד ואין הוא מסכן את הבאים עימו במגע. כלב הוא ואני רק יהודי...

הכלב קרב אלי וחימם אותי בגופו. יללותיו ביטאו את סבלנו המשותף. שנינו היינו קרבנותיו של "אדוני העולם". דיברתי אליו כאילו היה בן־אדם והוא הקשיב לדברי־הניחומין. כך שכבנו יחד, עד שהתחלתי להירדם. קרן אור העירה אותי. קוריאנוביץ בא להזמינני הביתה. הכלב לא יילל עוד. הוא הוציא את נשמתו.

מצאתי את מלונתי מנוקה ומסודרת למופת. השבח למארחי! שוב נסגר הקיר מאחורי ולמשך חודש ימים נמנע ממני אור השמש.

ב־18 בפברואר הגחתי שוב מחורי. גם הפעם נסתיימה שיחתי הידידותית עם קובאלסקי בלא־כלום. הנחמה היחידה — יש שיפור במצב בחזית ולא רחוק יום הישועה... מצב הרגליים החמיר. כל דריכה היתה כמיכוות־אש. לא היה לי מה לבשר לקוריאנוביץ שהתחיל לגלות סימנים של עצבנות. מיואש אספתי את איברי הכואבים וזחלתי למלונה.

מהמזרח התחילו להגיע בשורות טובות. המפלה בסטאלינגראד. נולדו תקוות. השאלה היא, איך להחזיק מעמד עד בוא היום המאושר. בלב היו תקוות ורודות, אך במצבי הגופני חלה הרעה. חסר לי אוויר לנשימה ונפל עלי פחד החנק. ככל שהחורף התקרב לקיצו גבר המחנק. באמצע מארס הרגשתי, שלא אוכל עוד להחזיק מעמד. דחיתי מיום ליום את ההכרעה וב־20 במארס בשעה ארבע בלילה דפקתי על הקיר וביקשתי את קוריאנוביץ לשחררני, כי אני נחנק. מסתבר, באותה שעת לילה עצמה התחיל האיש גם הוא מיוזמתו להרוס את הקיר. הזימון של כוונותינו משני עברי הקיר היה בו מן הפליאה, אף כי היו לו, למארחי, סיבות רציניות מאוד "לשחררני" ממקום־מיבטחי ולבקשני באדיבות לחפש לעצמי מיקלט אחר. הוא הראה לי פקודה חתומה על־ידי השלטונות המצווה עליו לפנות את הבית. מיבנה־העץ, מסתבר, היה שייך ליהודי ונמכר על־ידי השלטונות ל"פולקסדויטשה" והלה החליט להרסו.

לאן? כל כוונתי היתה "למשוך" עוד חודש ימים ואז אלך ליער. ועתה מה? רגלי חדלו לשרתני. קוריאנוביץ היה הפעם נוקשה בדרישתו. אני מסכן את כל משפחתו. הייתי המום ותגובתי בוששה וקוריאנוביץ קצרה רוחו ובדבריו היתה נימה של איום.

בהרף־עין אחד היתה ידי בתוך תרמילי. שלפתי תער וניסיתי להתאבד לעיניו. קוריאנוביץ עמד על כוונתי, חטף מידי את כלי־המשחית, תפש גרזן והניפו באיום.

כך אילץ אותי לעזוב את ביתו.

תעודה של רוסי

ב־20 במארס 1943 בשעת־צהריים התנהלו רגלי הבצקות בכבדות ברחובותיה של עיר זרה ועויינת, בלי שום יעד. הלך אדם, צולע על שתי ירכיו, נשען על מקל ותרמיל על השכם. אחֵר ושונה מכל הסובבים ברחובות, גם בחיצוניותו. אין אני יודע כמה זמן הלכתי, אך מצאתי את עצמי ליד פסי־הרכבת שמחוץ־לעיר. הנוף האחר עורר אותי, כפי הנראה, מאדישותי ומבטי נפלו על כמה עשרות קרונות שנראו עזובים ועמדו על הפסים האחוריים, המרוחקים, של התחנה. קרבתי אליהם. הם היו שבורים ומעופשים וכל הסימנים העידו עליהם שאינם בתנועה. עברתי מקרון לקרון ובאחד מהם אמרתי לעצמי: כאן תלון.

הקרון עמד לא־הרחק מהבתים הקיצוניים של פרבר העיר ואולי ראיתי בכך פתח כלשהו למוצא חדש. לא חשתי רעב וצמא, רק עייפות עד אבדן־החושים ואזלת־יד מסוכנת. חדלתי לשלוט בעצמי — זו הפעם השניה בכל מסותי הרבות — והפקרתי עצמי בידי גורל עיוור. קהות חושים מוחלטת. אפילו פחד המוות נעלם. לא איכפת לי שום דבר. מצאתי פינה נקייה בקרון וישבתי תחתי.

לא עברה שעה ארוכה ולתוך הקרון נכנס לא אחר כי־אם קוריאנוביץ. הוא עקב אחרי מרגע צאתי. כנראה מצפונו הציק לו. הוא נתיישב לידי וביקש לעורר בי זיק של חיים. "שמע לי, משה, אם הגעת עד כאן, המשך והישאר בחיים!" הוא ניסה להצטדק על אופן הרחקתי מביתו: "אחזתי בגרזן ואיימתי

עליך כדי להצילך. האמן לי, אילו הייתי נאלץ להשתמש בו נגדך, הייתי תחילה מכלה את עצמי..."

העידוד שהביא לי קוריאנוביץ לא היה מילולי בלבד. נוסף על כיכר־לחם וטאבאק מסר לידי מיסמך, שהעיד על בעליו, בשפה הגרמנית, כי שמו טימו־שנקו מיכאיל אלכסנדרוביץ, יליד 1898 מהעיר קאליגין שברוסיה וכי נשלח לעבודה בגרמניה ושוחרר מעבודתו מחמת בריאות לקויה. איני יודע, כיצד השיג קוריאנוביץ את התעודה שתמונה לא היתה עליה. מאותו רגע הייתי בעליה של התעודה — האזרח הסובייטי טימושנקו ולא עוד יהודי. מהאזרח החדש נפרד עתה קוריאנוביץ בידידות שנתחדשה. הוא הבטיח לעמוד לימיני גם להבא בכל הנאמנות, ככל שיידרש וככל שיוכל.

טימושנקו מיכאיל אלכסנדרוביץ

דמויות מפתוריות בקרון

לילי הראשון בקרון. קוריאנוביץ הלך. היתה עלטה סביב. נשארתי יחיד ובודד. בראשית חדשה של איש יהודי בלבושו של רוסי אלמוני בשם טימו־שנקו מיכאיל אלכסנדרוביץ. ואם אֶשָּׂאֵל לפרטים — על חיי בעבר וכיצד הגעתי לקרון והיכן עבדתי בגרמניה? אפילו שמי החדש זר לי ועלול אני להילכד בכל מוצא־פי ואז...

שום מיסמך שבידי לא יצילני!

הלילה היה ליל מארס קריר. מבעד לשברי־הגג בקרוני נתגלו לי שמי־כוכבים מרהיבים. האם גם כוכבי שלי שם? מה מצפה לי מחר? המחשבות לא הירפו ממני.

בשנות המלחמה למדתי "לישון למחצה". קלטתי כל רשרוש וכל ניע. החושים עמדו על המשמר. והנה, בשעות המאוחרות של הלילה הבחנתי, במצב של נים־ולא־נים, בדמויות שפלשו לקרוני. הם לא היו גרמנים, שכן לא דמה הילוכם להילוך של אדונים־מנצחים. חמש צלליות כמו הסתננו לתוך הקרון ובלא אומר־ודברים מצאו איש־איש מקום למשכב ועד־מהרה שוב היתה דממה.

מי הם חמשת הגברים? יהודים? פארטיזאנים? לא יכולתי לעצום עין. המוח טחן בקדחתנות השערות, ספקות, פחדים ושמא גם תקוות ששכני החדשים אמורים היו להעניק לי. מוזר. במחיצתם של הזרים השתפרה הרגשתי: בכל זאת לא לבדי...

בטרם שחר קמו החמישה ונעלמו מן הקרון כלעומת־שבאו. ושוב היה מוחי עסוק בפתרון חידות חדשות: למה באו ולאן הלכו? ואם יחזרו איזה מין עימות יהיה בינינו? כפור־הלילה הקפיאני עד העצמות וכאשר הזדקפתי באור הבוקר הייתי כשבר־כלי. שיני נקשו זו לזו ולא יכולתי לפתוח את פי. ירדתי מהקרון ושירכתי צעדי לעבר הביקתה הקרובה ביותר. אשה כבת שלושים באה לקראתי ושאלה לרצוני. ביקשתי מעט מים חמים. היא הזמינה אותי לביתה וכיבדה אותי בדייסה חמה. אכלתי ובכיתי כילד ולא ידעתי למה: הקבלתי על גורלי המר או התרגשתי מרחמיה של אשה טובה? הפעם לראשונה הופעתי בזהותי הרוסית וסיפור־חיי נתחבר תוך השמעתו: רוסי שנתגלגל לעבודת־כפייה בגרמניה וחזר משם חולה ושבור ומצפה להזדמנות לחזור הביתה. ילדי האשה שאתמול יידו אבנים לתוך קרוני, פניהם הפיקו צער לשמע דברי ומעתה ואילך דאגו, שכל ילדי השכונה לא יראו בי עוד יהודי ארור הראוי לסקילה, אלא אחד משלהם. לא זאת אף זאת. הילדים היו לידידי והיו מביאים לי לקרון לחם ומים ומי יודע — אפשר שהודות להם ניצלתי. שהרי כפסע היה ביניהם ובין ההלשנה למשטרה.

אובדנו של שייקה

ראיתי בכך סימן־טוב ומה עוד, אם לא "סימנים טובים", הזין את חיי כל אותם הימים? ומכיוון שכך, וגם כדי לא לעורר תשומת־לב מיותרת על־ידי

"מגורי הקבע" שלי בקרון, החלטתי לצאת העירה. עם הסתייגותי משייקה גורודצקי לא היתה לי כתובת אחרת בעיר ושמתי פני לאכסניה עירונית "דום נוצ'לז'ני" שבה התגורר.

ב־23 במארס בערך בשעה 11 לפני־הצהריים הגעתי למקום ומצאתי את המשרד סגור. חיכיתי. ואמנם הופיע בחור צעיר שעמד להיכנס פנימה. ביקשתיו לשלוח אלי את גורודצקי. זמני היה פנוי ובסבלנות ציפיתי לתוצאות. מקץ רבע שעה יצא איש מהמלון והזמין אותי באדיבות פנימה, למשרד. אמרתי, כי אין לי עניין במשרד ורק את גורודצקי רוצה אני לראות והוא דווקא משום־כך התעקש להכניסני. באי־רצון ובחשש כבד הלכתי אחריו. בנעלו מאחורינו את הדלת פנה אלי בזו הלשון: "אדוני, גורודצקי היה במלון עד ה־15 בדצמבר 1942. באותו לילה הגיעה המשטרה ובנוכחותי הוכח כי יהודי הוא. הוא נורה במקום."

החוורתי. איש־שיחי של לב למבוכתי והמשיך כאילו לא קרה דבר: "...ואני יכול להעיד עליך, כי אתה יהודי ובכך להביא עליך את הקץ, אבל, עיניך הרואות, אני סולד מדם... רק להרים את השפופרת ואתה גמור..."

ברכי כשלו ואיני זוכר מה אמרתי לו. אולי ניסיתי להכחיש את טיעונו, אף־כי היה הדבר מיותר וללא־הועיל והוא הוסיף להרגיעני, כי אין הוא צמא לדם ואפילו הושיט לי יד לפרידה ופתח לפני את הדלת...

אוויר צח הציף את פני שחיוורון ולהט־אש התחלפו בהן לסרוגין. הלכתי בלי להביט אחורה. ביכרתי סימטאות וצדי־דרכים, לטשטש עיקבות ולבלבל את שוחר־טובתי ששיחק בתאוותנות בגורלי. לקרוני הגעתי כולי טובע בזיעה. בכל חודשי מאבקי על החיים לא הייתי כל־כך קרוב לקץ כמו זו הפעם. כלי־הניתוח שלי שפעלו בלי־הפוגות הביאוני למסקנה הבאה: התנהגות האיש הוכתבה לו על־יד הרוח החדשה שנשבה מהמזרח. הוא ואחרים כמוהו, שקופת־שרצים היתה תלויה על גבם מתחילים לבנות לעצמם אליבי. יש לו עניין שיידעו, למשל, כיצד ועל־ידי מי נרצח גורודצקי והוא אולי ייקרא להעיד ולכסות על האמת, שכן מתקבל מאוד על הדעת, שדווקא הוא ולא אחר היה המלשין. הן היה זה בגדר תפקידם של מנהלי מוסדות ציבוריים בימי הנא־צים — לשרת כמודיעים. חיזוק נוסף להשערתי: שייקה היה "בעל רכוש" מהביזה הגדולה בגיטו וגם זו היתה למנהל סיבה טובה להרוג וגם לרשת...

ההרהורים לא עזבוני. שוב יצאתי שלם מגוב־אריות. "הגורל הטוב" הפוקח עלי עין מתחיל לקנות שביתה בנפשי ולטשטש קימעה את ספקנותי הטבעית ואת ראייתי המפוכחת. באוזני הדהדו מילותיו של לובלסקי ממוסד־הילדים בלשכת ההנהלה של הגיטו: "בחור זה יעבור את שנות המלחמה בשלום..." ועוד חשבתי על שייקה. לא יכולתי להירגע. עד כאב נגע בי אובדנו. חילחלו בי דברי הרהב על חפצי הלבוש "לשנים רבות" שרכש. לבחור הזה, שהגורל היהודי השיג אותו על אף מנוסתו המבישה, הייתי קשור באלפי נימים רגשיות. היזהרתי אותו, שיעזוב את בריסק והוא לא נשמע לי. "אתה מבין, משה, אני רוצה לחיות..." — אלה היו מילותיו ורק בן שמונה־עשרה היה.

סאת היום היתה מלאה. רבצתי בקרון המזוהם, אגרופי הקמוץ כר למראשותי ומקלי לימיני. בעיניים פקוחות, ללא ניד עפעף, כמו בלי רוח־חיים ציפיתי לחושך, שרק בו יכולתי לשים מיבטחי.

ידידי החדשים

החושך לא הפיג את המתיחות. חמשת שכני מאמש הופיעו והשתרעו על הריצפה כמו אחרי יום עמל קשה. חייב הייתי לפתור את החידה. עקבתי אחריהם בדריכות. היתה לי הרגשה שקיומי לא נעלם מהם, אך התעלמו מזה לחלוטין. בחצות קמו אחדים מהם, נטלו צרורותיהם והסתלקו. סקרנותי גברה וההשערה, שאנשי מחתרת הם לא נתנה מנוח. עם דמדומים הבחנתי באחד מהם ששכב בקרבתי. הוא הקדים לפנות אלי וביקש סיגריה. נראה כבן עשרים, במדי־צבא בלויים. פניו הפיקו חביבות ומבט־עיניו היה בהיר. דיבר רוסית. הושטתי לו קצת טאבאק מצרורו של קוריאנוביץ והעישון בצוותא פתח לבבות.

וזה היה סיפורו: "עקרו אותנו מבתינו ושילחו לעבודה בגרמניה. תזונה לקויה ועבודה מפרכת פגעו בבריאותנו. אנשים חולים אינם נחוצים להם. הביתה אין מחזירים אותנו, כיוון שהרוסים שיחררו אותם אזורים. אנחנו מוחזקים במחנה מיוחד בריחוק 3—4 ק"מ מכאן. חיים חיי־כלב, מתפגרים מרעב."

שיסעתי את סיפורו בקריאה "כמוכם כמוני". וכאן השחלתי פרשה מפורטת

על עבודתי בגרמניה ועל החזרתי מאותן סיבות עצמן והוספתי, שברחתי מהמחנה, כי העדפתי חיי דחקות בקרון על גוויעה איטית.

זו הפעם זכה שמי החדש להכרה מלאה וקצת בפליאה שמעתי מפי איש־שיחי את השם "מיכאיל אלכסנדרוביץ" בפנותו אלי. שמו היה ואסיה (או ואסקה) וזה היה פשר ביקוריהם הקבועים בקרון: הם היו מתחמקים מהמחנה, לנים בקרון ולעת־בוקר יוצאים העירה ל"בומביוז'קה", כלומר פושטים יד לנידבת־מעות ולפת־לחם. בערב היו באים לקרונות ללון ובחצות חוזרים למחנה. ביום שחלף ההצלחה לא האירה פנים לוואסיה ועל־כן נשאר בקרון לכל הלילה, בכוונה להמשיך במלאכתו בעיר במשך כל היום ולנסות להשיג מזון לימים אחדים.

שיחתנו התנהלה בידידות. השתדלתי לשאוב ממנו אינפורמאציה רבה ככל האפשר, על חיי המחנה, על העבודה בגרמניה, על מקומות שהותם שם, תאריכים וכל כיוצא באלה, ולאמצה לעצמי. ככל שגיבבתי "עובדות" בספרי לו על עברי בשנתיים האחרונות, שיכנעתי גם את עצמי באמיתותן.

בבוקר יצאנו יחד לקבץ נדבות. נפרדנו לשני כיוונים ואני בחרתי לי את הדרך אל קוריאנוביץ. סיפרתי את הקורות אתי ועל הסיכוי הנשקף לי מההתחברות אל אנשי המחנה. כאשר חזרתי לקרון מצאתי בו את ידידי החדש ואיש את רעהו כיבדנו בשלל: הוא בנקניק ופירות ואני בלחם ובטאבאק שהבאתי מבית קוריאנוביץ.

בינתיים הגיעו גם האחרים ועל ידידי ואסקה נוספו גם וולודקה ומאקסים. ואסקה סיפר להם על תלאותי ועל החזרתי מגרמניה במשלוח שקדם להם ועל העדפתי את הקרון הקר והבטוח יותר, על המחנה. שלושתם היו בעלי לבבות פתוחים, אנשי שיחה נלבבים, רוסים־מלידה. הם הירבו לספר על נוהגים ונוהלים במחנה, שהיו לי כסם־חיים. שיננתי אותם לעצמי והייתי כאחד מהם.

היינו לידידים ויחד פשטנו על העיר. בתום היום היה תרמילי המלא תורם תרומה נכבדה לשותפות המרובעת שכן בכסף שעדיין היה לי הייתי קונה דברי־מאכל וטאבאק.

באחד הימים הציעו לי ידידי "לחזור" למחנה. רעד עבר בגופי. אמנם, ציפיתי להזמנה מעין זאת, אך לא כל־כך מהר. לא ידעתי מה להשיב: הצפויה לי ברכה או קללה? כוונתם היתה טובה. ביקשתי להניאם מזה ולשכנעם,

שיתנתקו מהמחנה ויהיו ל"אנשים חופשיים". יחיו בקרון קר ורעוע, אבל יהיו בני־חורין לבוא ולצאת כחפצם.

כשלעצמי לא התייחסתי ברצינות להצעתי. ראיתי בה רק רווח־זמן. אולם הם לא הירפו מהרעיון. הם היו חוזרים למחנה לילה־לילה כמנהגם והפצרו־תיהם בי נבעו מרצון טוב. באחת מפגישותי עם קוריאנוביץ — שלימים נתברר שהיתה אחרונה — שקלנו יחד את ההצעה והוא אמר: "כדאי לנסות."

מילותיו אלה של קוריאנוביץ העסיקו את מוחי המיוגע במשך כל הלילה. הבעד והנגד ניצבו זה מול זה בהגיון משכנע. להסתנן לתוך החבורה ולהיות אחד מרבים, לא מוכר, לא בולט; ולעומת זאת — הרי זו קפיצה לתוך לוע־האריה! טירוף דעת! מניין לי שלא יגלוני ואז אני מחוסל בירייה ללא שהיות! איזו שאיפה פנימית לשינוי, מנוגדת לטבעי, היא שהכריעה והחלטתי להיענות להצעת ואסקה. היה משהו בוואסקה שעורר אמון ולמרות היכרותנו הקצרה יושרו וכנותו לא היו מוטלים אצלי בספק. גם השניים האחרים, וולודקה ומאקסים, שיכנעו בחביבותם וברוחב־לבם. בעצם, לא היתה לי כל סיבה לחשוד בכוונות לא כשרות מצידם, שכן מהתחברותם עם יצור אומלל כמוני לא נשקפו להם טובות־הנאה... וכך זינקתי אל טירוף־הדעת שלמזלי נגמר בלי אסון.

במחנה־ההסגר של הרוסים

בלילה המיועד יצאנו לדרך. מחמת חולשת רגלי וצליעתי נמשך מסענו שעה ומחצה ויותר. חברי גברו על החומה, והתיל הדוקרני שמעליה, בקפיצה זריזה. אותי הרימו על גבו של ואסקה ואיכשהו נשתלשלתי גם אני אל המחנה פנימה. היה זה מחנה צבאי עם מיבנים ארוכים וצרים ובפנים שורות ארוכות של דרגשֵי־עץ לשינה. למרות השעה המאוחרת היה צריפם של חברי ער כולו ועשן סמיך של סיגריות עירפל את הראות. המון של גברים מילא בצפיפות את הבית ולא היה שטח פנוי אפילו על ריצפת הבטון. חברי כבשו בשבילי פיסת־ריצפה ואני נשכבתי תחתי ללא־שהיות.

למרות ההישג הראשון השלווה היתה ממני והלאה. כבר עם כניסתי שמעתי מישהו פולט: "לא משלנו." אפשר שהבחין בלי־משים באחד חדש, אבל

רגישותי היהודית נתנה לדבריו פירוש אחר: לא משלנו — משמע בן עם אחר. עיני שוטטו ללא־הרף על פניהם ותנועותיהם של שכני המרובים. מראם החיצוני, גופותיהם הנפולים, אורח־דיבורם עוררו בי חלחלה.

שכני לריצפה סיפר לחברו, כי לפני ימים מיספר הגיע אחד חדש למחנה ולמחרת היום גילה המפקד כי יהודי מתחפש הוא וכמובן נורה בו־במקום... האזנתי ולא ידעתי, אם בתום־לב הוא מספר או בכוונת־מכוון — להחרידני, להעמידני במיבחן.

בהגיוני החולני צירפתי את הסיפור להערה ששמעתי בכניסה וראיתי לפני עיני חזות מחרידה בפשטותה: מחר בבוקר, בעת המיסדר וחלוקת מנת הלחם והמרק יגלו אותי ועלי להיכון ללילי האחרון. והמסקנה: תהיה זאת אי־זהירות ואדישות פאטאלית, אם לא אחמוק מכאן עוד הלילה. אבל איך? ומה התירוץ שאמצא בשביל שלושת ידידי כדי לא לנתק אתם את הקשר שהיה כל־כך חיוני בשבילי?

הרעיון שניצנץ לפתע במוחי היה פשוט: הבטחתי למכר בעיר לבוא אליו לעבודה בגינה בתמורת לחם וטאבאק ואם לא אצא הלילה, העבודה ותמורתה אבודות. לחם וטאבאק הם נימוקים משכנעים, אף־על־פי־כן איש מהם לא הסכים להילוות אלי.

בשתיים אחר חצות עזבתי את הצריף. היה חושך מוחלט. צעדי המשמר נשמעו מרחוק. השומרים — אוקראינים וביילורוסים ירו בכל הקרב לגדר. תחושתי, כי בבריחה זו יש אחוז כלשהו של הצלה, נסכה בי אומץ והלכתי ישר אל אנשי המשמר. ליד הגדר עמד אוקראיני שלשמע צעדי היפנה לעברי את הרובה. אני הוספתי לצעוד בטוחות, השמעתי שיעול מכוון וצעדים אחדים לפניו נעצרתי.

"לאן סבא"? — שאל. המראה שלי לא היה רחוק מהגדרתו.

הרכות שבדיבורו עודדה אותי. התחננתי, שיעזור לי לצאת העירה. הוא ביקש להניא אותי מכוונתי, שכן אשלם בחיי, אם אפול לידי הגרמנים בשעת־לילה זאת. חמישים הרובל שתקעתי לכף־ידו שינו את דעתו. הוא הוליך אותי אל פירצה בגדר והורה לי לעבור בה כאשר הוא עצמו יתרחק ממנה ולוואי שלא אתקל באנשי־משמר גרמנים.

כאשר הייתי בחוץ נתחוור לי גודל הסכנה שהייתי נתון בה. האוקראינים,

שהטיבו להבחין בין יהודים ונוצרים היו מסוכנים פי־כמה מעמיתיהם השוטרים הגרמנים.

הדרך לקרונות היתה זרועת סכנות וגרמנים היו עלולים לצוץ על כל מידרך־רגלי. גרוע מזה היה החשש שאתעה בדרך ואפול מן הפחת אל הפח. בלית־ברירה שמתי מיבטחי בחושי. צעדתי לאורך פסי־הרכבת, בריחוק של מאה מטר בערך, בכיוון נביחות הכלבים שהיו שכיחות באזור הקרונות. הליכה וזחילה ועצירה. האוזניים כרויות לכל רישרוש. שלוש שעות של התקדמות. בהנץ השחר הבחינו עיני בצלליות הקרונות.

במשך כל היום היו חושי המומים. דבר אחד ידעתי, שברגע האחרון ממש ניצלתי ממוות. גיניתי את בטחוני העצמי שבעטיו קפצתי אל־סף הגיהינום וככל שהוספתי להרהר בדבר לא נשאר בי ספק באמיתות הנחתי.

ציפיתי לבואם של חברי הרוסים וחיפשתי תשובות לשאלותיהם־תמיהותיהם הצפויות ובעיקר תירוצים לסירובי לשוב למחנה.

בלילה בא ואסקה. סעדנו את לבנו יחד. הוא המשיך בסיפוריו על ביתו ומשפחתו ועל שנות השלום. את התחמקותי מהמחנה כמעט לא הזכיר.

חלפו ימים ולילות של סבל, קור ופחד. כמעט שהיסכנתי עמהם. דומה היה שהקרה חדלה להציק ותחושת הפחד נמוגה מפני הכרחי הקיום. נראה היה לי, שהקרון עדיף מהמחבוא בגיטו, בעיקר הודות לקשרים שנתרקמו ביני ובין אנשי הסביבה. נסיון חיי התעשר מיום־ליום ונמנעתי לחזור על שגיאות שעשיתי. כמטרה קרובה ראיתי את היציאה ליער ודיברתי על ליבם של חברי מהמחנה שיצטרפו אלי.

ליל־פחדים ושוב במחנה הרוסים

בלילו האחרון של חודש מארס או באחד באפריל — איני זוכר את התאריך המדוייק — החרידה אותי ירייה קרובה שהפרה את דיממת הלילה. הייתי יחיד בקרון. משום־מה אחזה אותי תחושה של משהו יוצא מגדר־הרגיל. עוד אני תוהה על הירייה והנה נפתחת ברעש דלת הקרון ואור־פנס מסנוור־עיניים מכה על פני. לא ראיתי את האיש שקרב אלי אך שמעתי את צריחתו בגרמנית: "צאו!"

"גרמנים — אחזה חלחלה בגופי — המישחק נגמר..." לא זזתי.
הוא קרב אלי ובעט בי. עשיתי עצמי רדום והתרוממתי קימעה. הוא חזר על פקודתו ולא נשארה לי ברירה. בעזרת מקלי צלעתי לכיוון היציאה והגרמני הניח לי לרדת בזהירות במדרגות. הדבר עודדני. בחוץ הבחינו עיני באנשים שהיו סדורים בזוגות בשורה אחת. איש־גסטאפו פיקד על המיבצע ואתו היו כמה שוטרים. שירכתי רגלי אל שורת האנשים ולתמהוני הבחנתי במכרי הוותיקים, הרוסים מהמחנה. צווינו לצעוד קדימה.
העובדה שאינני יחיד הרגיעה אותי ועם זאת ידעתי שאין מצבי דומה למצבם של חברי. אם, למשל, יוליכונו למשטרה, הרי בשבילי יהיה זה סוף־פסוק. נסתבר, שהיעד היה מחנה הרוסים שאליו נתוודעתי באותו לילה גורלי. אבל גם פה עלול הייתי להתגלות. ניסיתי לפגר בהליכה בתקווה שישאירו אותי בדרך מחמת תשישותי. תגובת המפקד היתה הפוכה. ניתנה פקודה להאיט את הצעדה. הבריחה היתה מן הנמנעות.
באין ברירה הפקרתי עצמי לגורל. בשתיים אחר־חצות הגענו למחנה. באולם המשטרה המואר חקר המפקד — כפי שהתברר לי, הוא גם היה מפקד־המחנה — כל אחד ואחד מאתנו על מעשינו ושיטוטינו באזור הרכבות. כולם השיבו בשתיקה וגם אני בתוכם. השתררה דומייה. ציפינו לעונש ואת כל ישותי העסיק רעיון אחד בלבד: בריחה.
את השתיקה הפסיקה פקודתו של המפקד וכעבור עשר דקות מצאנו עצמנו במאסר במרתף, ששימש בית־סוהר של המחנה. החלונות היו מסורגים והדלת שמורה היטב. את הרהורי הבריחה הפסיקה חולשתי הכללית. השתטחתי על הקש ושקעתי בשינה. זה חודשים רבים לא זכיתי בשינה עמוקה כזאת. החום ומצע־הקש עשו את שלהם.
עם בוקר צווינו לצאת ולהסתדר בשורה ולצעוד קדימה. עיכבו אותנו לדקות מיספר לשם קבלת לחם ובשר ושוב חידשו את המיצעד. לחם ובשר — מה פתאום? האם אין זה טוב מדי? האם אין זו מנת־מלכודת?
לבסוף הוכנסנו לאחד הצריפים וצווינו להתפשט לשם רחיצה ובדיקה רפואית. פקודה זאת הלמה בראשי כמו בפטיש. אם אתפשט יבחינו ביהדותי מייד.
הפחד גבר, כאשר ראיתי אחות ואיש גסטאפו שבדקו את כל היוצאים מחדר־הרחצה. כל נסיון שלי לחמוק היה רק מגביר את הסכנה. החלטתי לנהוג

במתינות, בזריזות ובאומץ. זרקתי מעלי את בגדי, התרחצתי והתייצבתי לבדיקה כשמקלי בידי.

האחות, כנראה פולניה, היתה ראשונה ששמה לב למוצאי ושאלה: "אתה רוסי?" תחת להשיב לה ולקרב את קצי הפניתי את תשומת־לבה לרגלי הנפוחות וביקשתי הפנייה לרופא. איני יודע, מה היטה את ליבה אלי — אולי קורטוב של מצפון ששרד בה — אבל עובדה היא, שהיא החרישה ואיש הגסטאפו לא הבין דבר ורמז לי לעבור. האחות אמרה שבבוקר הבא יהיה עלי להתייצב לבדיקה רפואית.

יצאתי המום ומזועזע. מסף עולם־האמת חזרתי אל החיים. הופניתי כמו כל האחרים לאחד הצריפים וכבר אני עם חברי המקבלים אותי בידידות.

גורלי הנחני זו הפעם השניה אל המחנה הזה והפעם החלטתי לקבל זאת כעובדה מוגמרת ואף להשתדל ליצור בקרב הסובבים אותי את הרושם של תושב־קבע.

נתקבלתי אצל הרופא הרוסי, שהיה מגיע למחנה פעמיים בשבוע. הוא ציווה לעשות אמבטיות חמות לרגלי פעמיים ביום. תהפוכות הגורל: אמבטיות חמות במחנה המזוהם והמורעב! חום האמבטיה והצינה בצריף גרמו להתקררות והפסקתי את הריפוי. את חיי אני חייב לאחות שראתה אותי שנית אצל הרופא.

ניכר היה בה שלא הפליגה בידידות לגרמנים.

שאלתי עצמי לפשר התנהגותם המוזרה של הגרמנים. נתפשנו ולא נענשנו. עברנו בדיקה רפואית ללא תוצאות כלשהן. אין זאת כי תכניות בעלות חשיבות באמתחתם. חידוש נוסף: מדי־יום נוספו אנשים חדשים למחנה.

דומה כי הציבור הגדול שלתוכו נקלעתי ברובו שקע באדישות וקיבל את ההתרחשויות כתופעות־טבע שאין לערער עליהן. אני לעומת זאת, נאלצתי לנחש את הנולד, לעמוד תמיד על המשמר ולשמור על צלילות־הדעת. הצט־רפתי מרצוני לקבוצות־עבודה שונות במחנה, לא בגלל מנת־המרק המוגדלת, אלא לצורך הכרת המקום, התנאים וחיזוי האפשרויות לכל עת־צרה. כל יום נוסף ביצר את אזרחותי במחנה ואפילו את סמכותי בחוג חברי, שגדל עד לשני מניינים.

בעיניהם היתה משמעות כלשהי לשם מיכאיל אלכסנדרוביץ...

להתייצב או לא להתייצב לבדיקה?

שמועה עברה במחנה שוועדה רפואית מיוחדת עתידה להגיע, לבדוק כשירותם של האנשים לעבודה. לא היתה זאת בשורה משמחת בשבילי. ראשית, משום שלא ידעתי את הצפוי לי ממנה ושנית — וזה העיקר — כל שינוי עלול היה להביאני למאמצים להסתגל לתנאים חדשים ולהישמר מסכנות חדשות שארבו לי מכל פינה. השמרנות שהיתה לי לטבע־שני גרסה: טוב לי בקרון ולוּ רק שלא יבוא שינוי; טוב לי במחנה כפי־שהוא — הלוואי בלי שינויים. על־כן דיכאה אותי השמועה.

ביליתי את היום כולו בשכיבה על הדרגש, שקוע במחשבות עד־כדי הסחת הדעת מאכילה ושתייה. אפילו לא שמתי לב לכניסתו של מפקד המחנה, איש הגסטאפו, לצריף ולא קמתי לכבודו כמודגש בתקנות. הודעתו שאימתה את השמועה ירדה עלי כמהלומה מכרעת: ממחר ואילך יעברו הכול בדיקה רפואית והמשתמטים ייענשו בכל חומר־הדין.

עבר עלי לילה של עינויי־נפש שכמותו היו מעטים בימי סבלי. שוב ההת־ייצבות הרת־הגורל, עירום כביום היוולדי... הלהתנסות בתעוזה של בריחה או להתמסר לגורל העיוור, שלא־אחת האיר פניו אלי. ברירת ההישארות, חרף הסכנות (וסכנות לא חסרו גם בברירת הבריחה), טמנה בקירבה את הסיכוי של "טמיעה טבעית" בחבורת הרוסים ואלה קיבלו אותי בידידות, בלי שמץ של חשד. להיות אחד מהם — זה היה הישגי הגדול, שהחזיר לי פיסת־קרקע תחת הרגליים. האם עלי לאבדו בידי־שלי ושוב להיות עלה נידף ברוח?

אבל אם אתייצב לבדיקה?... צינה אחזה בגופי כאשר הרהרתי בכך. די יהיה, שרופא אחד מכל רופאי הוועדה ישים לב לחותם־יהדותי וגורלי ייחרץ.

כמעט שנטרפה עלי דעתי בשיקולי הבעד־והנגד, והנה בא אלי ואסקה וסיפר כי השמירה במחנה ומחוצה־לו הוגברה וכי אין יוצא ואין בא והנתפשים — כך הוזהר — ישלמו בחייהם. ובכן, העניין הוכרע וכל יהבי — על מזלי... עתה נרגעתי.

הוועדה הרפואית היתה מפוצלת לוועדות־מישנה מקצועיות: פנימית, חי־רורגית, עיניים וכו'. הבדיקות התנהלו ברישול מודגש, אלא אם־כן התלוננת על משהו מיוחד. הקצב היה מהיר ואיפשר את השימוש באמצעי הבדוק

שלי — משיכת תשומת־הלב לרגלי הבצקות. דקות ספורות וכל החבורה שלנו מצאה עצמה מחוץ לבניין ולא ידע איש מה רשמו לו ומה צפוי. המחר הוליד שמועות והשערות. היו שאמרו, כי אלה שבתיהם באזורי הכיבוש הנאציים יוחזרו למקומות מולדתם. היו שסברו, כי נשובץ במאמץ התעשייתי. הילכה גם שמועה ש"נוחזר" (בכל הנוגע אלי, לפחות, לא היה דיוק באמירה הזו) לעבודה בגרמניה.

ואמנם, מקץ שלושה ימים בא המיפנה. הוציאו אותנו אל־מחוץ למחנה עם חבילותינו האישיות, סידרו בשורות ובלוויית משמר כבד פקדו לצעוד קדימה. כמו במקרים אחרים היינו גם הפעם יחד. ברביעיה שלי צעדנו ואסקה מימיני ומשמאלי שני ידידי האחרים. לאחר שעה־וחצי של צעידה מצאנו את עצמנו בחוצותיה של בריסק ודווקא — יד הגורל? ברחובו של ידידי קוריאנוביץ. אלפים מילאו את הרחוב משני עבריו וצפו בתהלוכה. קומתו הגבוהה משכמו־ומעלה מכל האחרים הבליטה אותו, אבל גם הוא הבחין בי. החלפנו חיוכים של פרידה.

לפנות־ערב הגענו לגרייבקה, פרברה של העיר והוכנסנו לחצר ענקית של קסרקטין. מילאנו את הצריפים והבניינים עד אפס־מקום. בשיחה עם דיירי המיבנים התברר לנו, שגם הם חדשים והקדימו אותנו בשעות אחדות בלבד. מפיהם נודע, כי מרכזים במקום שנים־עשר אלף איש — המיכסה שהוטלה על אזור בריסק — המיועדים לשילוח לעבודה. לאן? — זאת לא ידעו.

אל פנים־גרמניה

שלושה ימים ושלושה לילות חיינו בציפייה וכל אותו זמן הגיעו משלוחים חדשים. ביום הרביעי הועמדנו בשורות ארוכות לאין־קץ. כוחות מוגברים של משטרה צבאית ואזרחית ניצחו על הפעולה. בטרם נזוז לקראת העתיד הלא־ידוע התנסיתי ברגע של אימה, עד־כי אמרתי אל לבי: "זה הקץ..." שוטר אוקראיני התקרב אלינו ופנה בשאלה לחברי, בהצביעו עלי: "האם גם זה רוסי?" לא פציתי פה, אבל את השתיקה הפר ואסקה: "שלנו הוא, מכירים אותו מהבית." ובטרם היה סיפק בידי השוטר להשתכנע באמיתות העדות, ניתנה הפקודה לצעוד ואני ניצלתי. גררתי את רגלי ועייפות כבדה ירדה עלי

וכל הזמן נדמה היה לי שהשוטר צועד בעקבותי. שריקת קטר הפרה את הרהורי ובישרה את התקרבותנו לתחנת־הרכבת.

בלי שהיות נדחסנו לקרונות־המשא שנתמלאו לעייפה. הדלתות הוגפו והרכבת זזה. עתה התחיל הקרב על מקום־ישיבה על הריצפה. במדחיפה הגדולה איבדתי את ידידי. הייתי מוקף המון פרצופים זרים ועוייגים שלחמו על פיסת־ריצפה לרבץ או טֶפַח של קיר להישען. לאן סבים הגלגלים — מזרחה? מערבה? ובעצם, מה טוב יותר בשבילי?

במשך הלילה נעצרה הרכבת פעמים אחדות, אך הדלתות לא נפתחו. הצפיפות והמחנק היו ללא־נשוא. גברים ונשים נדחסו יחד בלא מיתקן כלשהו לצרכי־אנוש הכרחיים. ביקשתי לעצום עין בעמידה ולא עלה בידי.

עם שחר החליטו ה"מומחים" שבקרון, על־פי כיוון זריחת־השמש שנתפשה דרך האשנב, כי כיוון פנינו מערבה. ובכן — אל פנים גרמניה. העיניים צדו בתים הרוסים, עזובים מיושביהם. מגורשים? ואולי בני־עמי שהובלו בדרך האבדון...

לאחר נסיעה שנמשכה לילה ומחצית־היום עצרה הרכבת והדלתות נפערו. אנשי הגסטאפו המריצו את יציאתנו מהקרונות ושוב עמדנו סדורים בשורות. מזה יממה לא באה טיפת־מים אל פינו. נשים גרמניות חילקו מרק והדבר העיד על "כוונות טובות" של מקבלי־פנינו.

היכן אנחנו? אסרתי על עצמי להיכנס בשיחה עם המקומיים. אסור היה להם לדעת, כי שומע גרמנית אני. עיני תרו על פני־המקום ועד־מהרה גילו שלט: שם המקום גרייבה, תחנת־גבול שהיתה זכורה לי מהטראנספורטים של יהודים ששימעם הגיע אלי.

עוד אני שקוע בהרהורים והפקודה ניתנה, לאסוף את החבילות ולהתקדם. הוכנסנו למיכלאה ענקית גדורה בתיל דוקרני. בעברה השני עמד בית. הקא־ראנטינה. צווינו להתפשט, למסור את בגדינו לחיטוי ולהתרחץ. מהבניין יצאנו לחצר שניה, שהיתה קרויה "החצר הנקייה". לא היה יסוד לחשד. פשוט, הגרמנים רצו בפועלים נקיים. אבל לי היו סיבות טובות שלא לעבור את תהליך הרחיצה. הגדר הגבוהה והשמירה הקפדנית לא פיתו אותי להר־פתקה וכך הלכתי גם הפעם מול גורלי — ובכל האומץ. בין המאות והאלפים לא היה הכרח שאבלוט, אך כאשר, לאחר הרחיצה, עברנו בדיקה אישית

בפישוק רגליים וידיים מורמות ורופאים מומחים בודקים כל איבר, בהתאם למקצועם, היה מקום לפיק־ברכיים.
איכשהו עברתי בשלום והגעתי אל שולחן הסיכום. אחות ורופא דיברו פולנית והאחות לחשה לו שאני יהודי. שמעתי זאת ונשארתי אדיש. שניהם התבוננו בי והרופא פסל את פסיקתה של האחות וחיוך רחב השתפך על פניהם. הם התירו לי ללכת. איזה רגע איום! זיק אנושי שנצנץ בהם נתן לי את חיי במתנה.
הגרמנים, בדרך כלל, לא שמו לב לסימן שהבדיל יהודים מאחרים, אך לא־כן הפולנים. אני ידעתי זאת ועל־כן היו כה עזים גם המתח וגם ההרפיה הלא־צפויה.

במחיר מארק אחד

בגדינו הוחזרו לנו רוויי אדים. הרכבת זזה. הפעם מצאתי את ואסקה ויחד עלינו לקרון. הרגשתי הטובה שלאחר המיבחן הגורלי מילאה אותי כפי שנתברר לי מאוחר יותר, בטרם זמנה, שכן בדרכנו הארוכה עד היער האחרון היה עלינו לעבור עוד בתי־מרחץ בטקס אחיד שחזר ונשנה. אך משום־מה רגע לבי והפחד סר.
שלוש יממות נוספות של נסיעה ובצהרי ה־25 באפריל 1943 הגענו לעיירה לבנברג. יצאנו מהקרונות והובלנו בחוצות העיירה אל השוק. שם קידמונו גרמנים ממקומות שונים שבחרו מתוכנו עבדים כאוות־נפשם. בדקו שרירים, ניסו את כוחנו, טפחו על השכם ו"לקחו". את הנבחרים הובילו למשרד, רשמו את הפרטים האישיים, שמו על השרוול את הכתובת "אוסט" (מזרח). מעתה היית רכושו של המעביד. במשך שעתיים התרוקנה כיכר השוק מהסחורה החיה שמילאה אותה באלפיה.
הגרמני המאושר שזכה בי היה חוואי שתום־עין, בערך בגילי. הוא שאל, אם אסכים להיות אצלו עגלון ואני ניענעתי ראשי לאות הן. תקרית מבדחת היתה במשרד, כאשר נתברר ששמי הוא טימושנקו. הם שאלו בצחוק מתפרץ, אם אני הגנראל טימושנקו ונתכוונו למארשאל הסובייטי המהולל. אני לא עניתי, כי "לא הבנתי גרמנית" אבל הם כולם התמוגגו מצחוק. אני מניח,

כי נוסף על השם הנדיר גם החזות המשונה שלי — מגפי־לבד, מכנסיים ומעיל צבאי מרופטים, שפם־של־סטאלין — תרם למצב־רוחם המרומם.

מעבידי שילם את מחיר הסחורה בסך מ א ר ק א ח ד ונתן אות ללכת אחריו.

היינו אילמים זה לזה ובמשך היום נגררתי אחריו בכל סידוריו בעיירה ורק לעת־ערב הגענו לביתו שבכפר וייניק־ואלדיץ ששכן במרחק שווה בין שתי העיירות לבנברג ובונזלאו. שמו של נותן־לחמי היה דקווארד מארטין. היו לו אשה ושני ילדים, בן עשר ובן ארבע. איתם היו גם הוריו.

מה צפוי בעתיד ליהודי נע־ונד בלבוש של עובד־כפייה רוסי על אדמת הנאצים?

חלק שלישי:

על אדמת הצורר

במשפחת חוואי גרמני

בסוף אפריל 1943 נמכרתי לעֶבד בעבור מארק גרמני אחד. בליבה של אירופה הנאורה במחצית המאה העשרים!

אפס, לא כיהודי נמכרתי — ערכו של יהודי באותם ימים אף למארק אחד לא הגיע — אלא כאזרח רוסי, מורה, הנושא את השם טימושנקו מיכאיל אלכסנדרוביץ, יליד 1898. מעתה אני רכושו לטוב ולמוטב, של הֶר מארטין דקווארד, איכר בכפר הקטן וייניק־ואלדיץ.

בכפר התגוררו עשרות אחדות של משפחות, מהן שנתקיימו על חקלאות ומהן על פרנסות־תיווך ומקצועות חופשיים. מימיו של נהר שחצה את הכפר נוצלו להפקת כוח חשמלי. בכל הכפר לא נמצאו גברים צעירים — הכול גויסו למלחמה ועצמותיהם של רבים מהם היו פזורות ברחבי רוסיה. היה זה

לאחר מפלות הגרמנים בחזיתות מוסקבה וסטאלינגראד והאוכלוסיה המקומית ידעה את המצב לאשורו. כשלושים עובדי־כפייה כמוני, מפולין ומרוסיה, הוחזקו בכפר, חלקם צמודים לאיכרים וייתרם, פולנים בעיקר, הועסקו בכריית "טון" (עפרות בוקסיט), שממנו הפיקו הגרמנים אלומיניום לצרכי המאמץ המלחמתי.

האיש שהייתי נתון לחסותו היה מעשירי המקום, בעל 100 הקטארים ויותר אדמה וכלי־עיבוד משוכללים וממוכנים וביניהם טרקטור, נוסף על שלושת הסוסים ושני השוורים שבאורווה. כל אלה שירתו גם את המשקים האחרים באזור. גם רפת גאה היתה במשק וכל זה היה נתון בידיהם של בעל־האחוזה, בחורה רוסיה ואשת האדון, שניהלה גם את משק־ביתה וטיפלה בילדים. עתה הובאתי אני כתגבורת.

העומס שרבץ עלינו היה עצום. לא כיסיתי על בורותי בענייני חקלאות והצגתי את עצמי כמורה איש־עיר ובכך השגתי שני יתרונות: נותן־לחמי בלית־ברירה היה נאלץ ללמדני את כל העבודות — רתימה, חרישה, זריעה וכל כיו"ב; הוא התייחס אלי בדרך־ארץ כלשהי ואפילו התפאר פה־ושם, שאיש משכיל מצוי במשקו ואמנם, לא עברו ימים רבים והתואר "שולמייסטר" (מנהל בית־ספר) ליווה אותי אל כל מקום־בואי. גם גילי שבתעודה — תוספת של עשר שנים לשנותי האמיתיות — הוסיף קורטוב של כבוד לאישיותי. סיפרתי, שבביתי הרחוק נשארו אשה וארבעה ילדים.

התרשמותם הראשונה של אנשי הכפר מאישיותי, כאשר הובאתי משוק־העבדים, לא היתה נלהבת והבינותי אותם, כאשר ראיתי את בבואתי העלובה בראי. ראשי המגולח, שפמי המסולסל, רגלי הצולעת ולבוש־הקרעים שעלי יצרו דמות נלעגת שלא מן היישוב.

המעביד פנה אלי בדברים באמצעות הבחורה הרוסיה, ילידת ויניצה, הוותיקה ממני במשק. היא תרגמה את דבריו לרוסית. את טענות בורותי בענייני הקלאות הוא שיסע במימרה הידועה, שאפילו את הדב אפשר ללמד לרקוד ובו־ביום החל לאלפני בינה. הכרתי הראשונה היתה עם בהמות־העבודה, שלושה סוסים ושני שוורים. הגרמני לימדני פרק בהאבסה ובטיפול וכל זה בלשונו הגרמנית. ממילא בטוח היה שאיני מבין מאומה מדבריו. בערב ישבנו לשולחן כמנהג האיכרים — המשפחה, הרוסיה ואני.

האמת ניתנה להיאמר, שלא היפלונו לרעה והמרק הבצקי, פרוסת־הלחם וכוס־החלב הוגשו לכול. מאכל־מעדנים כזה לא בא אל פי מאז ימי ראשית הגיטו. בעת האכילה הטרידה אותי השאלה, כיצד לנהוג בסוף הארוחה: האם מחובתי להצטלב ולומר "בשפתי" מלות הודייה לבורא־עולם? עקבתי אחרי מעשיהם של המסובים ונתחוור לי, כי אין האל שוכן במחיצתם והוקל גם לי. הייתי עייף מהדרך, שכן זה שלושה ימים לא עצמתי עין וכל מחשבותי נתמקדו בעניין אחד: המיטה או הדרגש או כל מה שיועד להניח עליו את גופי הרצוץ. התברר, שהחלומות הטובים ביותר פיגרו אחרי המציאות. בעליית־הגג שהוקצתה לי עמדה מיטה מוצעת ושמיכה חמה (הוי השמיכה החלומית!) אמורה היתה להגן עלי מפני הקור. לילה זה לא אשכח כל ימי חיי.

למרות העייפות כמעט שלא עצמתי עין. לילה של חשבון־נפש היה זה. שבעת חודשי הסבל, התלאות, הייסורים, הסכנות מאז חיסול הגיטו עברו לפני עיני בכל גוראותם. פעמים לאין־ספור עמדתי פנים־אל־פנים עם הכליון. הבדיקות הרפואיות הארורות שטלטלוני בין חיים ומוות!... ועתה לפתע — אני במיטה חמה... על אדמת גרמניה הנאצית. חלום או מציאות? ועד שאני מנסה לצרף עובדות ולגבש מחשבות נשמע קולו של בעל־הבית: "מיכאיל אופשטיין!" (מיכאל לקום).

ובכן איני חולם בהקיץ. ירדתי ממיטתי החמה וכהרף־עין הייתי למטה. מעבידי ומארוסקה הרוסיה כבר חיכו לי. הסוסים נרתמו ויצאנו לשדה לקצור שחת. ניתן לידי חרמש ולראשונה בחיי אני קוצר. התקדמותי בעבודה השביעה את רצונו של הגרמני. כך התחילו חיי החדשים בשדות גרמניה.

במשך זמן קצר למדתי את המלאכות כולן ורגשותי ניטלטלו להלן בין הסיפוק שמצאתי בעבודה ובין השנאה שרחשתי לגרמנים שאתם הייתי אנוס לבוא במגע.

הבילויים של יום א'

היה עלי לסגל לעצמי מנהגים שהלמו איש רוסי מלידה ורבות שקלתי, כיצד לא להיכשל וכיצד לנהוג בימי א' בשבוע, ימי־פגרא שזיכו אותנו בחופשה

משעת הצהריים ועד ארבע־וחצי אחר־הצהריים. ההתרחקות מהבית היתה אסורה ועל־כן ביליתי בחברתה של מארוסקה בשיחת־היכרות ראשונה. היא לא ידעה קרוא־וכתוב. מוזר היה בעיני לפגוש מוצר אנושי מהתקופה שלאחר־המהפכה והוא בוּר ופרימיטיבי. היא הגיעה לגרמניה בדרכם של מיליונים אזרחים ממדינות־כיבוש שונות. הוטענה בקרון והובלה למקום שהובלה. בהיותה כאן סיגלה לעצמה דיבור גרמני שימושי.

לשמחתי, היא היתה אוקראינית ולא היה ביכולתה למצוא פגמים בדיבורי הרוסי המשובש קימעה. ממנה שמעתי פרטים על חיי העבדים בגרמניה. בדרך־כלל אין הרוסים והאוקראינים מבקרים בכנסיות ולא כן הפולנים, הקופצים מזמן־לזמן לתפילה בכנסיה קאתולית. גם הגרמנים המקומיים מת־עלמים מפולחנים דתיים.

שמעתי זאת ברגש של הקלה, אם־כי הברירה של מיפגשים במיסבאה או שיחות־רעים בשדה — ואלה היו הבילויים של יום א׳ — לא קסמה לי במיוחד.

באותו יום ראשון באו לבקרני כמה מעובדי המקום ומהסביבה הכפרית הקרובה. כיבדתים בטאבאק שקיבלתי ממעבידי. היו מהם רוסים, אוקראינים ופולנים, אך שפת־הדיבור היתה רוסית. השתדלתי לחשוך במוצא־פי. יחד הלכנו למיסבאה ועל כוס־בירה נפתחו הלבבות ונוצרה קירבה ראשונה. בסך־הכול, רובם היו בחורים פשוטים וטובים. לפולנים גיליתי את ידיעותי בלשונם, שכן, לפי סיפורי, למדתי את השפה בשנות 41—1939, כאשר נשלחתי לאזורי פולין כמורה. אחד וולודקה, יליד פולטאבה וחניך הקומסומול, קנה את ליבי במיוחד. הוא עבד בגרוס־ואלדיץ, בריחוק קילומטר וחצי מווייניק־ואלדיץ ונפשי נקשרה בנפשו.

ב־4.30 נתפרדה החבורה למקומות־פזוריה, לימי העבודה הארוכים מזריחה עד שקיעה, עד יום א׳ הבא. חזרתי יחד עם מארוסיה לביתנו ושם, כפי שהיה מקובל, כיבדונו בעוגה של יום א׳, שהיתה קרויה ״פֶּפרקוכן״ ומקובלת על כפריה של שלזיה העילית. אכלנו עוגה ללא־הגבלה ולשובע ממש ובשעה חמש לפנות־ערב החל שבוע העבודה הארוך והמייגע.

באורווה שהיתה מסודרת בדייקנות גרמנית הרגשתי עצמי חופשי ופנוי למחשבות, בעת שהסוסים היו שקועים בזלילה. הייתי תחת רושם הפגישה

עם "ציבור העבדים" ובקורת־רוח קבעתי, כי המיבחן הראשון עבר בהצלחה וכי נתקבלתי כאחד מהם. ומה עוד היה דרוש לי באותה שעה? רובם — להוציא את יאנק, שעשה רושם של פושע והרפתקן וגירה את "משושי" שדיווחו לי "זהירות" — היו "ממוצא סוציאלי טוב", דהיינו פועלים־בני פועלים. לא נותר לי אלא לשחק את מישחקי בזהירות ובענווה, להשתדל להיות בצל, להיראות או להיעלם במועדים הדרושים. פגישה שבועית אחת אינה מכבידה ולפעמים אף אפשר להיעדר ויש אפשרות לבלות מדי־פעם בחברת וולודקה בלבד. הנה־כך, אפשר להימצא בחבורה, אך לא יתר־על־המידה והעיקר — בעיניים פקוחות. היתה לי הרגשה שהוטלתי לים עמוק ומסוכן, אבל כיוון שמימיו שקטים, אוכל לשחות בזהירות וראשי על־פני המים.

הר דקוורד "מלמדני" גרמנית

הֶר דקוורד ידע, כי האלף־בית הלאטיני אינו זר לי ועל־כן החליט ללמדני גרמנית. בשבילו היה זה צורך משקי — להידבר עם הפועל שלו. מצדי, ששתי להצעה הזו. היה עלי להיחלץ מהסכנה המתמדת, שאפתיע אותו במלה גרמנית שתינתז בהיסח־הדעת מבין שפתותי, או בהעוויית־פנים "מבינה" את דבריו. ה"בונזלאואר צייטונג", עתון שהופיע בעיירת האזור, היה לספר־לימוד. בעל־הבית, אשתו ובנו הבכור נרתמו למשימה ועד־מהרה נתגלה להם, שהנני "תלמיד מצטיין". "מיכאיל לערנט שנעל" (מיכאל לומד מהר) — היה אומר החוואי שלי ואשתו היתה מוסיפה, שאין בכך פלא, שהרי "שול־מייסטר" הנני.

לי היה העתון מקור של ידיעות על המתרחש בעולם, ובחזית בעיקר, גם אם לא הכול סופר בו.

כאשר מר דקוורד מארטין אישר במו־פיו, שהשפה הגרמנית שגורה בפי במידה מספקת — ובכך הוא נתן בבלי־דעת לגאליזאציה לבקיאותי בלשון — לא היססתי עוד לבוא בדברים עם תושבי המקום. בכך היו לי, בין־השאר, שתי כוונות: ללמוד את הלך־מחשבותיהם של האנשים ויחסם למשטר; להתחקות אחרי עברם של נותני־לחמי והמקורבים אליהם. איני בטוח אם

סקרנותי זו נבעה במודע מחישובים של יום־הנקם־והשילם שבוא־יבוא. היה זה יותר גירוי פנימי שלא נתן מנוח — לדעת עם מי יש לך עסק. מן הראוי לציין, שבני־המשפחה לא נמנעו מעולם לשוחח אתי בנושאים שונים ואני בזהירות משתדל הייתי להוליך את הדברים מעניינים כלליים אל המעגלים המצומצמים יותר, שתבעו גילוי־לב במידה זו או אחרת או הזמינו תגובות או הערות בשוגג. כך יכולתי לעמוד על המסתתר מאחורי המליצות הנדושות. הסתבר לי למשל, כי הברכה "הייל היטלר" עם מועל־היד יוחדה לטקסים הרשמיים בלבד ולא דחקה כלל את ה"בוקר טוב" הפשוט שבמגעים היום־יומיים. ועד היום איני יודע, האם הידיעות הרעות מהחזית, שהוציאו אותם משכרון־הנצחונות, גרמו לכך או ש"החינוך" ההיטלרי לא היה בו כדי להוציא את הכפר הזעיר משיגרתו בת־הדורות?

איכרי המקום הירבו לדבר. אביו של האדון שלי, איש זקן, פועל בכל שנות חייו, לא הסתיר ממני את סלידתו מהמשטר, כאשר לפנות־ערב היינו הולכים יחד לקצור שחת. הוא היה סוציאל־דמוקראט ותיק. גם זוגתו, אשה פקחית, דיברה על המשטר בזלזול ובשנאה. פעם אמרה לי: "תראה, מיכאיל, אצלנו לא היו יהודים, אבל היו לי יחסים מצויינים עם היהודים בבונזלאו. הם היו אנשים הגונים. איני יודעת איפה הם — בבונזלאו הם אינם."

היא סיפרה לי על חפצים ומלבושים של יהודים שהובאו פעם לחלוקה בין הנזקקים. "האם אינך סבור — הוסיפה — שבעלי החפצים האלה כבר אינם בחיים?" רעד חלף בגופי. ידעתי, שהנאצים הכריחו את קרבנותיהם להתפשט, בטרם יירדו שאולה וכי את מלבושיהם היו ממיינים ומסדרים על־פי ה"סדר" הגרמני המפורסם. מה שנעלם מידיעתי והיכני בהלם, שבקושי יכולתי להס־תיר מבת־שיחי, הוא שהביזה הזאת היתה מיועדת לאוכלוסיה הגרמנית.

תוך שיחות עם בני־המשפחה נודע לי, מי מאנשי הכפר הוא ס"ס וממי יש להיזהר. השֶף (האדון — וזה היה כינויו בפינו), למשל, לא גילה התלהבות כלפי השלטונות, אך על קנקנו הפוליטי לא הצלחתי לעמוד. אציין רק, שאת ביצוע הפקודה שהגיעה מלמעלה — להפסיק את המנהג של הסבה אל שולחן משותף בעת הארוחות ולהועיד שולחן מיוחד ל"עבדים" — הוא דחה ככל שיכול וכאשר נכנע בסופו של דבר, הצטדק באוזני ובאוזני מארוסיה ופלט כמה מלים פוגעות לעבר השליטים.

והיה מקרה אחר שהעיד על האיש. פעם, בשימו אל לב, שאני שקוע מאוד בעתון, שאל בחיוך: "נו, מיכאיל, וואס גיבט נויס אויף דעם אֶסטפראָנט?" (מה חדש בחזית המזרח). ואני בפחזותי השיבותי: "אדוני, אם זה יוסיף ללכת כך, כי־אז אהיה בשנה הבאה מורה בעיר־מולדתי..." אמרתי ומייד תפשתי את עצמי בכשלוני. הוא החוויר, אך הגיב סתמית: "כך אתה חושב?" לסגת לא יכולתי, אך ניסיתי לטשטש את הרושם בהדגשה, שכך כתוב בעתון: נסיגה אחר נסיגה.

האיש עלול היה להרים את שפופרת הטלפון ולדווח למשטרה, שכן כך נהגו בכל גרמני וכל שכן בעבד רוסי. היתה זאת חובתו של פאטריוט גרמני למנוע זריעת תבוסנות בעורף, שבלאו־הכי היה אדיש, מיואש ומוטרד לילה־לילה על־ידי הפצצות מהאוויר.

אבל כל בני־הבית סכרו את פיהם.

גילוי־לב ו"חשבון מרחיק־ראות"

והיה מקרה נוסף. באחד מימי יום א' התארח בבית־השֶף אחד מקרוביו, איש כבן־ארבעים, בעל מקצוע חופשי. הם בילו בשיחה שנתמשכה שעות, על כל דבר שבעולם. ארוחת־הצהריים הוגשה כדין — שולחן לאדונים ושולחן לי ולמארוסיה. שאר שעות היום יועדו לחופשה השבועית הקצרה ולפנות־ערב, כאשר חזרתי לעבודתי השוטפת, ניגש אלי דקוואַרד ואמר: "האם אתה רוצה לדעת מה אמר עליך אורחי? הוא סבור, שאין אתה רוסי." לדבריו, אופן ישיבתי לשולחן ושליטתי בסכו"ם הם שעוררו אצלו חשד.

ריחרחתי סכנה, בייחוד כאשר מעורב בדבר איש זר שאת טיבו לא ידעתי. ואפילו איש הגון הוא השף שלי, מטעמים של הגנה עצמית במשטר הבילוש הטוטאלי שבגרמניה חייב הוא לעשות שני דברים: לוודא את זהותי האמיתית ולהודיע למשטרה.

כדי להוציא מלבו צל של ספק השיבותי בחוצפה מופגנת: "אתם סבורים שאנחנו פרימיטיביים עד־כדי כך, שאפילו השימוש האירופי בכלי־אוכל זר לנו? להווה ידוע לך, שהרוסי העירוני הוא בעל תרבות אירופית לכל דבר ויש בכוחו להשתוות בנימוסים עם כל גרמני, אנגלי וצרפתי ובל יחשוב

אורחך הנכבד, כי אם נפל בגורלי להיות אצלך בעל־עגלה ועובד־אדמה, שכחתי לאכול כבן־אדם."

התקפת־המצח נתנה תוצאות מיידיות. "פארשטענדליך, פארשטענדליך, דאס וואר איין אירטום (מובן, מובן, היתה זאת טעות) — הצטדק — בעיניו הרוסים הם מעין חיות, אבל אני יודע, שאין זו אמת." אמר ולא יסף עוד.

האם התנהגותו זאת ואף אדישותו המודגשת לגבי המשטר היו אמיתיים וכנים, או שמא היה מעוניין, ביחסו אלי, להפגין הגינות מתוך חשבון מרחיק־ראות של "אליבי" על רקע ההידרדרות של החזית הגרמנית וקץ־המשטר המתקרב?

ושוב, ארע והיינו יחד בעבודה במתבן. היה עלי להוריד שרשרת שהיתה תלויה על אחת מקורות־הגג בגובה רב ולשם כך צריך היה "לטייל" על הקורה בלי כל מישען ואחיזה, ממש כמו בקירקס. דיכאתי את כל פחדי ולבשתי עוז... אבל מעבידי הקדים אותי בזריזותו ופטר אותי ממעשה־הלולייניות. כאשר ירד והשרשרת בידיו, מחיתי על מעשהו, שכן ראיתי בכך פגיעה בכבוד הרוסים שעל גבורתם ואומץ־ליבם לא היו עוד עוררים בגרמניה.

"שמעני, מיכאיל — השיב לי — לו הייתי אני נופל, איש לא היה נושא באחריות על כך, אך אילו אתה נפלת, ביום־מן־הימים הייתי צריך לתת את הדין." מלים כדורבנות ופירושים מיותרים.

שירה עברית בשדות גרמניה

רוח של דיכאון הילכה על האוכלוסיה בגרמניה של חורף 1943/44. מולנו התגוררה משפחה שראשה, חשמלאי, עבד כמפקח על תחנת־החשמל שהונעה בזרם־הנהר. היתה להם בת מאומצת בשם אֶריקה ולה ילד בן שנתיים. בעלה היה בחזית. בעונת־העבודה היתה מצטרפת אל עובדי המשק שלנו. דילול־סלק, איסוף תפוחי־אדמה ועוד — בעבודות האלה היו השכנים עוזרים זה לזה. עבדו בצוותא, היו זוחלים בשורות והזריז מסייע למפגר ושוב מתחילים ביחד שורה חדשה.

בעבודה מעין זאת נופלות המחיצות בין אנשים ונוצרים קשרים. אריקה

היתה אשה יפה, גבוהת־קומה ועדינה. עוד בבואי לכפר היא היתה בין אלה שבאו לראות את "החיות הרוסיות" ולאחר־מכן היתה מביאה לאורווה את בנה, לשעשע אותו. אט־אט התגברה על היסוסים והיתה מחליפה אתי מלים מספר וכתום שנת־עבודתי הראשונה היו מאחורינו ימי־עבודה משותפים מרובים ושיחות בנושאים רבים. בדילול הסלק לא חסכה מאמץ לעזור לי. אולי מתוך יחס־של־כבוד לאיש "מבוגר" (בתעודה נוספו לי עשר שנים) שהשאיר בביתו — לפי הגירסה שהפצתי — אשה וארבעה ילדים, ואולי משום שהייתי מורה שאילצו אותו לעבוד בפרך. העובדה היא, שהיינו לחברים טובים וכאשר בא בעלה לחופשה, הוזמנתי לביתם והוצגתי לפניו.

איני יודע, מה חשבה אריקה על מוצאי, אבל יום אחד היא באה לאורווה עם בנה ובהתרגשות סיפרה לי, כי אתמול, כלומר ביום א' הלכה ליער ללקט גרגרים שחורים ובעברה ליד מחנה השבויים הרוסיים, נתעכבה והחליפה דברים עם אחד הכלואים שם. לאפתעתה גילה לה שהוא יהודי.

בהיתממות שאלתי, האם הודיעה זאת למשטרה. תשובתה היתה: "דו ביסט פֶּעריקט" (כלום נטרפה עליך דעתך)? האם אני אעשה כדבר הזה?" בלי להתעמק במניעיה — ה"אליבי" הארור, שביטא במובהק את הצביעות הגרמנית, היה אז באופנה והקל במידה רבה את חייהם של עובדי הכפייה הרוסיים — הייתי משוכנע, שבלא לב־ולב הסתייגה מהנאצים וחלקה היה עם המיעוט הזעיר־זעיר בעם הגרמני, שלא נסחף בזרם העכור.

היכרתי את שליטי המקום — את ראש־הכפר, את מנהל בית־הספר ואת איש הס.א., שלמעשה ייצג את השלטונות בכפר. אלה קשרו את גורלם לחיים־ולמוות עם המשטר. ראש הס.א. הרעיל את עצמו ואת משפחתו ביום כניסת הצבא הסובייטי לכפר. לעצמו־של־דבר, הוא לא היה אלא איכר שחי על יגיעו ואפילו לא מנע ממני את חסדיו — אולי מתוך אותו "חשבון של אליבי"... כאשר הייתי נוסע לנפחיה שבכפר הקרוב, נהגתי לסור אליו ולשאול, האם יש גם לו כלים לתיקון ובתמורה לשרות הזה הוא היה גוזז את שערות ראשי. הוא היה ספר־חובב ומכיוון שהמיספרות בעיר היו חסומות בפני עובדי־הכפייה הרוסים, קפצתי על המציאה הזאת.

בפעם הראשונה, כאשר הגשתי את ראשי היהודי לתספורת, לאיש הס.א. כמעט שפרצתי בצחוק על חוצפתי. הוא התעניין בחיי אצל השף שלי ושאל

אם אני זוכה ליחס טוב ומזונות כהלכה. דיבור אנושי ללא דופי, אך לא כן היה בימי א' בשבוע: הוא היה עובר ברחובו של הכפר במדיו הרשמיים, צורתו כצורתו של היטלר וכל אורחו־ורבעו כשל איש שררה, שעיניו מזרות אימה. שאלת את עצמך, איך אדם וחיית־טרף דרים יחד בגוף אחד. ואמנם הוא ושכמותו החזיקו את הכפר בצבת־ברזל. ראש־הכפר הישיש היה בידיהם כחומר ביד היוצר.

לכאורה היו לי חיים סדירים, אף־על־פי־כן, לא חסרו התרחשויות מעת־לעת, שזיעזעו אותי עד־היסוד. במאמצי להשתלב בתוך ציבור העבדים, אם בקבוצת הרוסים ואם בקבוצת הפולנים, רשמתי הישגים בעלי חשיבות. גם בעבודות המשק התעריתי יפה ואפילו במידה כלשהי של סיפוק. אילו מישהו מבחוץ היה מציץ בי ובקיומי באותם הימים, הוא היה אמור להביא לעולם הגדיל סיפור מופלא על בחור יהודי, ששירה עברית משתפכת מפיו בשדות גרמניה השנואה, כאשר רגליו הולכות אחרי המחרשה. היתה זאת שירה מלאת געגועים לעם שנחרב, לבית שנהרס, לקרובים וידידים שנימחו מעל־פני האדמה ולארץ־התקוות הקטנטונת שאת גורלה לא ידע.

באותן שעות של בדידות ושל חסד לא עוד הייתי טימושנקו, אלא משה המתפלל לחרות והנכסף למולדת.

פגישה עם יהודים

אבל המציאות לא הניחה להשכיח מזכרוני, היכן אני מצוי. באחד מימי פברואר 1944 נשלחתי למנסרה בבונזלאו להביא נסורת לריפוד ברפת. שליחויות כאלה הייתי ממלא ברצון, שכן תמיד היו נודעות לי חדשות בעיירה. רתמתי את הסוסים ויצאתי לדרך. המנסרה היתה בקצה העיר ובקושי מצאתיה. והנה, בהגיעי, נתקלו עיניי ב"עורב שחור". היה זה כינויים של אנשי המשטרה האוקראינית הידועים־לשימצה, בפי אנשי הגיטו, מחמת מדיהם השחורים.

הוכיתי בהלם ומראות הגיטו על כל זוועותיהם ניצבו לפני עיניי. למה מוגף שער המנסרה ולשם־מה הופקדו עליו אלה? הכול הוברר כהרף־עין. בתוך החצר, בין הקורות והלוחות נעו אחַי־בני־עמי, בבלואיהם ובסחבותיהם עם

המגן־דוד המוכר לי. אם־כן, מצויים עוד יהודים? אני ידעתי, שיהודי הגיטאות הושמדו עד האחרון בהם ועתה נסתבר, כי חלק מהם החיו ולקחו לעבודה.
ראיתי את פניהם המעונות, את הפס המגולח החוצה את הראש קצר־השיער ובלבי משהו נקרע. ראיתי את עיניהם, שמעתי את קולם, כל־כך השתוקקתי להחליף עימם מלה, לומר שלום בשפתנו. אולי יזין הדבר את נשמתם. אבל העורבים השחורים עיניהם היו פקוחות מדי. העמסתי לעייפה את עגלתי בנסורת ובלב שבור דפקתי בסוסים. לא אכלתי ולא שתיתי. ימים לא דיברתי עם בן־אדם. לבי נשאר שם ולפני מי אשפוך דמעותי ?
שיווי־משקלי הופר לתקופה ארוכה. היה זה אחד המשברים הקשים שלי בשנות השואה.

קורס לטרקטוריסטים בווינה

באותו חורף קרה דבר נוסף שכמעט קבע בגורלי. השף החליט לשלוח אותי לקורס לטרקטוריסטים. הואיל — אמר — וכוחות־העבודה במדינה פוחתים והולכים, יש הכרח לחסוך בידיים עובדות ולהעלות את הרמה הטכנית. הודעתו ירדה עלי כרעם ביום בהיר. הפחד מפני שינוי חילחל בי. לא נשאלתי להסכמתי ובטרם החלפתי דעות עם חברי הרוסים כבר נמסרה לי ההודעה הרשמית בכתב וכבר ארזתי את מטלטלי ומגמת־פני תחנת־הרכבת. נודע לי כי קורס מיוחד הוא זה לרוסים ולפולנים (והמגע עם אנשים חדשים אלה יש בו סכנת־תמיד) וייערך בעיר וינה. בטרם הספקתי לבדוק, אם מצוי בחבורת הנוסעים מכר, זזה הרכבת ועימנו איש המשטרה החשאית שפיקד עלינו.
אחרי יום ולילה, בהפסקות קטנות, הגענו לווינה. היה לילה ובמינהרות התחנה שעברנו ושהיו מוארות באור עמום, ראינו שלטי־מלחמה בנוסח: "היזהר, השונא מאחוריך" או "אל תדבר — השונא מקשיב". מחשבות שונות ואפילו מחשבת־בריחה עלו במוחי. במשך שעתיים הוליכו אותנו עד למחנה בקירבת העיר. המוני־אדם היו שם והאותיות "אוסט" או "פ" (פולין) תת־נוסחו על השרוולים. בבוקר כונסנו לאסיפה, חולקנו לכיתות בהתאם לשפת־הדיבור.

החיים נתארגנו עד־מהרה. בבוקר תיאוריה ואחר־הצהריים עבודה מעשית במכונאות ובין־השאר, שימוש בעצי־הסקה להתנעת טרקטור. כל חדר בחר את נציגו וכל גוש־חדרים בחר איש לוועד־המחנה והביקורת על כל איש ואיש היתה מושלמת. המזון היה משופר וגם דמי־כיס ניתנו ולמעשה לא היה למשתתפים יסוד להצטער. ועם זאת הייתי רחוק מרגיעה. רדף אותי פחד מבוסס, שיגלוני, שיטילו בי חשדות ואז, כמובן, הכול אבוד. נקטתי בשיטתי הבדוקה של העזה ונחבאות־אל־הכלים כאחד. הייתי בין התלמידים הטובים ובמידת־מה כוח־מושך למיספר חברים.

יזמתי סיור ביום א׳ בווינה העיר. ראינו מעט מיופיה. הפסלים היו מוגנים בחומות־בטון, מחשש הפגזה ואפילו הפראטר — כיכר הבילויים המפורסמת — היה שומם. הווינאים לא הדירו עצמם מההומור הנודע שלהם ואפילו בשיחותיהם אתנו שילחו חיצים דקים לעבר השליטים.

ערב אחד ביקרנו במיסבאה של ״אזרחי־חוץ״, לאמור — העבדים מהארצות הכבושות. פגשנו צרפתים, פולנים, רוסים, בלגים ואחרים. אלה בילו בשתיית בירה ובבילוי עם בחורות עד אור־הבוקר. היה זה בילוי מוכר ואפילו נתמך על־ידי השלטונות, אך לא נעדר פיקוח מחמיר מצד הגסטאפו. הלכתי לשם עם החבורה, במגמה להפגין אומץ־לב ולהרחיק כל חשד.

שלושת השבועות של הקורס היו עמוסים מאוד ומלאי־מתח. המורים היו אנשי־צבא רוסים ודווקא מהם פחדתי והשתדלתי להיות יותר רואה מאשר נראה. מכל מקום, יום הסיום נחשב אצלי כיום מאושר וכאילו ניצלתי מסכנה. תמיד חשבתי, שלמרות שיצאתי שלם מהרפתקה זו, שיחקתי עם גורלי ועוד בפנייתו הראשונה של השף צריך הייתי לסרב ולהמציא לכך אלף נימוקים.

הוחזרתי לחצרו של השף ולא עברו אלא שבועות אחדים — היה זה במארס או באפריל 1944 — והנה שוב הגיעה אלי הודעה רשמית. הפעם הזמנה מטעם הגסטאפו להתייצב במקום מסויים באחת מהעיירות הסמוכות. דקוורד לא גילה לי את פשר ההזמנה ואולי גם לא ידע. ניסיתי לבדוק בזהירות אצל חברי, האם גם הם הוזמנו ונעניתי בשלילה. ידעתי, שאין הגסטאפו נזקקת להזמנה בכתב כדי לחסל בן־אדם, היא מחסלת ודי. אם כך — למה הוזמנתי? השתדלתי להסתיר את התרגשותי אך בתוך־תוכי הייתי מוטרד ימים ולילות ממחשבות־אימה. ביום המיועד הגעתי לתחנת־הרכבת ושם ראיתי רבים

מסוגי, בעלי הסימן "אוסט". מכרים לא היו ביניהם. אנשי משטרה כיוונו אותנו לקרון נפרד. הגענו למקום שהגענו ונתברר שאינו אלא בית־מרחץ. נצטווינו לטבול באמבטיה ולעבור חיטוי אישי. נאמר לנו, שכל עובד מארצות־הכיבוש חייב לעבור את הפרוצדורה הזאת מדי־חודשיים בתקופת שהותו הראשונה. ניכר, שלא היתה כאן שום מחשבת־זדון, אבל בשבילי, הגוי המדומה, היה זה סיוט. לפנות־ערב חזרנו בשלום לחווה.

מישחק זה של מרחצאות חזר־ונשנה כמה וכמה פעמים וכל פעם נוספו שערות־שיבה בראשי.

אוכלוסיית המסומנים

הכיבוש הגרמני, על אכזריותו ורצחנותו, שאין דוגמתו בקורות העמים, הצטיין בחידוש נוסף: סימון הנכנעים והמשועבדים. תחילה סבורים היינו, כי רק היהודים זכו במגן־דוד או הטלאי הצהוב שלהם, אך במשך הזמן נתחוור לי שהשיטה יושמה גם על עמים אחרים. זאת אף זאת. לא רק ההשתייכות הלאומית סומנה, אלא גם התפקידים. מין־האדם כולו סווג ודורג — דרגות השפלה ודרגות שררה. השליט לא טעה בטיבן של הבריות והנשלטים ידעו את מקומם. כך בארצות הכיבוש וכך גם בגרמניה, שבה כמעט שלא נראו אנשים לא־מסומנים.

המתחמקים היו צפויים לעונש. אני עצמי הובלתי פעם תפוחי־אדמה ללבנברג ובחומו של יוני הורדתי את מעילי עם הסימן "אוסט" ושוטר הנחית עלי סטירת־לחי מצלצלת. אבל על כך עוד יסופר להלן.

היה עוד סוג של "סימון" באוכלוסיה הגרמנית — אלה הסרטים השחורים שנענדו על שרוולים לאות אֵבל וסימני־נכוּת למיניהם. על כל צעד ושעל ראו אותם. אלה סיפרו כאלף עדים על המצב בחזית. אלה "קישטו" את הגאווה הלאומית הגרמנית. העולם שנכבש ונרמס ברגל־גאווה זכה בסרטי־צבעונין — גרמניה הכובשת נרדפה על־ידי הסרט השחור שהוסיף נופך של דיכאון לאימת ההפצצות מן האוויר, עוד בטרם ראו עין־בעין את המפלה הסופית שקרבה־והלכה.

באור הפלישה של בעלות־הברית

סטירת־לחי שנתקבלה באהבה

ה־4 ביוני 1944 היה יום קיץ חם. כל היום הייתי בשדה. העדפתי את החרישה מכל העבודות האחרות במשק, למרות שכבדה עלי ההליכה בתלם. היתה זאת מחרשה יחידה־במינה שנתכנתה בשם "זלבסטגייר" (הולכת בכוחות עצמה). לאמיתו של דבר היא לא "הלכה" אלא אם־כן היה לה (נוסף על הסוסים המושכים אותה) מלווה הולך־על־שתיים. ואני היסכנתי להלך אחרי הזלבסט־גייר עשרות קילומטרים. כחום היום עשיתי הפסקת־נופש והסוסים החליפו כוח במנת שחת.

באורח לא־צפוי הופיע לידי השף. בפניו ראיתי כאב צורב. החלפנו כמה משפטים בענייני עבודה ואז התיישב האיש ליידי ואמר: "מיכאיל, ידוע לך

בוודאי, שאיטליה נכנעה." חום לוהט הציף את פני. חששתי להיכשל בלשוני והעדפתי שתיקה, אך בלבי הודיתי לשף על המתנה שהביא לי. בפנימיותי רגשתי וסערתי. ידעתי, שאיטליה היתה מישענת־קנה־רצוץ לידידתה גרמניה, אבל המשמעות המוסרית של הכניעה היתה לאין־ערוך: פינה אחת, פינה ראשונה של הציר המשולש ברלין—טוקיו—רומא, התמוטטה! זאת ההתחלה!

השף היה נרגש לא־פחות ממני. השתיקה נתארכה ואז הוא סיכם: "ובכן, אנו מתקרבים לסוף המר..." לא הגבתי. היתה זאת אולי פעם ראשונה שנהגתי בזהירות עם השף. פעמי המשיח הדהדו באוזני, אבל צוו פנימי בלם את מוצא פי: רק לא להסתכן — לזכות ולהגיע ליום המקווה. לימים נוכחתי לדעת, שהזהירות אמנם היתה חיונית.

הידיעות הקלושות בעתונים הכשירו את הקרקע בציבור לאפשרות של פלישת בעלות־הברית. פעמים אחדות נתפרסמו סיפורים על נסיונות צליחה של תעלת הלאמאנש שנכשלו. ככל שהירבו לכתוב על עוצמתם של ביצורי "קוו זיגפריד" שלאורך החוף המערבי של אירופה כן ציפיתי לחדשות משם. בעלות־הברית שלטו שליטה מלאה על שמי גרמניה וייאוש וחרדה אחזו באוכלוסים.

בא יום ה־6 ביוני. "העתון שלי" בישר, בלית־ברירה באותיות גדולות, את האמת הנחרצת: ה פ ל י ש ה ה ח ל ה. פעמים אין־ספור היזנתי עיני בכותרת המרגינה. רעדתי כולי מהתרגשות. השף היה נרגש אף הוא, חיוור ועצבני. לא היה בין הגרמנים מי שהאמין, שצבאם יעמוד במלחמת־שתי־חזיתות. במזרח התקדמו הרוסים התקדם־והכה והכותרות בעתונים דיווחו על נסיגות "בהתאם לתכנית" לקוו הגנה חדש. נאומיו המפוצצים של הפירר לא־עוד הלהיבו, אבל השנאה היוקדת לברית־המועצות עדיין עודדה את המשך שפיכות־הדמים. לא כן היה לגבי המערב. בשאלה זאת נחלקו הדעות בציבור הגרמני. היו שנטו למערב והיו שפחדו ממנו. על־כן, יום־הפלישה היה יום של רפיון־ידיים וראשית־הקץ.

אותו יום נשלחתי ללבנברג עם עגלה טעונה בתפוחי־אדמה. הייתי לבדי והשמחה הציפה אותי. רציתי לדבר עם מישהו ולא היו לי בני־שיח אלא שני סוסי... לא דיברתי — שאגתי! כל פרץ ההתרגשות ניתך על סוסי העלובים. הייתי כאותו צדיק כפרי בסיפורו של שלום אש שדיבר אל אלוהיו

בליל כל־נדרי בשריקה חותכת... סטירת־לחי של שוטר בתוספת גערה "פערפלוכטער שוויין, ווּאָ האסטו דיין 'אוסט' פערשטעקט?" (חזיר ארור, היכן החבאת את ה"אוסט" שלך?) החזירה אותי אל המציאות. נתברר, שמרוב בלבול המעיל עם הכתובת "אוסט" לא היה עלי. הפעם קיבלתי באהבה את הסטירה, שהרי יום גדול היה לי היום הזה.

בעיר לא ניכרו סימני הפלישה. החיים זרמו בקילוחם הרגיל. הגרמנים הם עם אוהב־סדר ואין הם נתפשים בקלות לבהלה. לבשתי חוצפה ונכנסתי למיספרה. נאמר לי שנושאי הסרט "אוסט" לפי החוק אינם רשאים להסתפר אצלם. החידוש היה בטון הדיבור השקט. ישבו להם שלושה ספרים בטלים־מעבודה, אבל שומרי־חוק. כאילו היה זה חוק משנת ימי־בראשית וכאילו לא התפוררה עתה לעיניהם החזית ועימה כל חוקי־הכחש שלהם...

בצאתי מהעיר הנפתי את שוטי על אחוריו של אחד משני סוסי, זה שנהג לבעוט ברגליו האחוריות. גרמני הולך־רגל בעל "נפש עדינה" גער בי והזהיר, כי חברת צער־בעלי־חיים אוסרת מעשים כאלה. בכל כוחותי התאפקתי מלומר לו מה עוללו בני־עמו, ואולי גם הוא, כולם רחמנים־בני־רחמנים, למיליוני יצורי־אנוש באירופה. בעצם, המרצחים האלה לרבבותיהם היו יפי־נפש בסביבתם הטבעית ומליצות של מצפון ומוסר נטפו מפיהם כל־עת תמיד...

מרוב קצף והתרגשות נלחץ בי לבי עד כאב. דפקתי בסוסי כדי להתרחק מאותו מטיף. עשיתי כברת־דרך הגונה, עד שהחלטתי לעצור לשם רגיעה כלשהי. הייתי מלא עד להתפוצץ. הפלישה. התקוות. מוראות המלחמה, ימי הגיטו והגילגולים הנוראים שלאחריו, עברו לעיני כבסרט. הגאולה קרובה, אך עד שתבוא... עדיין כל רגע רווי סכנות־מוות וכל צעד צפוי למעידה. מה יגיד לי השף ומה אשיב לו? כיצד אגיב בלי להסתכן? ואם יגלה השף שלי את ציפורניו?

הארכתי במחשבות ובינתיים החשיך. לפי החוק חייב הייתי לתלות פנס מואר בצידה של העגלה. שכחתי להצטייד בפנס. הייתי מודאג. לפתע ראיתי את השף מחכה לי עם פנס ביד. הוא עלה על העגלה, נטל את המושכות ולא אמר דבר. גם לא שאל לסיבת האיחור.

אני נשכבתי בעגלה כמעט באפיסת כוחות. המתח הנפשי כמו התפוגג. מעלי

התנצנצו כוכבים. פני פנו מערבה, אל כיוון הקרבות, אל השיחרור הממשמש ובא. ראיתי קברים, קברים ללא־ספור. עם שלם שהובל לטבח. אני אוד מוצל ומה בצע בכאלה. לשם מה המאבק על החיים ? אושר הגאולה המתקרבת עורר כאב צורב של פצעים שלא הגלידו.

בעוד אני מתענה במחשבות, נשמעו מרחוק הדים חזקים של התפוצצויות. "אתה שומע, מיכאיל ? הם מתקיפים ומפציצים את ערינו." דבריו של השף באו במפתיע וקרעו את מחשבותי. היה זה המשפט היחיד שהוציא במשך כל הנסיעה.

לא עניתי. הייתי המום. עצירת העגלה החזירה אותי אל המציאות. אך לאמיתו של דבר, מאותו יום המציאות כבר היתה אחרת. מעתה כל החיים וכל המעשים הוארו באור המתרחש במזרח ובמערב, בשתי החזיתות שהתקרבו והלכו אל ליבה של גרמניה.

"גרמניה — מעל לכול"

המצב החדש העלה בעיות חדשות, מהן חמורות, בקרב השבויים הסובייטיים וגם בין עובדי־הכפייה האזרחיים. אירגונו הצבאי של הגנראל הרוסי ולאסוב, שפעל בחסות הגרמנים, דווקא באותם הימים הגביר את פעולתו. קציניו הגיעו לכל מחוז בגרמניה וכינסו אסיפות המוניות של רוסים. הם הזהירו: דינכם כשבויים נחרץ; במולדתכם תועמדו למשפט והדין הצפוי הוא מוות; הברירה — להצטרף אלינו ולהילחם. בחופשות סוף־שבוע היו פורצים ויכוחים סוערים באותו נושא. הושמעו דעות בעד ההתנדבות לחילות של ולאסוב ונגדה — וכל זה בהתלהבות וברעש גדול.

הקציר של "תנועת ההתנדבות" הזאת היה דל למדי בקרב העובדים, אך לא־כן במחנות השבויים. שם הוקמו גדודים ובריגאדות, בעיקר מקרב בני המיעוטים הלאומיים של ברית־המועצות. גם השף שלי הציע לי להתנדב. "הם זקוקים לאנשים כמוך, למה לא תלך" — אמר לי. נימקתי את סירובי בטעמי גיל ומשפחה ואלה נתקבלו על דעתו. היה בכך כדי להרגיע אותי, שכן ה"שֶפים" ברובם היו ממליצים על עובדיהם במוסדות המגייסים. המחשבה שביום מן הימים אני אמור להיות מוזמן אל ועדת־הגיוס העיקה עלי

בלי־הרף. השתדלתי שלא לגלות ברבים את דעתי השלילית על ה"התנדבות", אף־כי מחברי, בני־מעמדי, לא הסתרתי אותה.

האוכלוסיה הגרמנית היתה אחוזת חרדה. משבר איטליה קירב את פעמי הקץ. למרות סבלות המלחמה הם לא ייחלו לשינויים ובליבותיהם פנימה פחדו מהיום שבו ישבות הנשק. הם חשו ברעידת סיפי הבית, בסכנת ההתמוטטות הכללית של "שלטון אלף השנים" האווילי של היטלר. הם התהלכו קודרים ואבלים, אך הוסיפו לשמור אמונים למנהיג ולמשטר.

מכונאי בשם מילר הועסק על־ידי מעבידי במכונת־הדיש. היינו נפגשים בעבודה והיו חילופי־דעות ביניינו. הוא לא היה נאצי. יתר על־כן, הוא היה מותח ביקורת על המשטר. אבל כבן־גרמניה ייחל לנצחון עמו. "מעל לכול — גרמניה". המשטר היה בעיניו "עניין פנימי" בעל חשיבות מישנית. באחת השיחות המקריות של הפסקת־הצהריים אמר לי: "אנחנו נסוגים וזה האסון. אני בדעה, שעל כל גרמני ליהרג, אך לא לסגת..." המצב בחזיתות דיכא את הרוחות אך לא כירסם בתחושה ה"פאטריוטית".

ב־20 ביוני 1944, כאשר סוכל נסיון ההתנקשות בחיי היטלר אמר לי השף: "הכלבים רצו להרוג את הגרמני הטוב ביותר שקם לעמנו." זאת היתה הדעה של הכלל. בלא חריגים. היה פחד מיום־הדין הקרב־ובא, אבל לא היו אותות של חרטה. דווקא באחד מאותם הימים חזר השף שלי מן העיר ובדש־בגדו סמל המפלגה הנאצית. בפנותו אלי העיר: "אתה רואה, מיכאיל, בלי הצואה הזאת לא תשיג מאומה, לא זרעים, ולא דשן." כל שנות המלחמה כלכל את ענייני משקו בהצלחה, בלי שהזדקק לפנקס המפלגתי. בכינוי "צואה" ובתי־רוץ שהשמיע הוא ביקש לחפות על אי־הנעימות, שכן תמיד נהג להסתייג באוזני מהמשטר.

אני, שלמדתי להכיר את הגרמנים, הייתי משוכנע, שלהצטרפותו למפלגה משמעות מוסרית, לאמור: דווקא בשעה זאת של דיכאון ולאחר נסיון ההתנקשות בחיי "בחיר האלוהים" — אנחנו לצידו! כאן בא לידי ביטוי אופיו האמיתי של העם הזה. ההתנקשות היא לא תוצאה של מחלוקת פנימית בכת השלטת, על דרך ניהול המלחמה, אלא "פגיעה במולדת".

אמת, ההתנקשות היו לה גם השפעות אחרות. בתוך־תוכו של העם התחיל לדעוך הזיק האחרון של האמונה בנצחון.

בעיצומם של אותם ימים סוערים — בשבילי ימים של תקווה — קיבלתי הודעת העברה לשף אחר באותו הכפר. סיבות ההעברה לא נודעו לי מעולם. שמונה־עשר חודשים "עבדתי באמונה" את השף שלי, למדתי את העבודות, התוודעתי לאנשים ולא רציתי שינויים. אבל עובדי־כפייה אינם נשאלים לרצונם. לא הייתי יחיד בהחלפת בעלים ואפשר שהיתה בכך שיטה — להטריד, למנוע התיידדות או השתרשות כלשהי.

השף החדש היה אדם חולני, רתוק למיטה. משקו היה קטן מזה של דקווארד וגם דל באמצעי־הייצור. בלא סוסים ובלא מכונות. את מקומם מילאו פרות וידי־אדם. גם סדרי־העבודה והזמנים היו אחרים. ה"שֶפין" (אדונית), אשה גסה ועצבנית, לא ידעה לכלכל את העניינים והדבר גרם לעומס עבודה כפול ומכופל. האיש שקדם לי, אוקראיני חנף, שהיה מברך את הבריות ב"הייל היטלר" יצר רקע שלא היה נוח ביותר בשבילי. אמנם, בסופו־של־דבר הוא הסתכסך עם הגברת והדברים הגיעו למהלומות. האשה היו לה סיבות משלה שלא לתבוע אותו לדין והסתפקה בהחלפה. ארבעה חודשים עשיתי במשקה.

חודש לפני העברתי חשתי ברע בעת איסוף תפוחי־אדמה והשף הביא אותי העירה לבדיקה אצל רופא גרמני. הוא גילה אצלי לחץ־דם גבוה מאוד והעניק לי חופש־מחלה לשלושה ימים. דפיקות־לב עזות הוסיפו להטריד אותי ומי יודע? אולי חשש השף, שאני עלול למות אצלו דווקא — וכל שף אחראי לשלום עבדו בפני השלטונות — ועל־כן החליט להיפטר ממני...

היה גם צד טוב בהעברה. תנאי־העבודה שהוחמרו הותירו לי מעט זמן ליציאות החוצה ואני אמנם לא הייתי מעוניין לראות את חברי־לגורל, שרוח ה"התנדבות" למחנה־ולאסוב אחזה ברבים מהם. עם איש אחד בלבד — בחור חביב, כן במעשיו וטוב־לב, הלוא הוא וולודקה מפולטאבה — הוספתי להתיידד.

ההתחלה אצל השֶפין לא בישרה טובות. ביום חורף קשה נשלחתי היערה לקושש ענפי־עצים לצורך הסקה. עם ערב — היה זה בשבת — חזרתי עייף עם עגלה עמוסה. בבית חיכתה לי העבודה השוטפת. למחרת בבוקר ציוותה עלי השפין לפרוק את העגלה ואני טענתי, כי יום ראשון הוא יום מנוחה.

התלקחו חילופי־דברים קשים, שבסופם הלכתי אל קצין המחוז, איש ס.ס. ותבעתי העברה. עוד אני עושה את דרך חמשת הקילומטרים ומעבידתי עברה ביעף רכובה על אופניים. היא הקדימה אותי בדקות מיספר אצל הקצין. מובן, שהקצין קידם אותי בברד של נזיפות ואיים במכות ובמאסר. רעדתי מכעס ובקושי שלטתי ברוחי. נכנעתי. לא היה טעם להמיט על עצמי אסון, כאשר קול הגאולה המתקרבת נשמע מרעמי ההתפוצצויות שתכפו מיום־ליום.

באותם הימים הובאו עובדים חדשים מהשטחים הכבושים, בעיקר מפולין. מהם נודע לי על מרד גיטו וארשה. קשה לתאר את ההתרגשות שעוררה בלבי הידיעה המרעישה הזאת. אשה ורשאית בגיל העמידה הועסקה במשק השכן והחלפתי עימה מלים מיספר בשדה. ביום א׳ ערכתי אצלה ביקור ובשיחה של שעתיים הוצאתי מפיה פרטים חשובים ומעניינים על וארשה ועל חזית המזרח. לא היו לה השקפות ברורות על הצדדים הלוחמים, היא רצתה לחיות, אבל המאורעות הכריחו גם אותה לחשוב. היא לא ידעה להסביר לעצמה, על־שום מה הסובייטים, שעמדו על־שפת הוויסלה לא תמכו בהתקוממות וארשה של בור־קומארובסקי. היא דיברה בגאווה על המהלומות שהורידו אנשי וארשה על ראש הגרמנים ואף שיבחה את מלחמת היהודים בגיטו.

עובדים שהגיעו מאוקראינה סיפרו על השחיטות ההדדיות בין הבאנדרובצים והפולנים ועל תאוות־הרציחה של שניהם כאחד בכלותם את שארית־הפליטה היהודית. סיפורי זוועה ושפיכות־דמים.

הקשבתי לסיפורים ובעיני־רוחי ראיתי את עיירות וולין היהודיות, החריבות, את האדמה המקוללת שהיתה גיא־הריגה של עמנו. היינו יושבים בחבורה ומקשיבים. שותקים ונאנחים. ואני בלבי חשבתי: מה לי ולהם? אנחותיהם אינן אנחותי, דאגותיהם אינן דאגותי. עמם לא הושמד, הם נושאים את שמותיהם האמיתיים ומדברים בלשונם ושרים את שיריהם. הם יחוגו את נצחונם. ואני? שם זר, ארץ זרה. את שירי שרתי בצקון־לחש ואת תפילותי השמעתי בחשכת־לילה. האם גם לי מצפה נצחון? מי יקדם את פני ומי יחבקני?

קול רעם התותחים הלך וגבר. המהלומות הונחתו במזרח ובמערב והחגורה התהדקה סביב גרמניה הנאצית. יום אחד אפילו זכיתי לראות קרב אווירי שבו הוכו שוק־על־ירך מטוסים גרמניים ונפלו על אדמת הכפר. הם גרמו לשריפה ועניני־עשן כיסו את האזור. המפציצים האמריקניים הוסיפו לחוג מעל לכפר כאילו חגגו את נצחונם. עמדתי בקירבת השף שלי לשעבר ואחדים משכניו. הם צפו במחזה והיו חיוורים כסיד. הם כעסו, הם קיללו את "הכלבים הטסים באין מפריע".

החזית התקרבה ובקרב עובדי־הכפייה היתה חרדה. שמועה עברה מפה־לאוזן, שהגרמנים מתכננים טבח בכולנו: "אפילו אחד לא יישאר". ידידי וולודקה הביא לי "ידיעות בדוקות" מהמקומות שהצבא הגרמני נטש בנסיגתו ואף הוא אישר את אמיתות השמועות. לא היתה סיבה שלא להאמין. לגבי הגרמנים אין דבר בלתי־אפשרי, בעיקר, כאשר מדובר בהשמדת בני־אדם. השמועות גרמו לבריחתם של שבויים רוסיים ו"עבדים" ולהריגתם של רבים "בעת נסיון לברוח". הגרמנים בני־הכפרים הקימו רשת עניפה של שמירה אזרחית וזו חסמה את דרכי הבריחה. לא רחוק מכפרנו הבאנו לקבורה שני שבויים, שהסתתרו במתבן ונתגלו על־ידי בעליו. הם נורו במקום. אלה היו עוויות־הפחד האחרונות של החיה הפצועה, המשתוללת.

תותחי הצבא האדום ומפציצי ארצות המערב פעלו כבתזמורת מאומנת היטב. תהלוכת הנצחון העקובה־מדם ניתבה את דרכה אל לבה של גרמניה. האדמה רועדת ובזכרון עולה ליל־הבלהות של ה־22 ביוני 1941. המיצעד הגא של צבאות הפאשיזם בשדות אירופה שהשאיר אחריו חורבן והרס, שיישר ערים וכפרים עם האדמה, שדיכא כל ניצוץ של חופש וכיבה כל קרן־אור. והיום, היום רועמים התותחים על אדמתה של גרמניה והמטוסים מכסים בפצעי־מוות את גופה הגוסס.

"הם מתקרבים" — כך דיברו ביניהם בני הבית. הבן הבכור, בן־השבע־עשרה סיפר לאמו שרעדה מפחד, כי רומל לא נהרג בהפצצת האוויר, כפי שפורסם, אלא הורעל לפי פקודת היטלר בגלל כשלונותיו בחזית. הוא הואשם בבגידה, אומר הנער הבלונדי ושואל: מי יואשם עתה? מבעד לחלון אנו

רואים את האופק הבוער. אני לבי גואה משמחה. הקולות והברקים מביאים את הבשורה — הם הבשורה עצמה!

לפנות ערב, בהיותי עסוק בעבודה ברפת, מגיעה למקום קבוצה של ולאסו־בצים. הם מתרוצצים כעכברים שֶׁחוֹרם נסתם. גורלם נחרץ. הם בגדו בעמם ובמולדתם, הם יתנו את הדין. אני נמנע מלראותם. בכפר קמה בהלה. אנשי הכפר אורזים את חפציהם ומתכוננים לדרך. זו הפעם הראשונה שראיתי גרמנים אחוזי־פחד. הצבא המתקרב אליהם הוא צבא של עם גדול, שעריו וכפריו היו למירמס וגבריו ונשיו הובלו כעבדים לגרמניה. הנקמה לא תדע רחם.

בליל ה־10 בפברואר 1945 ישבתי בביתם של אריקה והוריה. הכביש הראשי, בריחוק שני קילומטר מהכפר, רעש מתנועת הרכב הגרמני הנסוג. גם לתוך הכפר הגיעו חיילים גרמנים נסוגים בעגלות. מלוכלכים, מוזנחים, כפופי־ראש. הגאווה ההיטלרית נעלמה ואיננה. הם דיברו כמעט כבני־אדם! הכול התנבאו לבואם של הסובייטים לפנות־בוקר. הבוקר האיר והם עדיין לא באו. השֶׁפין שלי דרשה ממני לגשת לעבודה ואפילו התחצפה לאיים עלי.

ב־13 בפברואר אמורים היו הגרמנים לפוצץ את הגשר שחצה את הנהר והתושבים נצטוו לנטוש את הכפר. בלילה נטלו הכול את מקל־הנדודים. מר דקווארד ובני־משפחתו פנו לעיירה הירשברג. גם משפחת אריקה החפה־מפשע נאלצה לזוז. הם נפרדו ממני בידידות. איש הס.א. הכול־יכול שיצא בלבוש איכר בירך אותי בברכת ערב טוב. עליו סופר מאוחר יותר, כי חזר לביתו עם בני־משפחתו וכולם הרעילו את עצמם למוות. רק בודדים נשארו בכפר וביניהם השֶׁפין שלי שהיתה רתוקה לבעלה החולה. אנחנו העבדים לא זזנו וגם לא קיבלנו שום הוראות.

טנקים סובייטיים — והמוות מול פני

ב־14 בפברואר בשעות הבוקר הוגברה פעילותם של המטוסים. בקצהו המערבי של הכפר פשטו שלושה חיילים גרמנים את מדיהם ואני הצעתי לחברי שניטול את נשקם ונשתמש בו בעת־הצורך להגנה עצמית. היה זה רעיון נמהר שלמזלנו לא הגיע לכלל ביצוע, שכן שני טנקים קלים גרמנים הגיעו

לביתו של ראש־הכפר. אבל בעת־ובעונה־אחת הגיחו למקום ראשוני הסיירים הסובייטיים. סיפרנו להם על שני הטנקים והוספנו שצוותיהם באו לבקש מראש־הכפר כדורי־אקדח שאזלו להם.

כבעלי־נסיון לא התרגשו הרוסים מסיפורנו, החליפו אתנו מיספר מלים ונעלמו כלעומת שבאו. כעבור שעה קלה נכנס לכפר צבא רב מלווה בטנקים. שמחתי היתה רבה, אך כפי שנסתבר, מוקדמת מדי. מהר מאוד הוברר לי, שעדיין סכנה נגד פני ואולי היא רצינית מאשר לפני־כן. למדתי לקח. החזית היא אכזרית ועיוורת וכדורי־המוות אינם מבחינים בין אוייב וידיד.

בתום־לב ובהתלהבות יצאנו לקדם את פני גואלינו. השתהיתי בקירבת אחד הבתים והנה מתקרב אלי חייל ושואל: "מה השעה, אדוני?" השיבותי והוספתי הערה שאינני אדון. "ומי אתה?" "משלכם אני" — אמרתי. תשובתי לא סיפקה אותו משום־מה והוא החליט שמרגל אני וציווה עלי להתכבד ולעלות על הטנק. הוא החליט, כי הגרמני הראשון שייקרה בדרכו יֵרה... יחד איתי. הפלתי תחנונים לפניו וגייסתי את כל כושר הסברתי: אני אזרח סובייטי ושבוי שהובל הנה לעבודת־כפייה. אבל — ללא הועיל. חיילים אחדים עטו עלי ובכוח גררוני למעלה על הטנק. המישחק היה אבוד ולא היה טעם להתנגד, שכן הכדור שנועד לי היה מופעל ללא־שהיות.

וכאן קרה לי איזה נס. באותו רגע הגיע אופנוע בדהירה ונעצר ממש ליד הטנק. הקצין הסובייטי בעל האופנוע צעק: "עיזבו אותו, משלנו הוא!". התמונה השתנתה בו ברגע והחיילים התחילו לפייס אותי, לחבק ואפילו חיפשו מתנות בשבילי. את התמורה הסב ידידי וולודקה מפולטאבה, שהיה רכוב על האופנוע מאחורי הקצין. הוא הבחין מרחוק באסון המתרגש עלי והאיץ בקצין.

החיילים עזבו אותי לנפשי, וולודקה והקצין המשיכו לכפר גרוסוואלדיץ, כפרו של וולודקה, ואני פניתי הביתה בהחלטה נחושה לעזוב את המקום ולהגיע לעיירה בונזלאו, שהיתה כבר מעבר לקוו־החזית. גם חברי האחרים תמכו בהתייצבות אצל השלטונות הצבאיים הסובייטיים. אני ושני פולנים יצאנו לפנות־ערב לדרך, רכובים על אופניים. קיווינו להגיע בו־בערב, שכן רק 15 קילומטר הפרידו בין הכפר והעיירה. מכונות־ירייה טרטרו ותותחים רעמו מכל עבר. צבא סובייטי רב נע לקראתנו. הם לא שמו לב לשלושתנו,

אבל הגוויות של חיילים גרמניים וגם אזרחים שהתגוללו פה־ושם היו לנו אות־אזהרה. החלטנו להיכנס ללינת־לילה לאחד הבתים העזובים.

עם בוקר נדם קול היריות. החזית זזה ואנחנו שוב יצאנו לדרך. חמישה קילומטרים לפני בונזלאו נעצרנו על־ידי משמר סובייטי. אחרי שעמדו על זהותנו היפנו אותנו ל"סמרש". פירושה של מלה זאת לא היה ידוע לי, אך דמיונה המובהק למלה הרוסית "סמרט" שמשמעה מ ו ו ת, חלף במוחי כברק. אמת, כמאמר המשורר, מלאכו של המוות רכב על כתפי בלי הפוגות, אך צר היה לי מאוד, שדווקא עתה, על־סף הנצחון והשיחרור ומידיהם של המשחר־רים, יוצא לפועל גזר־הדין שהיה תלוי מעל־לראשי כל ימי האימים.

ידעתי, שבחזית אין שואלים שאלות ואף־על־פי־כן הרהבתי עוז והשמעתי את תמיהתי על פסק־הדין הנמהר. וכאן באה האפתעה המרגיעה: הקצין הסביר, כי "סמרש" אינה מוות, כי־אם יחידה צבאית, שבחסותה נקהלים יצורי־אנוש מסוגי. ואמנם, כאשר התייצבנו כעבור שעה בחצרו של קצין־העיר בבונזלאו, טבענו בתוך ים־אלפים — פולנים, רוסים, צרפתים, בלגים וכל שאר נציגי עמים משועבדים.

הזרתי להיות יהודי!

כל האינטרנאציונאל הזה קיבל טיפול לפי השתייכותו הלאומית. הכול התארגנו וקיבלו עזרה מנציגי אומותיהם הלוחמות. בלטו הצרפתים, שצעדו ברחובות בשירים ובריקודים, אחוזי שיכרון. אותי לא ייצג איש. חיפשתי בקהל פרצוף יהודי, אולי יימצא מי ונגסה לייצג שנינו את העם השחוט. בעוד אני תוהה כה־וכה ועיני משוטטות לשווא בקרב אלפי הפרצופים, נפתחה הדלת של משרד קצין־העיר ורב־סרן הכריז בקול גברי חזק: "כל היודע גרמנית ירים את ידו!" הורמו אי־אלה ידיים וביניהן גם ידי.

לא עברו דקות רבות ואני הייתי בפנים, ישוב מול סגן־אלוף, איש בגיל־העמידה במעיל־עור קצר, בעל פנים רחבות, מעוגלות — טיפוס רוסי מובהק. "מי אתה ומהיכן הגעת לגרמניה" — היתה שאלתו הראשונה. לא היה כל טעם בהמשכת המישחק והחלטתי להניח על השולחן את האמת כולה: "אני יהודי ולגרמניה הגעתי כרוסי בעל תעודה על־שם טימושנקו מיכאיל אלכסנ־

דרוביץ." "יהודי? — תמה — ואיך זה נשארת בחיים?" השאלה והבעת־הפנים לא העידו על התלהבותו של האיש ואפשר שנתעוררו בו חשדות לגבי אמיתות עדותי. לא הנחתי לו להרהר הרבה ואמרתי: "חבר סגן־אלוף, אם הנך רוצה לדעת מי אני, אנא התקשר עם בריסק ואם ברצונך לדעת פרטים, הבה ואספר לך הכול." הוא לא השיב וציווה עלי לצאת.

יצאתי בלב כבד: אני, הנאמן מכולם, אפסל מחמת השתייכותי הלאומית?! ובעוד אני שקוע בהרהורי הנוגים, מגיע לאוזני קולו הגברי של הרב־סרן: "אזרח סמולר, הנך מתבקש להיכנס!" ושוב — פנים־אל־פנים עם סגן־האלוף. נראה, שנמלך בדעתו. "שמע, סמולר — הוא פונה אלי — לך עם הקצין הזה וספר לו את קורותיך."

היה זה ב־15 בפברואר 1945 והשעה היתה שתיים אחר־הצהריים. אוכל לא בא אל פי כל אותו היום. שלוש שעות רצופות השמעתי את סיפורי והקצין — איש משכיל ונעים־הליכות — הקשיב ורשם. מעל לראשינו רעמו פגזי־תותחים והוא — שקט ורגוע, כמו חסר־עצבים. כשהגעתי לפרשת חיי בגרמניה, ביקש פרטים על האזור, הביצורים ועל נשק. השיחה הגיעה לסיומה. הקצין לקח מידי את התעודה הגרמנית על־שם טימושנקו והודיע לי חגיגית: "מעתה ואילך שמך ס מ ו ל ר ואתה מתמנה כמתורגמן בפלוגת 'סמרש'."

בשורות הצבא הסובייטי המנצח

היכן גבורת "העם הנבחר"?

אכן, גוייסתי לצבא הסובייטי. מניה וביה. שמי המקורי חזר אלי! פלוגת "סמרש" (ראשי־תיבות "סמרט שפיאונאם" והתרגום — מוות למרגלים) חייליה היו ברובם מיוצאי סיביר, אנשים בעלי־נפש, רחבי לב, שטוב אנושי קרן מהם. הם דאגו לי ככל שהשיגה ידם. ימים אחדים לא עשיתי מאומה. אכלתי, נחתי ונהניתי מחיי בטלה. נראה, שהחליטו לתהות על קנקני בבריסק ובכל מקום אפשרי. סוף־סוף נתפנה אלי סגן־האלוף ויחד עם הקצין שחקר אותי הסיעני לווייניק־ואלדיץ. הם רצו להכיר את "כפרי".

בינתיים פסקה החזית מלהתקדם. הכפר היה בקוו הראשון ובונזלאו — "בעורף", מעבר לקוו־ההגנה השלישי. על־כן עברנו בדרכנו חסימות וחפירות

לאין־ספור. בגרוס־וואלדיץ נתעכבנו לשתות גזוז וכאן למדתי זהירות צבאית מהי. הקציץ, כל בקבוק שפתח, ציווה קודם לגרמני לטעום ממנו. הגענו לכפר וסגן־האלוף עלה עימי יחד אל "חדרי" בעליית־הגג, בו עשיתי את שמונה־עשר החודשים הראשונים מחיי בכפר הזה. שאל שאלות לרוב והתעניין בפרטי־הפרטים. לאחר כמה שעות בכפר חזרנו לבונזלאו. בינתיים — כך דיווח לי "חוש־הריח" שלי — נתקבלה, כנראה, התשובה מבריסק. בערב הוזמנתי אל סגן־האלוף. הוא טפח על שכמי ובידידות גלויה אמר: "טוב, תהיה אתנו."

הוצמדתי לפלוגה של הנ.ק.וו.ד., שהיתה כלולה בגדוד 83 במחנה המארשאל קונייב, בחזית האוקראינית הראשונה. הקציץ הממונה עלי, בחור צעיר בשם קורובין, הכניס אותי לחדר מיוחד ושוב צוויתי לספר, בנוכחות רב־סרן, את כל סיפור תלאותי. עדיין לא הייתי כשר לגמרי בעיניהם והם ניסו לתפוש אי־דיוקים ושינויי־גירסות בדברי. שוב היה זה מיבחן של שעות שהלאני עד תשישות. כוסית משקה הובאה בעיתה ואני שכבתי לישון, זו הפעם הראשונה מאז 1942, במיטה של ממש. במיטות השכנות התמקמו שני הקציץ־נים. למחרת עם בוקר התייצבתי לעבודה כמתורגמנו של קורובין.

בונזלאו העיר נכבשה ללא־ירייה ונשארה שלמה ויפה כשהיתה. והנה, לא עברו אלא ימים אחדים ודליקות־ענק החלו לעלות מכל עבריה ורחובותיה. מחמת השריפות — זדונה של יד גרמנית נעלמה ואולי מעשים של רוסים צמאי־נקם שלא יכלו לראות עיר של גרמנים העומדת על תילה — אנוסה היתה יחידתנו לעקור ממקום למקום, אפילו פעמים אחדות ביום. תוך כמה ימים היתה העיר לשַמה. תושביה הגרמנים נצטוו לעזוב. החזית לא התקדמה ואנחנו סבלנו אבידות מהתקפות־אוויר של האוייב.

היינו עמוסי עבודה. חקרנו חיילים וקציניים ואזרחים גרמנים שנחשדו בחבלות במיתקנים הסובייטיים. שיירות של גרמנים, בעיקר נשים וילדים, הוצעדו ברחובות לכיוון מזרח. באחת השיירות הבחנתי ב"שֶפין" שלי ובילדיה. השיירות שלנו בפולין מימי ראשית המלחמה עלו בזכרוני... מטוסי־הצלילה שקצרו באומללים ללא־רחם... על א ל ה אין איש מאיים — הרהרתי — עליהם לפנות את קוו־החזית ולא עוד. ודאי, אין דרכם סוגה בשושנים וחיי־לים סובייטיים גמלו פה ושם עין־תחת־עין, על אונס נשותיהם ועל הרג

ילדיהם. זה היה אכזרי, אך לעומת אכזריותם של "נבחרי המין האנושי" הלבינו התפרצויותיהם של הרוסים כשלג! אכן, היו אלה מעשיהם של מעטים, בודדים, שכן נקמת דם ילד קטן עוד לא ברא השטן...

איך נראה "העם הנבחר" בעוניו ובשפל־רוחו? לאן נעלמה הגבורה הגרמנית המהוללת? שפלים מעשב היו, פוחדים מצל־עצמם, כעלים נידפים ברוח. עיני ראו אלפים מורמי־ידיים שחייל סובייטי אחד הובילם. הם לא הגיבו, לא התקוממו. הם לא הגנו על אמיתם־שלהם, על אמונתם ותורתם. מאות מהם עברו את חקירותי ולא קם בהם איש בשיעור־קומה הראוי לכבוד. הפחד היה יועצם ומפני הסיכוי, ואפילו הקלוש ביותר, להישאר בחיים נמוגו והיו כלא־היו הגבורה וזקיפות־הקומה והגאווה הלאומית.

ראיתי אותם ולימים שאלתי את עצמי, באיזו זכות נמצאו לאחר המלחמה אנשים כבודים, שהשימו עצמם שופטים על עמנו וטענו, שלא התקוממנו ולא מרדנו וכביכול, הושטנו צווארנו לתליין.

אסיר תודה לגורלי

זכיתי להימנות בין חוקרים ושופטים והדבר עלה לי בדמים. אני זוכר יום אחד, כשהביאו לפנינו אחד ממפקדי המחנות. הוא הובא בידי שני יהודים צעירים, אסירי־המחנה, שעדיין לבושים היו בלבוש הקצטניקים. היינו שניים, הסרן שלי ואני. עם הנציג הזה של העם הגרמני לא היה לנו דין־ודברים. פשוט, הסתערנו עליו במכות־רצח. הייתי במצב של אבדן שיווי־המשקל. פרצתי בבכי היסטרי וכחיית־טרף נצמדתי אל גופו.

לאחר זה לא נרגעתי במשך שעות. נראה, שלא פיתחתי בנפשי את רגש הנקם הצודק ואפשר שאין הכוח האנושי הטבעי בנוי למעשים של נקם במודע ובמחשבה תחילה.

הבטתי לתוך עצמי והנה, הנקמה המתוקה, המיוחלת, היתה לי ללענה מרה, שדיכאה אותי עד היסוד. מאבק איתנים התחולל בקרבי — בין ההגיון המצווה עלי: נקום! ובין הרגש האנושי שנשאר לי לפליטה בעולם המטורף הזה. אתה, שהגורל זימן לך אפשרות, כמעט בלתי־מוגבלת, לעשות שפטים בחיית־אדם; אתה, שלשם־כך ורק לשם־כך נשארת בחיים; אתה, ששאיפתך

СЛУЖЕБНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА

На переводчика немецкого языка С М О Л Я Р Моисея Якубовича рождения 1907 года.

За время нахождения на службе при воинской части полевая почта 14845 с Января по Август месяц 1945 года на должности переводчика немецкого языка, т. СМОЛЯР показал себя только с положительной стороны как один из лучших переводчиков: работоспособен, энергичен, проявляет должную и нужную инициативу в работе, свое дело знает отлично, интересуется им и повышает свою квалификацию. В работе настойчивый, исполнительный и дисциплинированный. Политически развит хорошо.

На всем протяжении службы не имел ниодного замечания по службе и дисциплине, не имел нарушений. Среди товарищей пользуется заслуженным авторитетом.

Служебная характеристика выдана на предмет предъявления по месту службы.

НАЧАЛЬНИК СЛУЖБЫ В/Ч 14845
М А Й О Р ГОМБЕРГ /

"26" Августа 1945г.

"איפיון שירות", תעודה שהוענקה ל"מתורגמן של השפה הגרמנית מויסיי סמולר" על־ידי מפקדו המאיור גומברט בצבא הסובייטי. התעודה מעידה על החבר סמולר, שהוכיח עצמו רק מהצד החיובי כאחד מטובי המתורגמנים בכושר־העבודה, במרץ, ביוזמה, בידיעה רהוטה של תפקידו, בענין שגילה בעבודתו ובעליית יכולתו המקצועית. כן הצטיין בהתמדה ובמשמעת והנהו מפותח כהלכה מבחינה פוליטית. לחובת הח' סמולר לא נרשמו שום הערות בשירות ובמשמעת ובקרב החברים הוא מקובל כבעל אוטוריטה.

במשך כל שנות השואה לזכות לנקמת ההיסטוריה במרצחי עמך ובני־ביתך היקרים — הנה הגיעה השעה, קום ועשה! אבל... מצד שני — מי אתה — בן־אדם, או חיית־טרף? התרד בצמאון־הנקם שלך לדרגתם של הגרמנים, גדולי הפושעים בתולדות המין האנושי?...

ועם זאת ליוותה אותי ההרגשה, שמילאתי שליחות בקטע הזה של החזית והייתי אסיר־תודה לגורלי. לא אחת עלה לי הדבר בדמים, אך הייתי אסיר־

תודה לגורלי, שזכיתי לצעוד שכם־אחד עם מפלסי הנצחון ולראות במפלתם של הרוצחים.

היה גם הלך־רוח אחר שנשתכן בנפשם של ניצולים יהודים. הובא אלי צעיר יהודי מלבוב, שכמוני נתגלגל לקליפה של רוסי ובעזרת שמו השאול נשאר בחיים. כמובן, שיחררנו אותו ללא־שהיות ואני ראיתי חובה לעצמי לקיים עימו שיחה. "לאן פניך?" — שאלתי והוא משיב: "אני ממהר הביתה." הביתה? לאיזה בית? מי נשאר שם? כלום לא ידוע לך, כי הכול נחרב? רק נשמות הנרצחים המרחפות בחלל והזועקות לנקם ואולי כתמי־דם על קירות בתים... שידלתי אותו: הצטרף אלי. המלחמה עדיין נמשכת. זו השלי־חות היחידה שצעיר יהודי ניצול חייב למלא.

הבחור הסתכל בי שעה קלה ושתק. תוך־כך נכנס הקצין לחדר ובראותו את התרגשותי יצא. הוא שמר בזכרונו את המלים הבודדות שקלט בעת השיחה וחזר אליהן בהזדמנות אחרת, שעוד אשוב אליה.

התותחים עדיין רעמו ומטוסי שני הצדדים זרעו מוות, אך הבחור חמק ונעלם. לא אשפוט אותו. יודע אני, שכל איש יהודי שניהל מלחמת־יחיד על קיומו — ואיני מוציא את עצמי מהכלל — הוא יוצא־דופן, תופעה לא־טבעית, הפרי הבשל של תנאי־גידול לא־אנושיים. לפיכך, אין לצפות מאתנו ומשכמותנו לשיקולים־של־הגיון. הרי לפי שורת ההגיון היה על כולנו מזמן להיות בעולם־האמת ורק משהו עיוור ולא־הגיוני עשה להצלתנו! מי אני שאתחקה אחרי מניעיו של בחור יהודי שנמלט מבור־המוות? אולי האמין בלבב שלם, שימצא בן משפחה, אוד מוצל מתופת ההשמדה? אולי נמשך בכוח טמיר אל עיר־מולדתו כדי להשתטח על קברות־אבותיו ולבכות עד כלות־הנפש? אכן, לא הוצאתי משפט על הבחור, כי־אם הוספתי לקח־אנוש לילקוטי המלא.

"את ארנבורג קראת"?

בטרם הוטל עלי התפקיד של מתרגם־חוקר הזמין אותי הקפיטאן לשיחה. זו נחרתה בזכרוני עד היום, משום תוכנה וגם משום ההמשך שהיה לה באחד הימים. וכך פתח: "הגד, מישה, את ארנבורג קראת?" "כמובן — עניתי —

קראתי כמה מספריו." "לא — הפסיק אותי — לא לספרים התכוונתי, את מאמרי־המלחמה שלו קראת?" שתקתי. "ובכן, לא הגיעו אליך. ארנבורג כותב הרבה והמוסר־ההשכל העיקרי ממאמריו הוא: הכה בגרמנים! אתה מבין, מישה, יש להכות בהם, בכולם, יש להשמיד את הפוטנציאל הצבאי שלהם ומהנותרים למנוע את הקמתו מחדש. כל נחקור על־ידיך הוא בחזקת אשם. כולם שותפים וכולם אחראיים לאסון שהמיטו על ארצנו, על בתינו ועל העולם כולו. ובכן, הבנת? הכה גרמנים!"

דבריו נפלו על קרקע פוריה. הם פתחו את פצעי. בלי רחמים הוא חדר אל לבי הדואב. הוא דיבר על ביתי שלא נשארה בו נפש חיה, על בדידותי בעולם וסיכם: "לא נשאר לך אלא לקיים את מצוות ארנבורג."

הייתי מוכה־הלם. לא חשתי בדמעות שזלגו מעיני ללא־הפסק. הרוסים רגי־שים לדמעות. אין הם רואים בהן סימן למורך־לב וגבריות חלושה. דומה כי הוא הבין, שהדמעות היו כמו שסתום שחילץ אותי מהתמוטטות. הוא יצא ואני ישבתי זמן רב עם מכאובי. קול־רעם אדיר של פצצות האוייב עורר אותי.

קמתי וירדתי למרתף, בהתאם לפקודות הקבע.

עשינו לילות כימים בעבודתנו. חקרנו בלי־ליאות מאות שבויים. תוך זמן קצר הועברתי ליחידה גדולה יותר — נראה, כי היה זה ביטוי לאמון ולהערכה שהחלו לרחוש לי. יום אחד נקראתי להתייצב במיפקדת הגדוד. המפקד, אלוף ואסילבסקי, אדם בגיל העמידה, גבה־קומה ומפיק מרץ ויוזמה, קיבל אותי בלבביות וניכר היה שנהירים לו כל פרטי עברי.

הגדוד עמד בכפר גרמני ולמעשה, בין שתי חזיתות. בצד מערב עמדו הצבאות הסובייטיים מול הגרמנים (ואתם אנשי ולאסוב) שנגעצו בקוויהם בשארית־הכוחות. בצד מזרח כיתרו הסובייטים כיס גרמני (והעיר ברסלאו במרכזו) שסירב עדיין להיכנע, אך פירפר בחגורת־החנק שנתהדקה והלכה. מזה ומזה פעלו תותחים וקאטיושות. שמי ברסלאו היו מוארים בלילות ברקטות גרמניות מתפצלות שאורותיהן יצרו גברשות ססגוניות. היה זה איתות בלשון־סתרים למיפקדתם שמעבר־לקווים. יחידות של צבא פולני נהרו מהמזרח ורכבם עטור בסיסמות־ענק: "הכיוון — ברלין!"

סיסמה זו קישטה כל דרך, כל צומת וכל מקום בולט — יחד עם אחותה

המהוללה "מוות לפאשיסטים!" ואנחנו ראינו, איך סיסמות נהיות למציאות, מתורגמות לשפת יומיום. בחזית, בכפרים ובערים הכבושות. מדי־יום חַייתי אני מחדש חיים של מנצח, חיים שלא רבים זכו בהם כמוני.

"הנצחון הטוטאלי של הגרמנים"...

באחת הקבוצות שהובאו אלינו לחקירה נמצאו שני בחורים יהודים מפולין, שרידי מחנות. שניהם ניצלו הודות לכך, שביום המכריע קפצו לבור של בית־כסא במחנה וניצלו מהאש שנשלחה על־ידי הגרמנים בכל הצריפים. בסך־הכול ניצלו מאותו מחנה 11. 4 נפלו מכדורי האוייב בעת מנוסתם ושבעה הגיעו אלינו. היתה לי זאת פעם ראשונה ששוחחתי ארוכות עם שרידי־מחנות.

הם לבשו עדיין את לבוש־הפסים. מראיתם החיצונית המזוועת — הפנים המעונות, המעוותות, העיניים הכבות שנעו בעצלתיים והביעו חוסר אמון מוחלט — תלווה אותי כל ימי. כל שמחוץ לצרכיהם האישיים המיידיים לא ראו ולא חשו. הם הגיעו אלינו כמו בשלב־הוויתם הסופי — עצמות שהת־נועעו בנס. ואם הגוף היה על־סף הכליון, הרי נשמה לא קיננה בו מזמן. עקורים מרגש אנושי, ללא־חיוך, ללא־ביטוי — פני־אבן. הנצחון הטוטאלי של הגרמנים!

ואני הייתי מלא געגועים ליהודים — יהודים שסבלו כמוני ובנס ניצלו. הסיוט של הפגישה עם היהודים במנסרה בבונזלאו רדף אחרי ועינה את נשמתי. ועתה התפללתי לרגע הפגישה וכגודל השאיפה היתה גם האכזבה. זרועות לא נשתוקקו לחיבוק ונשמות לא נמשכו למגע. היו אלה זרועות מתות ונשמות שמקורן יָבֵש. אני דיברתי אליהם בדם־הלב. הם לא ראו ולא שמעו אותי. חמישה מהם מיהרו לצאת. לאן — לא השיבו. שניים נשארו בגדוד כחייטים בעלי־מקצוע. כאשר, עם הזמן, עמדתי על טיבם, התברר לי, כי מאחורי ההחלטה להישאר, לפחות של אחד מהם, הסתתר הצורך הדחוף במקום־מיקלט. הוא היה "קאפו" וכנראה פחד מזעם המשחררים.

השני, צעיר מאוד, ביקש אחיזה כלשהי. לימים פגשתי אותו במחנות שארית־הפליטה בגרמניה ומפיו נודע לי, כי הקאפו היגר לדרום־אמריקה.

בשניהם טיפלתי כאילו היו אחי. לא חיטטתי בעברם. לא חיפשתי זכים וטהורים בעולם המזוהם הזה. בעיני נראו הם כמלאכים שכנפיהם נכתמו שלא באשמתם. גם בקאפו, שהרביץ באחיו בפקודת הגרמנים ראיתי צעיר יהודי אומלל שהורחק מזרועות אמו בעודו נער ונאבק על חייו במחנה־השמדה. במשפט עם העולם — אפילו הוא ייצא זכאי.

— — — — — — —

אביב 1945. החזית הגרמנית מתפוררת. בעיקר במערב. בחזיתנו שלנו נמש־כים קרבות אכזריים. הגרמנים מגלים התנגדות אכזרית ועקשנית. הסובייטים אינם ממהרים בהתקדמות. אחת דתם לחסוך קרבנות. הם לוחצים על הערים המרכזיות, בהנחה, שהחזית תתמוטט ותיעלם מאליה. אנשי המטה, ואני עימהם, יוצאים לעיירות שנכבעו זה־עתה.

אנחנו נוסעים לאורך חפירות ובהן חיילים על נשקם. על הגבעה שממול — כוח גרמני. פה ושם מדבר מיקלע בודד. מרחוק נשמעים הדי התפוצצויות. אנחנו מובילים אתנו גרמני, בעל בית־חרושת לעורות מסביבת קיטליץ־שטרבן שנתגלה לנו בחקירה. מגמת־פנינו — כפרו של הגרמני. נכנסים לביתו ויוצאים לחצר. העציר שלנו מחטט באדמה ומוציא אקדח טעון. אין הוא יורה בנו — הוא מגיש לנו את הכלי ומצפה להוראות. אנחנו מנסים להציל מפיו מידע בטחוני. אין הוא יודע דבר. לפתע הוא אוחז בחבל, כורך אותו על צווארו ומתחנן שנשים קץ לחייו. "תנו לי לתלות את עצמי!" איש צעיר, כבן 35, שעדיין לא נגענו בו לרעה — מה מריץ אותו אל המוות? מצפון לא שקט? ושמא הכבוד הלאומי שהושפל בראותו זרים שולטים על אדמתו? אדוני־העולם, שלעומתם האחרים אינם אלא זבל היסטורי, מתפל־שים בעפר רגלינו... אנחנו "מעמיסים" את הגרמני שלנו על רכבנו ושבים לבסיס.

חברים! שלום! המלחמה נגמרה!

נפתחה המערכה המכרעת על ברסלאו. אני מצורף לפלוגה הנשלחת לעיר. אני חיוני ובלעדי אין זים... כי דרוש מתרגם. רב־הסרן, איש צבא בכל

מאודו, אמיץ, אך גס־רוח, מפנה לי מקום במכוניתו. הוא מספר לי, כי ברסלאו נכבשה ולנו צפויה שם עבודה רבה. שעות אחדות של נסיעה ואנחנו בשערי־העיר. הגרמנים נכנעו, אך יש לנהוג זהירות. בעיר מצויים עדיין 40 אלף גרמנים חמושים היטב. מארבים צפויים על כל צעד. העיר בוערת וההתפוצ־צויות נשמעות מכל צד.

העיר היתה במצור ממושך ונהפכה למצודה מבוצרת. הרחובות כולם מבותרים על־ידי חפירות וחסומים במיכשולים. הגגים הציבוריים המטופחים־להפליא מכסים על בתי־חולים עצומים שמתחתם. מחסני תחמושת ואספקה תת־קרקעיים משלימים את המערך של ההתבצרות. המומחים שלנו טוענים, שהעיר יכלה עוד לעמוד חודשים ללא מחסור כלשהו. נראה, שנכנעו, לא מחמת הלחץ הסובייטי, אלא כתוצאה מאווירת־הייאוש הכללית והכשלונות בחזיתות הגדולות. הרחובות ריקים מתושבים ורק יחידות סובייטיות נעות בכיוונים שונים.

ערב בעיר הכנועה. מחלון בקומה הרביעית נתגלה לפנינו מראה אכזר... מרהיב־עיניים. מאות לשונות־אש התנופפו למלוא כל האופק כמו דגלי־ענק ביום חג. ים האש הזה שהתגעש בעריה של גרמניה הנכבשת־והולכת היה כצרי ללבבות המיליונים שנאנקו תחת העול הנורא. דומה היה עתה, כי האשמדאי רוקד את ריקודו ונשרף באישו שלו.

אני חוזה בתבוסתם! מציאות או חלום?

אני שוקע בהרהורים ובעיני־דמיוני אני רואה תהלוכת חוגגים — המונים לאין־ספור, מיליוני הקרבנות! זקנים ונשים ונוער ותינוקות בעגלותיהם...

איני יודע, כמה זמן עמדתי כך כמאובן, עד שמישהו נגע בכתפי. קולו של פופוב איש־סיביר, ידידי הטוב וחברי־לנשק: "מישה, לך לנוח. כולך רועד, האם אין לך חום?" "לא כלום — עניתי — מייד מייד..." התפכחתי מחזון־התעתועים. השתטחתי על הריצפה ונרדמתי.

התעוררתי בחצות מקול־נפץ אדיר ויריות מיקלעים בלתי־פוסקות. אינסטינק־טיבית תפשתי את נשקי. ליידי שכבו פופוב ורב־הסרן. העירותי אותם ותוך דקות ספורות היתה הפלוגה ערוכה. ניתנה פקודה, להתקדם בכיוון היריות. הסיירים לפנינו וההתקדמות היא איטית בפריסה חזיתית, לפי כל הכללים. אנחנו מתקדמים והאש גוברת סביבנו. "ובכן, — אומר לי רב־הסרן — נפלנו

בפח." אחת מהשתיים: נפרצה החזית והגרמנים קיבלו תגבורת, או שמתוך בונקרים תת־קרקעיים עלו יחידות חמושות בחסות החושך.

עוד אנו מחליפים דברים, הושם לב, שהסיירים חוזרים בריצה. "סימן רע — אומר הקצין — היכונו!" ניתנת פקודה להיערך לקרב. דריכות. והנה משהו מוזר. הסיירים מתקרבים אלינו בקפיצות, בצעקות־שמחה וביריות באוויר. מתנשקים ויורים.

???

את כל ההמולה הזאת חותך קול יחיד של סייר: "חברים! שלום! המלחמה נגמרה!"

שגעון תקף את כל החיילים. יריות מכל עבר, ריקודים, צעקות סתם. ביטוי ספונטאני, היולי, פורע כל סדר, כל מסגרת — לכל שנתחולל באלפי לבבות.

זה היה הלילה הגדול — ליל ה־8 במאי 1945.

איש לא שכב לישון. ברחובות המוארים בלהבות העיר הבוערת רקדו ושרו. יריות ה"סאלוט" פסקו והמפוחיות נשתלטו על כול. אי־מזה הופיעו שולחנות וכוסות הורמו לנצחון ולשלום. הצבא הסובייטי חגג!

העם שאליו לא הגיעה הבשורה

בברלין צעד הצבא הסובייטי והדגל האדום התנוסס על בניין הרייכסטאג. הפעמונים צילצלו ברחבי העולם. עמי־תבל חגגו את ה־8 במאי. לעם אחד ויחיד בלבד לא הגיעה בשורת השלום — העם היהודי באירופה שלא היה עוד. עם זה נעדר מהחגיגות. אני, אוד מוצל מאש, מה לי ולתרועת הנצחון? ובכל זאת — שמחתי גם אני. בחצר רחבת־ידיים נערכים שולחנות, וודקה נשפכת כמים, הפנים מפיקות שמחה שלא תתואר.

לשוני נדבקה לחיכי, מתאמץ להוציא משפט — לחיים, חברה! — והמלים נחנקות בגרוני. אני מנסה לאלץ את עצמי, לשכר את רגשותי: הרי זה הנצחון שלו קיווית כל הימים חמש שנים רצופות! זה היה טעם־חייך האפלים! ובכן, למה אינך שמח, למה אינך רוקד עם כל האחרים? וככל שאני מרבה לשתות, כאבי מתגבר ולבי־בי נקרע והתפילה שלי ביום ה־8 במאי היא לקץ חיי, לאיזו מיתת־נשיקה: להירדם לנצח ביום הגדול הזה...

התעוררתי במיטה. ניסיתי להיזכר, מה היה לי וכיצד הגעתי בעיצומו־של־יום אל יצועי. אט־אט התפכחתי ואחזתי בחוט שניתק. כאשר הוביל אותי פופוב לחדר, בכיתי, קיללתי, שפכתי את מרי־לבי, זעקתי את מחאת עמי. הייתי שתוי. חברי הבינו ללבי וליוו אותי למיטה.

"מה לך, מישה — שאל אותי חברי — הרי אין להכירך. היכן העליזות, החביבות ?"

"שמע ידידי — אמרתי לו — המלחמה נגמרה בנצחונך ואתה תחזור הביתה, אל משפחתך. יהיו חיבוקים, דמעות־של־שמחה... ומי יחבק אותי והיכן ביתי שאליו אחזור ? מי יושיט לי יד־אחים וישתה עימי לחיי הנצחון ? אתה מבין ? היה לי בית כמו לך, היתה לי אמא יקרה מכל, היו לי אחים, אחיות, היו לי ידידים. היכן הם ? ה־8 במאי הוא חגו של העולם ואני בו יתום וגלמוד. האמן לי, במקום דמעות־גיל, דם זב מלבי, כאב צורב חותך את בשרי. אילו הכוח בידי, הייתי מזעזע מוסדי־עולם, הייתי תובע למשפט את מצפון־העולם, כי הרי מצפון־העולם שתק, כאשר הובלנו לשחיטה. מה אעשה והנצחון איננו שלי..."

הפלוגה המשיכה בעבודתה בעיר הגדולה. גרמנים למאותיהם נחקרו כדת־וכדין. מבתי־החולים התת־קרקעיים הוצאנו את הקציניים, שרבים מהם התחזו כפצועים או חולים. הדליקות לא נפסקו, אך החיים האזרחיים התחילו לנבוט מחדש. הצבא התבסס בעיר ומסיבות ונשפים נערכו ללא־הפסק.

חלפו עשרה ימים והגיעה פקודה לעקור לעיר דרזדן. יצאנו בכבודה גדולה, מכוניות עמוסות לעייפה. לדרזדן הגענו לפנות־בוקר. העיר נראתה כמו אחרי רעש־אדמה. תל־חורבות. רק פעמיים הופצצה העיר על־ידי חיל־האוויר האמריקני. בטרם הפציצו קראו האמריקנים לתושבים להתרכז בחציה האחד של העיר, מעבר־לנהר שחצה אותה. ואז מחו את החצי שהתרוקן מעל־פני האדמה. ועם זאת, רבבות גרמנים הוכחדו, גם אמהות וילדים שלא חטאו.

בדרזדן היו התאבדויות לאלפים. עצביהם התמוטטו. והנה מה שסיפר לי צעיר כבן 16 שנפל לידינו ביחד עם חבריו שנתארגנו במחתרת לוחמת בשם "וֶרוולף" (זאבי־הגנה) שהנאצים הקימו ממש ברגע האחרון, בכוונה להילחם בגבו של הצבא הסובייטי: "הורי אינם עוד בין החיים. המשפחה נהרגה

ביום ההפצצה. אני ואבי ניצלנו בנס. למחרת גויסו התושבים לאסוף את רבבות הגוויות ולשרפן. אני ואבי השתתפנו בפעולה הזאת. חזרנו הביתה בלי שהחלפנו מלה ביניגו. למחרת בבוקר מצאתי את אבי תלוי על חבל בחדר־הרחצה."

היה זה סיפור אחד מני רבים. אפילו אדם כמוני, אכול תאוות־הנקם, זועזע. הם לא היו מוכנים לאפשרות של כניעה. משום־כך נשברו כליל.

הגדוד התמקם באחד מפרבריה של דרזדן. יום בואנו למקום הוכתם בדם אחד מלוחמנו הוותיקים. סטפאן הטוב, הזקן־שבחבורה. בן חמישים היה. עבר את כל שנות המלחמה, זכה לסיומה ונהרג בתאונה. כאשר ניסה לחלץ בכוח את ה"אוטומאט" שלו מתוך הרכב הנגרר, פלט הכלי כדור. אין אבידה בימי שלום כבימי מלחמה. על־כן היינו חדורי צער. עוד משפחה אחת נתייתמה.

הגנרלים נסוגו — המדינאים תפשו מקומם

אנחנו טיפלנו בקבוצות ה"זאבים". לא היתה זאת תנועה רצינית. הנאצים איחרו את המועד ואירגנו את מחתרתם בחיפזון. התנגדותם היתה כמוה כאפס. בינתיים חל מיפנה פתאומי בהלכי־הרוח של הצמרת הסובייטית. התותחים נדמו והגנראלים נסוגו אל הקוו האחורי. את מקומם תפשו המדינאים. השינוי השתקף בכל הוראות־הקבע לחיילים ובתגובות על מעשיהם. עובדה אופיינית: חייל שלקח מאשה גרמניה כר־שינה הועמד לדין ונידון למוות. תחנוני הגרמניה הם שהצילו את החייל וגזר־הדין לא בוצע. לנו לא היה ברור עדיין, אם על השינוי החריף ביחסנו לגרמנים הוחלט במוסקבה. רצינו לראות בו עניין מקומי, שהכריע בו מיקואין שעשה באותם הימים בדרזדן.

לאחר ימים אחדים הזמין אותי רב־הסרן שלי, האיש שלא מזמן האיר את עיני בתורה שהטיף לה ארנבורג בהשראת המפלגה ושהתמצתה בשתי מלים: הכה בגרמנים!

"הגד לי, מישה — פתח ואמר — האם קראת את מאמרו של אלכסנדרוב 'ארנבורג אופרושצ'אייט' (ארנבורג נוהג בגישה פשטנית)?" "קראתי." "ומה דעתך?"

בלי לחכות לתשובה נשא הפטרון שלי באוזני נאום של מחצית־השעה וביקש

לשכנעני, כי בפולמוס שפרץ בעתונות הסובייטית צדק אלכסנדרוב וכי תקופתו של ארנבורג חלפה לבלי־שוב ויש לשים את הדגש על "הצד הפוליטי" של הבעייה הגרמנית. "אתה מבין, מישה, אין עמים רעים ומושחתים, יש משטר מושחת ורק בו יש להיאבק."

שינוי הקוו העמיד את כולנו, כמעט בן־לילה, במציאות חדשה. עד־מהרה הוברר, כי שני המחנות, הסובייטי והמערבי, מתוך חשבונות נסתרים שלהם, מתחרים ביניהם על רכישת האהדה הגרמנית. יום־הנקם־והשילם תם ונשלם. הצמרת הנאצית היא ורק היא תועמד לדין ותשלם את המחיר. לעם הגרמני יותן ליישר את גבו.

בינתיים היה מקרה שהאיר את המצב באור חזק. הובא אלינו גרמני שעבד כעתונאי בשרות בעלות־הברית המערביות. בחקירה נתגלה אצלו תיק גדוש במיסמכים אנטי־סובייטיים — תיאורי־זוועה של מעשי־נקם שבוצעו בידי אנשי הצבא הסובייטי וכו'. האיש הוחזק בכלא ימים מיספר ושוחרר. חל מיפנה פתאומי בחקירה, לפי הוראות מלמעלה. "אתה מבין, מישה — אמר לי הקצין — לא רצוי להסתבך, עלולות להיות תסבוכות דיפלומאטיות, מוטב לשלחו לחופשי."

יום אחד נקראתי להתייצב אצל רב־הסרן שלי במיפקדתו בברסלאו והת־בשרתי על העברתי למטה הראשי של החזית האוקראינית הראשונה בפיקודו של המארשאל קונייב. רב־הסרן ראה בכך העלאה בדרגה, שלפי־דעתו באה בעיקבות המלצתו.

הועמדתי לפיקודו של מאיור גומברט, יהודי מחארקוב שבאוקראינה, שאופי חזק וסבר־פנים חברו יחד באישיותו הסימפאטית ומבט־עיניו הרך היה כמעט בסתירה לתפקידו הצבאי. הוא לא הסתיר את השתייכותו הלאומית והיה שמח לראותני בקירבתו. שוחחנו ארוכות על העבר, נמנענו מלנגוע בעתיד. חריג אחד בכל זאת היה בהסכם הלא־כתוב שבינינו, כאשר הציע לי להישאר בתפקידי ולמצוא את עתידי בצבא. קשרי הידידות שנתרקמו בינינו למרות הבדלי הדרגות משום־מה עוררו בי ניחוש, כי מתחת לקליפה הצבאית של הפאטריוט הסובייטי מסתתר לב יהודי חם. הרגש הזה מצא ביטוי ביחס־הקירבה המיוחד שגילה כלפי. בשבילי, מכל מקום, היה זה גילוי יקר־המציאות שהסב לי שמחה רבה.

ידידותי עם המאיור גומברט עוררה את קינאת רב־הסרן שלי, הממונה הישיר עלי ופעם הטיח לעומתי בזעם: "היכן היית, מישה? שוב הלכת לז'יד שלך?"

נדהמתי. מזה חצי שנה, לראשונה מאז השיחרור, הוזכרה יהדותי בצורה משפילה. שוויון־הערך הלאומי והאנושי, מאז הוחזרו לי כבודי ושמי היהודי, נפגע.

חגובתי היתה חריפה. רעדתי מחימה. אש בערה בקרבי. בניין שלם שבניתי לי בדמיוני החל להתמוטט: עולם־המחר, המשטר הסובייטי... מבחינה לאומית יהודית הסתייגתי מהם, אבל האמנתי בלב שלם, כי האנטישמיות נעקרה משם. ואיך אתייחס להפצרותיו החוזרות ונשנות של גומברט: "סע אתנו, תחיה כאדם חופשי — הרי העתיד לפניך!"

היו לפני שתי אפשרויות: לפנות בתלונה לגומברט או למפקד הגדוד או לבלוע הפעם את העלבון ולצפות אל ההתרחשויות בעתיד. נטייתי הטבעית היתה לאפשרות הראשונה. הייתי שבע־עלבונות ולא יכולתי לשאתם עוד בהכנעה. עם זאת — ואיני יודע משום מה — בחרתי באפשרות השניה. הבלגתי. אמרתי לעצמי: בל תפרש התפרצות של יחיד כתופעה ציבורית. וזאת — אף־על־פי שהאיש לא היה מהנמושות.

בהמשך הזמן שמתי לב לתופעה נוספת: פגישתו של החייל הסובייטי עם גרמניה עברה לא בלי השפעה. הרעל הנאצי, ככל שהיה מדובר ביהודים, מצא לא־אחת קרקע דשנה בנשמות.

למחרת־היום ביקש הקאפיטן להתפייס עימי. הוא הזמין אותי לטיול בחוצות העיר ולהצגת־בכורה של תיאטרון גרמני.

דיכאתי את רגשותי וסלחתי לו. לאמיתו של דבר בחור טוב היה. המישקע נשאר.

פרידה־לעד מקברי־האחים

עם השרידים בווילנה

נגמרה המלחמה באירופה ובריתּ־המועצות הצטרפה למלחמה נגד יפאן. הגדוד שלנו קיבל פקודה לצאת למזרח הרחוק. הייתי מצורף למטה הראשי של החזית והפקודה לא חלה עלי.

נפרדתי מחברי שעברו מחזית לחזית. ובאשר לנו, נתבשרנו שנצא לווילנה. בשבילי היתה זאת ידיעה מרעישה: אם־כן, חוזרים "הביתה"... אמנם, רשאי הייתי גם להצטרף לפלוגה שיצאה לברלין, אך אני בחרתי בווילנה, בתקווה למצוא מכרים או קרובים. רכבות מלאות וגדושות — מלקוח צבאי מסוגים שונים ו"כוח־אדם" — פילסו דרכן מזרחה דרך פרוסיה המזרחית בכיוון ליטא. בתי־חרושת שלמים היו מוטלים על הקרונות הרבים־מספור ופקקים שנוצרו בכל צומת האטו את ההתקדמות. שעות מרובות בילינו בכל תחנת־

רכבת והיתה לנו שהות לראות את פצעי־המלחמה הטריים שכיסו את גופו של האוייב המובס.

באחת התחנות נאלצנו להישאר לילה שלם. החיילים שכבו לישון ושמירה בחילופים הופקדה בכל קרון. תורי היה מחצות ואילך. תנועת הקטרים שתימ־רנו בקרונות והעתיקום ממסילה למסילה וצעקות של אנשים מילאו את החלל. עוד אני על משמרתי בקרון ונשען אל הדלת הפתוחה, וחבטה חזקה היממה אותי. איבדתי את הכרתי. לאושרי, נפלתי לתוך הקרון ולא החוצה.

נתעוררתי בקרון הסאניטארי וראשי כולו חבוש. והנה מה שסופר לי: קטר שהיה נהוג בידי נהג שיכור עט על הרכבת שלנו בכוח רב והתנגש בה. החיילים ברובם נפלו מספסליהם על הריצפה. הם מצאו אותי בשלולית דם והבהילו עזרה ראשונה. הרופא מצא, נוסף על הפצע בראש, חתך עמוק באוזני הימנית. בשלושת הימים הבאים של נסיעתנו, שדמתה יותר לעמידה־במקום, רווח לי קימעה ממכאובי וכאשר הגענו לקובנה שבליטא כבר יכולתי לנוע בכוחותי־אני.

הגענו לפנות־ערב. התרווחנו באחת החצרות ונצטווינו להיות זהירים. ואמנם, בלילה נוכחנו לדעת, כי האזהרה היתה במקומה, שכן יריות בכיוון שלנו נשמעו לסרוגין. ליטאים לאומנים, ששיתפו פעולה עם הגרמנים, המשיכו במאבקם. הם היו מנצלים את הלילה לגיחותיהם ופוגעים בלוחמים הסובייטיים. בשלושת ימי שהותנו בקובנה שוטטתי בחוצותיה בלי שפגשתי אפילו יהודי אחד.

מקובנה עקרנו לווילנה והקימונו את מחננו ביער סמוך לעיר. משם לווילנה היינו מגיעים בספינה על פני הנהר וילייקה. הרגשתי, שמלאה סאת שירותי בצבא והגשתי בקשת שיחרור לצורך חיפושים אחר בני־משפחתי. בקשתי נתקבלה.

השתוקקתי לקשר כלשהו עם יהודים. סובבתי ברחובותיה של ירושלים־דליטא ודומה היה שמאמצי הם לשווא. יום אחד נתעכבתי ליד קיוסק, שמשום־מה חשדתי באשה שישבה בו, כי יהודיה היא. לא היססתי לשאול והיא נבהלה ולא ידעתי, אם מהשאלה או מראשי החבוש, שהעיד עלי, כאילו זה עתה חזרתי ממערכות־הקרב. לא, אין היא יהודיה, אבל יש בעיר יהודים וברחוב פלוני מתאכסן אפילו ועד משלהם.

הגעתי לשם. ראשונה, מאז עזבתי את בריסק, ראיתי קבוצות של יהודים. כמה מוזר. מעין חלום! ועד־קהילה ויהודים נכנסים ויוצאים ומשוחחים ביניהם!

השמחה היתה מהולה בעצבות. הייתי זר. איש לא שאל אותי לרצוני ואיש לא הושיט יד לברכת שלום־עליכם. האם התחבושת היא שהרתיעה או שמא נראה אני כבא מעולם אחר? אני נכנס פנימה, מספר על עצמי ומבקש לתת פרסום בעתונות על קיומי, שמא יימצא קרוב ומודע. הפקיד רושם בלי רגשנות, בלי להעיף עלי עין. פקיד מסור לעבודתו — בלא נשמה, בלא חום. נפגעתי עד עומק־נפשי והחלטתי לחזור למחנה.

בדרכי אל רציף־המעגן שעל הווילייקה והמחשבות חולפות בזו־אחר־זו, משהו טורדני נטפל להגיגי: י ל ד י ם. ילדי יהודים ששרדו. כלום אין כאלה בווילנה? אני חוזר על עקבי ומקבל בוועד־הקהילה כתובת של מוסד־ילדים.

אותו יום לא פגשתי את המנהל וחזרתי למחנה. למחרת, לאחר שיחה על רגל אחת, הזמין אותי המנהל להישאר במוסד. אבל, היתה קרירות מופגנת בדיבורו. ניכר היה שלא התלהב ממני. מוצאי התנועתי לא נשא חן בעיניו. אני בלי היסוס צירפתי ל"נדוניה" שלי את עברי הציוני ואילו המנהל היה חבר מפלגת־השלטון. לא נתעודדתי ממנו.

אני משוטט בחוצות וילנה ולבי בי מתכווץ מכאב ומייסורים. הזאת היא וילנה? היכן הטכניון היהודי, הגימנסיות והרשת העניפה של מוסדות התרבות? יהודיה של וילנה היכן הם — האם כולם, כולם בפונאר? החורבן על כל מוראו והיקפו הומחש לי בדמותה של וילנה היהודית השוממה.

אני מהלך ימים על ימים ללא־מטרה. את לילותי אני עושה במחנה הצבאי, שממנו שוחררתי. הבדידות אוכלת אותי בכל־פה. אין המחנה הצבאי מתאים לעריכת חשבון־נפש של יהודי גלמוד. פה חג־הנצחון עדיין נמשך ואני תוהה על העבר ובעיקר על ההווה שעדיין אינו נהיר לי. בעיקר מתקשה אני בעניין ההכרעה. לאן? לצאת למזרח, אל עיירת־מולדתי ולחפש אוד מוצל מאש או לשים פני לבריסק וללכת שם בעקבות הסבל, הצער והחורבן שמצאו את גופי ואת נפשי?

פחד תוקף אותי מפני המחר, כאשר אצא מהמחנה ואהיה בודד לנפשי.

התרגלתי אל חברי־לעבודה באווירה הצבאית ואני עייף, עייף מדי בשביל התחלה חדשה. בעצם, יכולתי להיות מרוצה מעצמי: הייתי בין המעטים שנתמזל להם מזלם ולאחר שריחפו מעל לכל התהומות יצאו שלמים וראו במפלת שלטון־הרשע. אבל, זוועות העבר העיקו עלי כמו שכבה עבה של סחף עכור, לא־חדיר, אפילו לא לקרן־אור אחת.

לאן פניך מועדות? — שאלתי את עצמי ביום בהיר אחד, כאשר נמצאתי עם מזוודתי בידי, בפעם המי־יודע־כמה, על סיפונה של הספינה בדרכי מהמחנה הצבאי לווילנה. מה היא וילנה — מקום־קבע או תחנת־מעבר? לא היתה זאת שאלה ריטורית וגם לא גיאוגרפית. היתה זאת שאלה מצפונית נוקבת־תהומות. יכולתי להשתלב בחייה של וילנה. אבל וילנה שייכת לפונאר ומפונאר אין מיפלט. כל הארץ זרועה פונארים ולכל שישאוני עיני אהיה צמוד להם. ובעוד המחשבות טורדות אותי, מצאתי עצמי ליד הבית הקרוי בית־הקהילה.

האֵם וילדתה

את כל קורי מחשבותי קרע מראה של אשה כבת שלושים שיצאה מהבניין והוליכה בידה ילדה נחמדה כבת־שש. לראות ילדה יהודיה קטנה באותם הימים! היה זה כמו נס מן השמיים. כולי מופתע שאלתי את האשה לפשר הנס. והאשה "הסבירה את עצמה". קיץ 1942 בגיטו וילנה. יהודים הובלו לפונאר. בעלה נלקח "לעבודה" ולא חזר. האשה בייאושה החליטה להציל בכל מחיר את בתה בת־השנתיים ולמסור אותה למשפחה נוצרית. כל מאמציה היו לשווא. למצוא קשר עם העולם שמחוץ־לחומה, לגייס את הון־העתק הדרוש... האשה נתפשה בלכתה ברחוב והובלה למחנה שטוטהוף ולמחנות אחרים בגרמניה. עם השיחרור הגיעה לאזור הכיבוש האמריקני ולמרות שבטוחה היתה, כי ילדתה נספתה עם כל האחרים, לא נחה ולא שקטה, עד שחזרה לווילנה.

מסתבר, שאחד השכנים בגיטו, משראה שהאם אינה חוזרת, עטף את הילדה הבוכיה והעבירה אל הצד הארי ועזב אותה לנפשה ליד אחד הבתים. בדרכים משונות ומוזרות התחקתה האם עתה אחרי עקבות הבת ומצאה אותה במשפחה

של נוצרים. הילדה התקשרה אל משפחתה החדשה ואינה מכירה באמה והמשפחה אף־היא לא־ברצון מוותרת עליה. הצלב עדיין תלוי על צווארה. טיילנו בחוצותיה של וילנה הלוך־ושוב, הילדה העייפה על כתפי והאשה שופכת לפני את לבה. הסיפור כולו דמה לסיפוריהם האישיים של האחרים כשתי טיפות מים.

היא דיברה יידיש עסיסית. היא סיפרה על ריכוזים של יהודים ניצולים הגדלים והולכים בשטחי הכיבוש בגרמניה ועל שיירות מתארגנות לדרכן ציונה. תוך שיחה הגענו לבית המשפחה המאמצת והילדה קפצה מזרועותי ישר אל האשה הנוצריה כמעשה טבעי ומובן. הילדה הרגישה עצמה זרה ביניינו, אבל לא בקרב הנוצרים שהצילוה. לעינינו כרעה על ברכיה מול תמונת הקדושים והודתה על שובה בשלום ל"ביתה".

האשה הפולניה מצאה את הילדה בחצר ובין הבריות, להסגירה לגרמנים או לאמצה לה לבת, בחרה בשניה, שלא היתה נטולת סכנה, בעיקר משום שהילדה לא פסקה מלבכות ועלולה היתה לעורר את חשד השכנים. עכשיו נפשה של הילדה חצויה ונטייתה היא ל"אמה" החדשה, מה גם שהאם היהודיה שייכת לאלה שצלבו את ישו הקדוש... האם אף היא במצוקה — אין היא יכולה לראות בסבלה של הילדה. משום־מה נטלתי חלק בכל המאבקים האלה ויום־יום הייתי עד להתלבטויות הקשות.

אני עצמי נתון במצב ללא־מוצא. נמשך למוסד־הילדים, נפגש עם המורים וכוח־הכרעה אין. לבסוף, לא כתוצאה משיקולים הגיוניים, אלא בדחף נסתר, אני מחליט לחזור לבריסק.

קבלת־פנים בבריסק

באחד מימי אוגוסט האחרונים הגעתי לתחנת־הרכבת בווילנה. לעלות על קרון באותם הימים היה זה מעשה של מסירות־נפש. לא היו מועדי־יציאה קבועים. המונים מילאו את הרציפים ימים ולילות. הם היו מסתערים על כל רכבת יוצאת. הצפיפות היתה איומה והקרונות השבורים והפרוצים היו מתמלאים עד אפס מקום. על הכבשים, על הפגושים, על הגגות ניתלו אנשים ונאחזו באצבעותיהם בכל זיז ובכל בליטה. הכול נלחמו בכול. איזו להיטות

להגיע למחוז־חפץ כלשהו. למעשה, הרכבות הגיעו לתחנה מלאות ובודדים היו מצליחים להצטרף. שיחק לי מזלי והייתי ביניהם.

היה לילה אפל והקרונות לא היו מוארים. אילו מוצאי הלאומי היה נודע לאי־מי באותו קרון, ודאי שהייתי "מסולק" מבעד לחלון הקרון הדוהר. ראשי עדיין היה חבוש והדבר נתן לי תוקף כלשהו כפצוע מלחמה.

"אושרי" לא עמד לי אלא עד למחצית־הדרך. בבראנוביץ היה הכרח לרדת ולחכות לרכבת שתצא לבריסק. יומיים חיכיתי. בינתיים עשיתי את "שעותי הפנויות" בעיר עצמה, בשקיקה האופיינית למצוא יהודים. מאמצי היו לריק.

בתחנת־הרכבת — המראה המוכר: אלפים רבצו על הרצפות. גבנים ושודדים מכל המינים שרצו בכל מקום. שכבתי בפינה כלשהי והשק למראשותי. עשיתי מאמץ עליון שלא להירדם ולהעמיד בסכנה את ה"רכוש" שבשק. בחצות פרצו קולות־ריב וצווחות באחד המקומות. קטטה. טבעי, שרבים קמו על רגליהם לראות מה נתרחש. הקטטה נסתיימה ולכאורה הכול נגמר בכי־טוב, אלא שהסקרנים או המעורבים־בקטטה לא מצאו עוד את מטלטליהם. הסתבר, שהקטטה היתה מבויימת על־ידי כנופיה. חלוקת־עבודה למופת: אלה משתקים את הריב להסחת־הדעת ואלה שולחים ידם ברכוש.

היתה זאת תקרית אחת מני־רבות. לידי נחר אדם. שקע ב"שינה עמוקה", אבל ידו ורגלו שלוחות לעבר השק שלי. בבעיטה טובה קטעתי את חלומותיו המתוקים.

הבוקר גאל אותנו מהסיוטים וגם "הרכבת הגואלת" הגיעה. וראה פלא: אני בפנים. כיצד? איני יודע. למחרת, לפנות־בוקר, נעצרה הרכבת בבריסק.

בריסק. מעגל שהושלם.

כאן זה התחיל והנה חזרתי.

אל מי? אל מה?

קבלת־פנים ראשונה — הרס וחורבן. תחנת־הרכבת כמו תל־חורבות. חלונות שבורים, דלתות עקורות, קירות הרוסים. המונים, המונים של בני־אדם ממלאים כל חלל ריק.

אני יוצא אל העיר ועיני תרות על סביבותי. הנה השביל, שבו הלכתי לפני שנתיים, כאשר עזבתי את ביתו של קוריאנוביץ. והקרונות העזובים שהיו לי מיקלט ראשון, אולי גם הם נשארו במקומם... כל איש שנקרה בדרכי נדמה

לי שאחד ממכרי הוא ובא לקבל את פני. אף־על־פי שיודע אני, כי אין איש מחכה לבואי.

אני תר אחרי פנים יהודיות. לשווא. אני מאוכזב מעצם בואי הנה. מסרתי לשמירה בתחנה את תרמילי ויצאתי לשוטט ברחובות. הכנסיה ברחוב אוניה־לובלסקה עומדת על מכונה וכן גם הבניינים המפוארים שמעבר־לרחוב. את הפארק העירוני היפה הפכו הגרמנים לבית־קברות זמני בשביל קציניהם ונכבדיהם שנפלו ומתו בבתי־החולים הצבאיים בעיר. אכן, מיספרם אינו קטן.

אני הולך, בלי לדעת לאן. מענו של קוריאנוביץ אינו ידוע לי, שכן, כזכור, הוא נאלץ לעקור מביתו. הוא האיש היחיד מאלה שהיכרתי, שרשאי הייתי להאמין, כי נשאר בחיים.

אני מוסיף לנעוץ עיניים בכל עובר־אורח.

שעה ארוכה שוטטתי ברחובות עד שעם־חשיכה מצאתי את עצמי בבית־מלון נידח. ליל־בלהות עבר עלי. המחשבות טרפו אותי, קרעו אותי לגזרים. חיכיתי לבוקר ורצון אחד ויחיד לי — למצוא את קוריאנוביץ. עם־שחר יצאתי בכיוון גריבקה. הדרכים המוכרות החיו בזכרוני את זוועות העבר ואת הפחד ומתוך הרגל עתיק שלחתי בלי־הפסק מבטים עצבניים לאחור ולצדדים: האם לא עוקבים אחרי ?...

הנה אני על הגשר הארוך והצר המוליך אל שכונתו של קוריאנוביץ. אז היה זה הגפח השכן שהראה לי את הצריף של ידידי ברחוב לוטניצ׳ה 6. אולי גם הפעם יהיה בעזרי ? הגפח לא הכיר אותי אבל את מקום־מגוריו הנוכחי של קוריאנוביץ ידע וגם אמר לי.

חיבוקים עם קוריאנוביץ

ככל שאני מתקרב למקום, כן עולה בי המתח. אני נכנס לחצר ומתקרב בצעדים מהוססים לדלת. זו פתוחה. אני נכנס פנימה ואין שם איש. אני חוזר לחצר ומביט סביבי. הן מישהו חייב להגיע. אם השאירו את הדלת פתוחה, סימן הוא שלא הרחיקו־לכת. אני אפוף איזה פחד סמוי. כל רשרוש מסמר את שערותי...

צעדים כבדים בישרו את בואו של קוריאנוביץ. זרועות התחבקו ונשיקות

חמות ביטאו ריעות, חום, לב אנושי. הוא הכירני מייד. החוויר והסמיק חליפות. מופתע כולו ועם־זאת, הוא אולי היחיד שהאמין באמונה שלימה, כי אזכה לצאת מהגיהינום, האמין ובכל־זאת הופתע.

בקבוק וודקה הועמד על השולחן. שתינו וחזרנו ושתינו פעמים מיספר. לחיים שנתחדשו. הבקבוק נתרוקן.

אשתו של קוריאנוביץ שנעדרה מהבית חזרה בחצות. היא מצאה את שנינו ישנים. השולחן היה סתור, הדלת פתוחה. הפרות לא נחלבו וקול געיותיהן קורע־לב. אני הייתי שרוע על הספה וקוריאנוביץ היה מפורקד על הריצפה. לא היו נחוצים לה הסברים. נזפה בבעלה, אך הצטרפה לשמחה. היא תרמה תרומה נכבדה להצלתי באותם הימים.

בבוקר תיאר באוזני קוריאנוביץ את המתרחש בעיר. באשר ליהודים, הסיפור היה קצר. שרדו: שתי האחיות כץ (שלא הכרתין), ילד בודד ומשפחת מַנקר — אב, בן אילם ובת. מצוי גם רופא־שיניים בשם גוטליב שמצא מחסה אצל ידידו. זהו סך־הכול. אפשר שמצויים עוד אי־אלה יהודים שחזרו מהיערות או מברית־המועצות — מוסיף קוריאנוביץ.

לא הייתי מופתע. אף־על־פי כן השארתי בלבי זיק של תקווה. עכשיו היה הכול ברור עד אימה. לא בית, לא משפחה, לא חברים. פחד תקף אותי. לברוח, לברוח מעיר־ההריגה. מוכן הייתי להתעלם מ"קבלת־הפנים" החמוצה שערכו השכנים הגויים ליהודים הבודדים ששרדו. לנגד עיניהם היה בעיקר הרכוש היהודי השדוד שבידיהם, נוסף על השנאה האנטישמית המושרשת.

לי היה מודד אחר לרוח־הזמן: בקשתו של ידידי קוריאנוביץ שלא לגלות לאיש, שבימי השואה מצאתי מיקלט בביתו. הוא ביקש ממני רחמים שאסגור את פי בעניין הזה. זאת היתה האווירה שלאחר השיחרור. מי צריך היה לחשוש לשלומו עתה? האיש שסיכן את חייו בהצלת יהודים באותם הימים? העויינות הזאת אולי לא הוכתבה על־ידי המשטר בכללותו, אך בדרגי השלטון המקומי היא היתה רווחת. עובדה היא, שלא צויינו־לשבח האנשים שהגישו עזרה לנרדפים. לא הוענקו להם פרסים. עד־מהרה נתברר להם, כי ייטיבו עשה, אם ישמרו את תפארת־מעשיהם לעצמם. עובדה מעציבה היא, שהמשטר הסוציאליסטי לא העלה על נס את עלילותיהם הנועזות של מצילי יהודים,

לא בעתונים ולא באסיפות־עם. כך נתגלגלו הדברים שאיש אציל כמו קוריאנוביץ פחד לגלות את "חטאיו".

אודה על האמת, תחילה התקשיתי להבין את בקשתו. מדוע אסור לי לספר, שהוא הציל אותי ממוות בטוח? זקוק הייתי לשהות־מה, כדי לקלוט, כדי לעכל את המציאות המרה, הפשוטה: הגרמנים הוכו ונעלמו מהאופק, אך שנאת היהודים שרירה וקיימת. הם זרעו על קרקע פוריה. ויתרה מזו: אפילו הרצח נמשך. "אל תסע לקוריץ — אמר לי ראש־המשטרה בבריסק — בדרך אורבות כנופיות של אוקראינים ההורגים יהודים; אל תסע לפולין — המשיך — כי כנופיות של פולנים עוצרות את הרכבות ורוצחות את היהודים שבהן."

קוריאנוביץ השתדל להקל עלי. הוא הבין את מועקותי. בעצם, גם הוא היה שייך לסובלים. הוא לא שלח ידו בביזה. משני בניו שנאסרו לפני הפלישה הגרמנית והוגלו לסיביר לא שמע מאומה. אולי אינם עוד בחיים ושמא הם בצבאו של אנדרס וחוששים לכתוב, כדי לא להזיק להורים. הבת לא ילדה ילדים ונעזבה על־ידי בעלה ומצבה הוסיף דאגות לזוג הזקנים. לא, הגורל לא פינק את המשפחה היקרה הזאת. וכצפוי במקרים כאלה, הם ביקשו נחמה ותיקון באמונה ובתפילות.

פגישה עם העבר בבית־ברקין

יומיים הייתי בביתו של קוריאנוביץ והחלטתי לצאת העירה. בטרם ידעתי את מגמת־פני כבר דרכו רגלי ברחובות הגיטו. בית ברקין, שבו היה מחבואי, עמד על תילו ועליו היה שלט של מוסד צבאי. בניין בית־הכנסת שבו אוכסן בית־הילדים נמחה מעל־פני האדמה. בית־הכנסת הגדול ברחוב דלוגה, שבימי הגרמנים הוסב לתחנת־כבאים, עתה הוא מחסן־תבואות. רוגז עברני, בפעם המי־יודע־כמה: האם זהו השינוי המיוחל שלאחר השיחרור? חומות הגיטו בקרן דלוגה־מוסקובסקה (יאגלונסקה) נעלמו. יש שם תל שמאחוריו קבורים יהודים שנרצחו בימי חיסול הגיטו. בסימטאות שירוקה, קשיבה ודלוגה נוצרו רחובות חדשים ואין להכיר את המקום. היה זה יום סגריר ואני שוטטתי אנה־ואנה בלי לשים לב לגשם ובלי תחושת זמן ומקום.

שוב — לייד בית ברקין. ראשי סחרחר ואיני יכול להינתק ממקומי. נמשך לעליית־הגג, למחבוא... לחטט בניירות, אם נשארו. אולי אציל משהו מן העבר. לראות את סוף תולדותיה של משפחה אחת אומללה...

בדלת הכניסה עומד זקיף רוסי מזויין ושולח לעומתי מבטים חשודים. אני מבקשו להודיע למפקד על רצוני לדבר איתו. המפקד איננו עתה ורק מחר יינתן לי מבוקשי. עייף ושבור חזרתי לקוריאנוביץ. יום של דכדוך־נפש.

למחרת קיבל אותי במשרדו שבבית־ברקין לייטנאנט צעיר בעל פנים אינטליגנטיות ועיניים טובות. סיפרתי לו מקורותי בבית הזה בימי הגיטו. הוא הירשה לי לעלות לעליית־הגג בליווי חייל. אני עולה במדריגות־הייסורים והריני שוב במחבואי. מבטי חולף בפרוזדור הארוך שבו "קברנו" את אביה של טילה. הפרוזדור ריק. הקיר שחסם את המחבוא פרוץ. אני מוצא תמונות של בני משפחת שץ. בתוך קיר החבאתי בקופסה גדולה חפצי־ערך (חנוכיה, גביעי־כסף, שעוני־יד של גבר ושל אשה). אם אבקש רשות להוציא אותה החוצה, יסרבו. דרושה תחבולה. הצעתי, להביא בקבוק י"ש ולשתות לחיים, מתקבלת על־דעת מלווי. אני נותן לו כסף והוא נעלם בשליחותו המפתָה. אני מוציא את הקופסה. הכול שמור בה.

לפני שהוא חזר כבר הייתי מחוץ־לבית. ספק, אם החייל הבין את שהתרחש, אך אין ספק, שהיה מרוצה מהעיסקה. הוודקה נשארה בידיו.

ערכם החומרי של החפצים כמוהם כאפס בעיני. אך לעומת זאת מזכרת מקודשת הם, יקרה מכל יקר. אצורים בה זכר של משפחה וזכר מאבק נואש על חיים. לא אפרד ממנה לעולם.

כך חשבתי. אבל לימים, כאשר חציתי בדרכי "הבריחה" את הגבול הפולני־צ'כוסלובקי, לא התחשב פקיד־המכס הצ'כי ברגשותי ואוצרי היקר נשדד ממני "כחוק"...

שרידים שנתכנסו

באחד הימים הגעתי לרופא־השיניים ד"ר גוטליב. מתושבי בריסק היה ואת שנות המלחמה עשה בגיטו ולאחר חורבנו — במחבוא אצל ידיד נוצרי. הוא היה היהודי הראשון שפגשתי ומפיו נודע לי שמה של רוקחת יהודיה שעברה

את שנות השואה מחוץ־לגיטו. הלכתי גם אליה. אותי העסיק נושא אחד בלבד: יהודים שניצלו. תוך־כך נפתחה הדלת ושתי צעירות הופיעו. האחת — שרה לדרמן, בריסקאית, שלפני ימים מיספר חזרה ממרחקי ברית־המועצות והיא מחפשת שרידים ממשפחתה והשניה — רוסיה, שנתגלגלה אף־היא לאי־שם ועתה שבה אל בעלה.

פרי־עמל של יום אחד: ארבעה יהודים היינו על חורבותיה ועל קברה של קהילה יהודית גדולה ושוקקת־חיים...

את דאבון־לבי על היתמות הנוראה הזאת שפכתי לעת־ערב לפני קוריאנוביץ, ידידי ומארחי.

למחרת — שוב פגישה עם שרה. היא מגוללת את סיפור־תלאותיה. בליל פרוץ־המלחמה היתה ברכבת, בדרכה למוסקבה, מקום־לימודיה. במינסק הופצצה הרכבת והדרך נותקה. לאחר תלאות מרובות הגיעה למוסקבה. הלימודים (במכון־לאגרונומיה) ממילא לא נתחדשו. היא גוייסה במסגרת כוח־עזר, לבית־חולים צבאי, נדבקה בטיפוס ושבועות נאבקה על חייה. למזלה, עמד לימינה רופא יהודי, שטיפולו הנאמן הצילה ממוות. לאחר שחזרה לאיתנה, היפנה אותה המכון־לאגרונומיה לתחנת־ניסויים במחוז צ'קאלוב בסיביר ושם תרמה את תרומתה למאמץ המלחמה עד לסופה. רעב ובדידות ליוו אותה כל אותן השנים. עתה חזרה שרה בתקווה, שתמצא את בני־משפחתה ושמעה בפעם הראשונה על רצח העם היהודי ועל חורבן הגיטו.

שנינו צועדים ברחובות ועומדים מול האתרים השונים ומתייחדים עם זכר החיים שהיו ואינם. כמוה כמוני, גלמודים אנו, אודים בודדים מאש־תופת.

לעזוב את בית־הקברות הזה! שוטטנו יום שלם. די היה לנו בכך.

מעתה ואילך — כל מעייניו יהיו נתונים ב ש י ב ה ה ב י ת ה: אנחנו יוצאים בדרך הנפתלת של ההעפלה.

מורשת־הדורות שנמחתה

הקהילה היהודית של בריסק קיפלה בתוכה קורות חייהם של דורות — חיים של יצירה תרבותית וציבורית עניפה, וחיים של עמל פורה ומפרה. היתה זאת קהילה גאה על מעשים של סעד־ועזר וחינוך ומינהל עצמי וערבות הדדית.

שורשי קורותיה היו נעוצים במאה העשירית למניין. ב־1388 העניק הנסיך הליטאי ויטולד לקהילה בבריסק כתב־זכויות, שהגן עליה ועל יהודיה מהת־נכלויות השכנים. בין השאר נאמר בו, שנוצרי הורג־יהודי דינו מיתה ורכושו יוחרם ונוצרי מכה־יהודי נענש, כאילו היכה אציל. עוד נאמר במגילת־הזכויות, כי חייבים נוצרים לצאת לעזרת יהודי שיותקף בלילה וההימנעות מכך תיענש.

לא באישון־לילה הושמדו יהודי בריסק, כי־אם לאור היום. ונוצרים לא באו לעזרה. פראי־האדם המודרניים לא בושו מפני הכתוב במיסמך הקמאי שמלפני 650 שנים ולמרבה האירוניה, נכדיו של אותו נסיך ליטאי נאור נטלו חלק פעיל במלאכת ההשמדה השטנית...

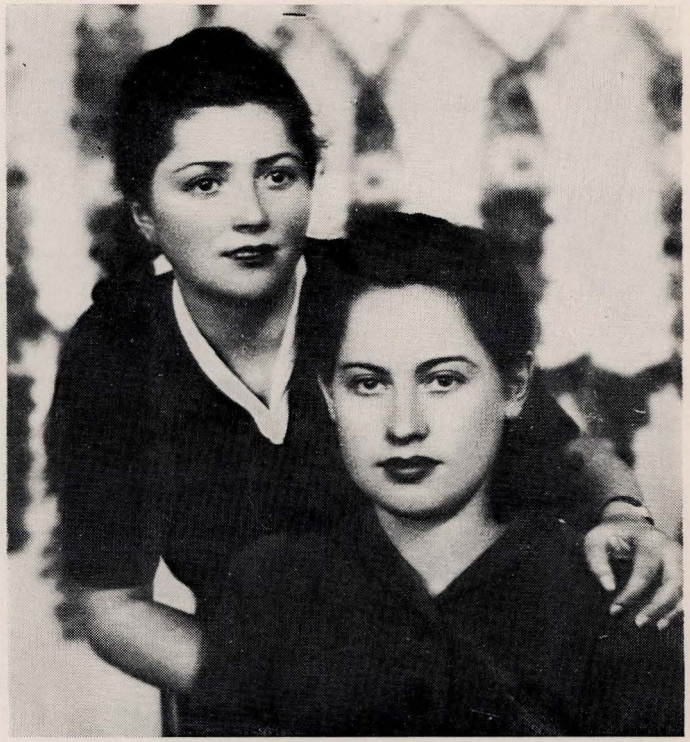
בימים המעטים שנשארו לי בעיר אני מוסיף לנוד ולנוע, נמשך לרחובות ולבניינים, בלי מחשבה וללא מטרה. אני מוצא עצמי לייד הריסות בית־המדרש שבימי הגיטו חיו בו ילדי המוסד שלי. מכל הבניין רק חלק מהבימה נשאר על תילו... אני נעצר לייד קבר־האחים שבמרכז העיר, בפינת הרחובות דלוגה ויגלונסקה. כאן נקברו אחרוני הגיטו. תל־עפר ומאומה אין עליו, אף לא סימן.

בית־היתומים שלנו בפינת אוניה־לובלסקה ומוסקובסקה. החצר ריקה. אני עומד בשערה ותר אחרי נפש חיה מוכרת. תקוות־שווא. החצר ההומיה בעבר — שקט מפיל־אימה שורר בה. ברגליים כושלות אני נכנס פנימה. מאחורי נשמע קול: "מה רצונך?" אדם בגיל־העמידה, נמוך־קומה, שולח לעברי מבט חד וחשדני. אני מתאושש קימעה ומביע מישאלה להיפגש עם המנהל. "אני המנהל" — הוא משיב ומזמין אותי למשרדו.

אני מספר לו, שבאתי לראות את ביתי. כאן השקעתי שנים טובות של עמל, כאן חיו 150 ילדים יהודים ומכאן גורשנו לפני ארבע שנים.

הוא משיב בפסקנות ובקרירות — בלא רגש אנושי, בלא השתתפות: "במוס־דנו אין אף ילד יהודי." לא שאל לשלומי ולמעשי ולגורלי בימי־המלחמה. שום ביטוי של צער. לא זכור לי, אם אמרתי מלת־פרידה. יצאתי אחוז עלבון צורב.

בצאתי, ראיתי את הילדים חוזרים לביתם־מוסדם מבתי־הספר שבעיר. אחד מחניכי־בעבר — מורוזוב מקבוצת הרוסים — ראה אותי. על־כך נודע לי

ז'ניה יקימובסקי־רביץ, פארטיזאנית (מימין) ; שרה לדרמן־סמולר שחזרה משרות בבתי־חולים צבאיים בעורף (משמאל). אוגוסט 1945.

משה סמולר ושרה לדרמן (1945).

קבר אחים שנרצחו ברחוב דלוגה בבריסק בשנת תש"א

מאוחר יותר, כאשר נפגשתי עם חניך יהודי שלי, יהושוע חודי, שהיה בין הבודדים שניצלו. גם הוא ביקר בבית הזה ומורוזוב אמר לו: "הז'יד סמולר ביקר כאן..."

בינתיים נתלקטו ובאו לבריסק שרידים נוספים. כינסתי את כולם לאסיפה. המשתתפים: ז'ניה יקימובסקי, ילידת סלונים, שחזרה מהפארטיזאנים; צילה ליפשיץ, ילידת פאביאניץ ועימה תינוק בן מחצית־השנה — גם היא לחמה עם הפארטיזאנים; אשה ובתה בת־העשר (את שמותיהן איני זוכר) והיא ילידת וארשה; סטודנטית ילידת לודז'; שרה לדרמן — היחידה בקרב כל הקבוצה, שנולדה בבריסק.

חבורה ממוצא עירוני שונה ושני סימני־היכר משותפים להם: כולם שרידי השואה וכולם רצון אחד ממלא את ליבותיהם — לעלות לארץ.

ישבנו כל הלילה — לילה של חשבון־נפש, לילה של קדיש, לילה של דמעות.

חפיד אומות־העולם

היום האחרון לפני היציאה. שרה ואני נפרדים מרחובות הגיטו. עומדים דוממים לייד קבר־האחים. רואים לאחרונה את בית־ברקין.

קוריאנוביץ ורעייתו מכינים ארוחת־פרידה לבבית, אות לידידות עמוקה. הם מברכים אותי ואת שרה כאיש ואשה ולבם האנושי, הרחום, שופע טוב.

✶

בבוקר הגענו לרכבת. שארית יהודי בריסק מצטנפת בקרון עלוב, שבור ומוזנח. הוא מעלה בזכרוני את הקרון שהיה לי למיקלט לאחר חורבן הגיטו. ואולי הוא אותו קרון עצמו? ומי יודע — אפשר שהיה מאותם קרונות שהסיעו את יהודי בריסק אל מותם בברוניה־גורה? עיניים מפוחדות של ילדים נצמדו אל סדקיו וזעקות־ייאוש של נידונים מילאו את החלל. קרון מוכר לי. הזוועות עדיין עומדות בו...

כל קהילת בריסק בקרון אחד והקרון כמעט ריק. בפינותיו מצאו מקום אי־אלה יצורי־אנוש, ישובים על צרורותיהם והפנים מביעות אדישות. שתיקה

תלויה בקרון, שתיקה אוצרת אימה. קול־בכיו של תינוק קורע את הדממה.
קרון־רכבת רגיל, מן־המניין, בימים שלאחר זוועות המלחמה.
הרכבת הארוכה שלנו מרוחקת מהתחנה וקרוננו הוא האחרון. סביב ריק מאדם. אין איש מלווה אותנו.
כן, כמובן, יש יוצא־מן־הכלל. קוריאנוביץ. הוא בא להיפרד. הוא עשה את שליחותו האנושית עד־תום.
"הבאתי צידה לדרך". ובדברו כך, הושיט לי סל ובו דברי־מאכל. כך, בפשטות, כמעשה של יום־יום.
ואני שואל את עצמי, מי כאן בעל הזכיה הגדולה — אנחנו או הוא ?...
היה זה יום סתיו סגרירי והרוח יללה בין העצים שעמדו בשלכת. פעם־בפעם הציצה השמש מבין קרעי העננים והאירה פינות חשוכות בקרון. קרון העצבות שהוא לנו גם קרון התקווה. נשמות דוויות יוצאות אל חיים אחרים ובלבבות נובטת תקווה חדשה.
שריקת הקטר והרכבת זזה. אט־אט. ובאופק מזדקרת דמות נעלה, גבוהה. כסולם־יעקב.
חסיד־אומות־העולם איגנאצי קוריאנוביץ.

נספחים

לכבוד
מר משה סמולר
רחוב ברדיצ'בסקי 20
גבעתיים

ירושלים, כא' בחשון תשל"ד
16 בנובמבר 1973

מר סמולרהנכבד,

הנדון: <u>איגנצי קורינוביץ - פולין</u>

הנני שמחה להביא לידיעתך, שהוועדה לציון חסידי אומות העולם, החליטה בישיבתה מיום 6.11.73 להעניק לנ"ל - את הוקרה הגבוה ביותר, מדליה עם זכות לנטיעת עץ.

כמו כן המליצה הוועדה לפנות אל הקונגרס היהודי העולמי בדבר עזרה חומרית.

הציון יועבר למציל באמצעות השגרירות שלנו, רק עם חידוש היחסים הדיפלומטיים.

בכבוד רב

דוניה רוזן
מנהלת מדור לחסידי אומות העולם

הודעת "יד ושם" על ההחלטה להעניק לאיגנאצי קוריאנוביץ את אות ההוקרה הגבוה ביותר של חסיד אומות העולם.

Извините Вам все Бомо Картоги. Дишить не удобно

20-I-67 года

Многоуважаемый Друзья Смоляр.!!!

Письмо Ваше получил, и также 24 Смоляр деньги эти получил 19 Января 1967 года. Я, и жена моя очень и очень благодарны Вам за память Вашу, и также за поддержку нашей жизни. Мы пока живем по старому. Найхуже что здоровья нету, ну ничего не поделаешь потому что старость, и нужно стем мирится. Щепер напишу милый друг про твою жизнь, может ты забыл то я тебе припомню, ты пишеш в письме что в 43 году послышал обвиляне кирпичей, и так обвили, гдали тебе рюмку водки и что то закусить, милый друг сколько я и жена моя а также Валя дочь, переживали очень очень крепко, было постановление немецкое, что будет держать евреев то для чего семей разстрел это было большое риэнко, нам было найхуже з Валей, бо мы переговорились женой, и решили что Бог даст какою смертью мы должны умрете, нам то небыла страшна смерть потому что наш век более менше уже наживись, нам не было жалко дожери. Сколько мы переживали за то время это трудно тебе описать, потому что так Валя вечная (для нея там, имея мужа такого пяницу не дай Бог? играл в оркестре немецкой

אחד המכתבים של איגנאצי קוריאנוביץ (המקור הרוסי — מימין)

20.1.67

ידידי סמולר המכובדים מאוד,

את מכתבכם קיבלתי וכן 24 דולרים. הכסף נתקבל ב־19 בינואר 1967. אני ואשתי מאוד מאוד אסירי־תודה לך על שהנכם זוכרים וגם תומכים בנו. אנחנו חיים, לפי שעה, כבעבר והגרוע ביותר הוא, שהבריאות סרה מאתנו. ממילא אין מה לעשות נגד הזיקנה ויש להסתגל לכך.

עכשיו, ידידי החביב, על חייך אתה, שמא שכחת ועל־כן אזכיר לך. אתה כותב, כי בשנת 43 שמעת דפיקות בלבינים לשם הוצאתן. ואכן, הוצאתי וכיבדנו אותך בכוסית יי״ש ובדבר־מאכל. ידידי החביב. הן עבר עלי ועל אשתי וכן על בתי ואליה, כל־כך הרבה ! הגרמנים תיקנו שאיימה להמית ביירייה כל מי שהחביא אצלו יהודי. היה זה סיכון גדול בשבילנו. לנו היה רע במיוחד בגלל בתנו ואליה. אני ואשתי שוחחנו ביניינו והחלטנו, שאלוהים יתן לנו את מותנו כפי שיבחר ועל־כן לא פחדנו ממוות. ממילא סאת חיינו היתה מלאה פחות או יותר. אבל רחמינו נכמרו על בתנו. אין בכוחנו לתאר את אשר עבר עליו באותם הימים, שכן ואליה, מנוחתה עדן, היתה נשואה לבעל שיכור, ירחמנו השם. הוא ניגן בתזמורת של הגרמנים והיה חוזר שיכור ויש שלא חזר כלל אלא שוטט עם נשים אחרות. לא אנו ולא ואליה לא יכולנו להגיד לו אפילו מלה ואילו אמרנו לו, היה משיב, שתיכף יגיע הגסטאפו. נאלצנו לחיות לפי דברו כדי שלא יעולל משהו. וכך נאלצנו לשתוק. פעם חזר הביתה שתוי מאוד והוא פונה אלי בדברים כאלה : אבא, היודע אתה, מה שאני רוצה לעשות לז׳יד הזה ? להביא עליו את המוות. אני אוציא אותו לגן־הירק, אניף גרזן וגמרנו אתו. כולנו פרצנו בבכי והפלנו לפניו תחנונים : קוליה היקר, האזן לדברינו, הן צעיר אתה ואינך יודע את הצפוי לך ולאשתך, משום שדמם של בני־אדם לעולם אינו אובד ; ינקפו שנים והדם האבוד ישוב ויתבע את עלבונו. ואמנם, לומר את האמת — הוא שמע את דברינו ונרתע.

קשה לתאר, מה שהוא עולל לנו. לאחר גמר המלחמה באו הסובייטים ובתנו גירשה אותו מהבית. אפשר שמחמת השוטטן הזה היא הקדימה לבוא לקבר.

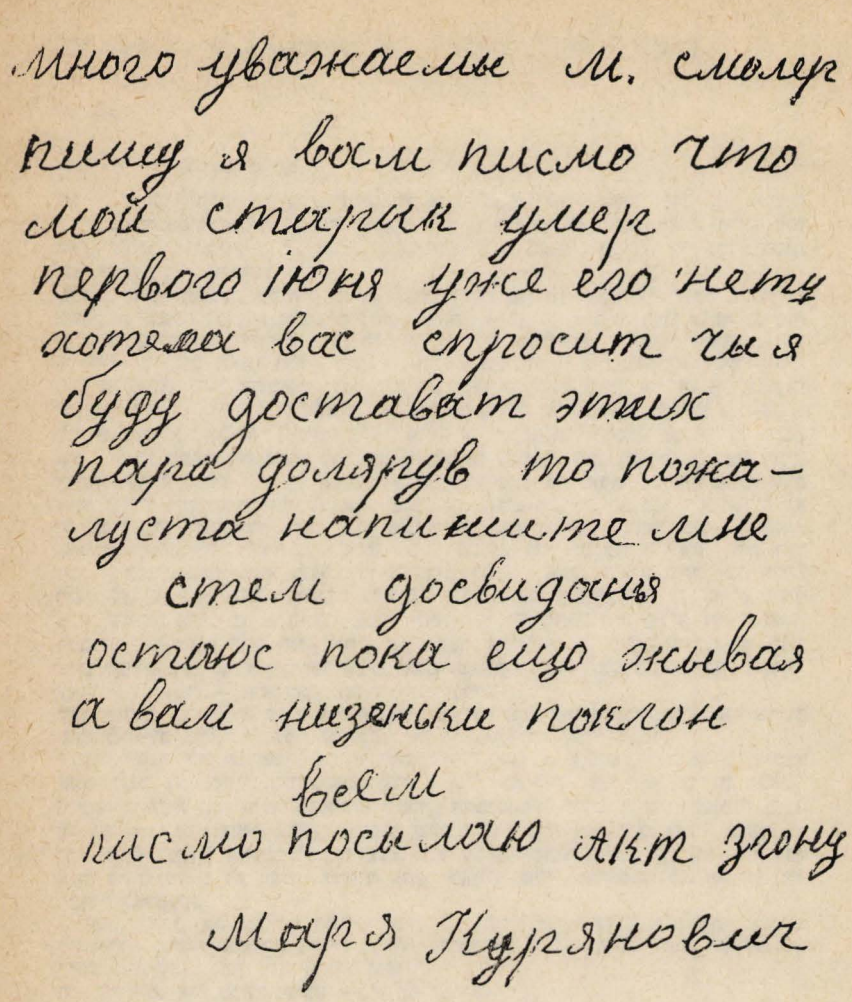
עכשיו אספר לך, שכאשר הלכתי לאכסניה העירונית, לבקש את המנהל שיקבל אותך לשם, הוא סירב. היודע אתה מדוע ? הרי הוא קיים אתי יחסי ידידות. וכאשר נסעת לגרמניה באו אנשי הגסטאפו למלון, העמיסו את כולם על מכונית וירו בהם. ביניהם היה גם הצעיר מבית־היתומים שלנו.* הוא היה נער טוב. ואיזה עושר רב הוא הביא למנהל האכסניה ! הרי הוא עבד בגיטו כאשר חיסלו את היהודים. וכך אמר לי המנהל : לא רציתי להפוך אותך לאוייב שלי ומשום־כך לא קיבלתי את סמולר לאכסניה.

שמעני, יקירי, בביתנו לא התגורר אדם זר והוא בעלה של ואליה בתי, מעולם לא הייתי מרשה שתשכב מתחת לתנור. הייתי עושה לך תעודת־זהות. כאילו אחי היית. היה קשה, אבל טוב שהכול נגמר.

היו בריאים. אני מנשק אתכם — שלכם קוריאנוביץ.

---

* הכוונה לשייקה גורודצקי.

Много уважаемый М. Смолер
пишу я вам письмо что
мой старик умер
первого июня уже его нету
хотела вас спросить чи я
буду достават этих
пара долярув то пожа-
луста напишите мне
стем досвидания
остаюс пока ешо живая
а вам низенький поклон
Беля
письмо посылаю акт згону
Марія Куряновіч

מכתבה של מאריה קוריאנוביץ (מ־1976) המודיע על פטירת איגנאצי קוריאנוביץ: "מ. סמולר המכובד מאוד, כותבת אני לך מכתב, שהזקן שלי מת ב־1 ביוני. הוא איננו ואני רוצה לשאולך, האם גם להבא אקבל את אותם הדולרים האחדים. נא תכתוב לי. שלום. עדיין אני בחיים ולכולכם ברכתי שלום הצנועה. אני שולחת את טופס הפטירה. מאריה קוריאנוביץ."

פרקי הספר

חלק ראשון:

עם אמא ביגונים ובפורענות 7

ילדות בעיירה נידחת — 9 ; שנות מלחמה ומהפכה — 11 ;
בצל שלטונות מתחלפים — 15 ; גונבים את הגבול — 16

החווייה של השומר־הצעיר 19

מהפכת נעורים — 21 ; גיבורים של הרפתקה נועזת — 24 ;
המיצעד המאיים — 26 ; הכשרה בוולוז'ין — 27 ; בעיירות
פודלסיה — 29 ; מוסד הילדים בבריסק — 31

ההפגה הסובייטית 35

הצעדה העליזה שהיתה למלכודת — 37 ; יום כלולות תמוה
ומוזר — 39 ; טיהור הצמרת הציונית — 40 ; פגישה עם
"המשטר בפעולתו" — 42 ; פואמה פדגוגית — 43 ; שיעורים
בחיי המעשה — 45 ; פגישה משפחתית — 47 ; שתי דמויות —
49 ; בדיחה של התנשאות — 50

חלק שני:

עיר הנידונים למוות 53

על הבמה דרך השטן — 55 ; חמשת אלפים גברים — 57 ;
גזירות והשפלות — 59 ; המשטרה היהודית וקרבנותיה — 63 ;
הכול זרם אל הגרמנים ; — 64 ; הנידונים למוות אינם
מחייכים — 66 ; עלילת הזקן — 68 ; שניים באו להיפרד —69

אשליות בכליון 73

הרעב חזק מפחד — 75 ; לבטים — 77 ; השבת השחורה
ואירגוני מחתרת — 80 ; השלמונים לא הועילו — 81 ; מאוחר
מדי — 82 ; חיסול הגיטו - שלושה ימי אימים — 84 ; "טקס
קבורה" מקפיא דם — 85

בין החורבות ובמחילות 87

שתי נשים יצאו אל האין — 89 ; עדרי הבוזזים — 91 ; אכן,
יש גם בני אדם בעולם ! — 93 ; השטן דיבר מתוך גרונו — 97;
המחבוא "נשרף" — 98 ; גבורה בחיים מרצון — 100 ; כלב
הוא ואני רק יהודי — 102 ; תעודה של רוסי — 104

טימושנקו מיכאל אלכסנדרוביץ 107
דמויות מסתוריות בקרון — 109 ; אובדנו של שייקה — 110 ; ידידי החדשים — 112 ; במחנה ההסגר של הרוסים — 114 ; ליל פחדים ושוב במחנה הרוסים — 116 ; להתייצב או לא להתייצב לבדיקה ? — 119 ; אל פנים גרמניה — 120 ; במחיר מרק אחד — 122

חלק שלישי

על אדמת הצורר 125
משפחת חוואי גרמני — 127 ; הבילויים של יום א' — 129 ; הר דקוורד "מלמדני" גרמנית — 131 ; גישור לב וחשבון מרחיק ראות — 133 ; שירה עברית בשדות גרמניה — 134 ; פגישה עם יהודים — 136 ; קורס לטרקטוריסטים בוינה — 137 ; אוכלוסית המסומנים — 139

באור הפלישה של בעלות הברית 141
סטירת לחי שנתקבלה באהבה — 143 ; "גרמניה - מעל לכול" — 146 ; המעבידה החדשה — 148 ; מפציצים אמריקניים מעל לראשינו — 150 ; טנקים סובייטים והמוות מול פני — 151 חזרתי להיות יהודי — 153

בשורות הצבא הסובייטי המנצח 155
היכן גבורת "העם הנבחר" — 157 ; אסיר תודה לגורלי — 159 ; "את ארנבורג קראת" ? — 161 ; "הנצחון הטוטל ' של הגרמנים" — 163 ; חברים ! שלום ! המלחמה נגמרה ! — 164 ; העם שאליו לא הגיעה הבשורה — 166 ; הגנרלים נסוגו - המדינאים תפסו מקומם — 168 ; אשליה שנמוגה — 170

פרידה לעד מקבר־האחים 171
עם השרידים בוילנה — 173 ; האם וילדתה — 176 ; קבלת פנים בבריסק — 177 ; חיבוקים עם קוריאנוביץ — 179 ; פגישה עם העבר בבית ברקין — 181 ; שרידים שנתכנסו — 182 ; מורשת־הדורות שנמחתה — 183 ; חסיד אומות־העולם — 185 ; נספחים — 187